EUGENIA GRECEANU

ANSAMBLUL URBAN MEDIEVAL BOTOŞANI

- Botoşanii care s-au dus -

EUGENIA GRECEANU

&

ANSAMBLUL URBAN MEDIEVAL BOTOŞANI

- Botoşanii care s-au dus -

Coperta I:
Casa Sofian din str. Maxim Gorki nr. 6, după distrugerea cadrului vegetal originar. Expresie a patriciatului urban botoşănean.
Coperta IV:
Piața târgului (Piața 1907) în situația din 1857, plan executat de Rudolf von Kugler: Direcția Județeană Botoşani a Arhivelor Naționale.

EUGENIA GRECEANU

ANSAMBLUL URBAN MEDIEVAL BOTOŞANI

– Botoşanii care s-au dus –

Ediția a II-a revizuită şi adăugată,
apărută sub îngrijirea lui **Octavian Liviu ŞOVAN**

Cuvânt înainte de **Ioan CAPROŞU**

Indice general de **Alexandrina IONIȚĂ**

Casa Editorială *Demiurg*
Iaşi ✵ 2009

Redactor: Octavian Liviu ŞOVAN

Diagrame, planuri interpretate, relevee: Eugenia GRECEANU
Coperta: Octavian Liviu ŞOVAN
Ilustraţia fotografică a fost realizată de Eugenia GRECEANU, în intervalul 1976-1980.
Fac excepţie imaginile cu menţiunea autorului
Tehnoredactare computerizată: Octavian Liviu ŞOVAN, Maria SPATARIU

Casa Editorială *Demiurg*
(acreditata de CNCSIS în 2003, reacreditată 2006)
✉ Şoseaua Păcurari nr. 68, bl. 550, sc. B, et. 4, ap. 16,
700547 - Iaşi, România
☏ 0232/25.70.33; 0745/37.81.50; 0727/840.275
E-mail: ceddemiurg@gmail.com; ceddemiurg@yahoo.fr
www.ceddemiurg.ro

Consilier editorial: dr. Alexandrina Ioniţă
Director Marketing: Irina Ioniţă
(☎ 0740/08.20.05).
Editura răspunde la comenzi în limita tirajului disponibil.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
GRECEANU, EUGENIA
Ansamblul urban medieval Botoşani : Botoşanii care s-au dus / Eugenia Greceanu ; ed. îngrijită de Octavian Liviu Şovan ; pref. de Ioan Caproşu ; indice general de Alexandrina Ioniţă. - Iaşi : Casa Editorială Demiurg, 2009
Bibliogr.
ISBN 978-973-152-136-7

I. Şovan, Octavian Liviu (ed.)
II. Caproşu, Ioan (pref.)
III. Ioniţă, Alexandrina (index)

711(498 Botoşani)
94(498 Botoşani)

SUMAR

TABEL CRONOLOGIC

Eugenia Greceanu în 1980

26 martie 1928	Se naşte în Bucureşti. Tatăl, Mihail Popescu, ofițer de carieră; mort pe front în august 1941. Mama, Smaranda Panaiot, economist. Cursuri liceale la Liceul „Carmen Sylva” din Bucureşti, absolvite în 1947. Între 1947 şi 1952, a urmat cursurile Facultății de Arhitectură din Bucureşti (ulterior Institutul de Arhitectură „Ion Mincu”), obținând diploma de arhitect nr. 4 din 15.07.1953.
24 decembrie 1953	Se căsătoreşte cu istoricul arhivist Radu Sc. Greceanu.
August 1952 – iunie 1954	Studii de sistematizare teritorială în cadrul ICSOR (Institutul Central pentru sistematizarea oraşelor şi regiunilor), în atelierul condus de arh. Adrian Gheorghiu şi Henri H. Stahl – Proiecte de sistematizare teritorială.
Iunie 1954 – 1 decembrie 1959	Proiecte de restaurare în cadrul atelierului „Monumente istorice” din ICSOR-ISCAS, condus de arhitecții Ştefan Balş şi Radu Udroiu.
Ianuarie 1960 – octombrie 1972	Referent al Direcției Monumentelor Istorice din CSCAS (Comitetul de Stat pentru Construcții, Arhitectură şi Sistematizare) pentru regiunile Braşov, Mureş şi Hunedoara, iar după 1968 pentru județele Braşov, Sibiu, Covasna şi Harghita. În aceste zone, a răspuns de avizarea, îndrumarea şi controlul lucrărilor de pază, protejare şi restaurare a monumentelor istorice. A inițiat declararea rezervațiilor de arhitectură, obținând acordul conducerii administrative locale pentru 12 perimetre urbane. Între 1961 şi 1970, a participat la revizuirea şi completarea listei monumentelor istorice, efectuată de serviciul de avizare al DMI.
Noiembrie 1972 – ianuarie 1974	Şeful serviciului de avizare al Direcției Monumentelor Istorice din CSCA (ulterior CCES), îndeplinând concomitent funcția de referent pentru județele Braşov şi Sibiu
Februarie 1974 – noiembrie 1977	Transferată la grupa de proiectare a DPCN cu obligația studierii oraşelor extra-carpatice. A efectuat trei studii de delimitare a valorilor arhitecturale şi urbanistice din oraşele Roman, Piteşti şi Botoşani, transmise în forma internă primăriilor județene pentru orientarea în sistematizare. A redactat normativul de proiectare a restaurării monumentelor istorice şi proiectul de corectare a Legii patrimoniului cultural național, impuse de conducerea DPCN în afara sarcinilor de proiectare.
1 decembrie 1977 – 1 martie 1978	Fază de preaviz, în urma desființării Direcției Monumentelor Istorice. Transferată în final la Muzeul de Istorie al RSR, în nou-înființata secție de evidență a siturilor arheologice, compusă din membri ai fostei DPCN.
1 martie 1978 – 1 iulie 1983	Continuarea studiilor de istorie a oraşelor extra-carpatice la MIRSR, cu definitivarea proiectului Botoşani, trimis primăriei județene.

Redactarea pentru publicare a studiilor pentru ansamblurile medievale din Piteşti şi Botoşani, inclusiv tehnoredactarea. Cercetarea preliminară a oraşului Câmplung Muscel. Consultări acordate de MISRS pentru: determinarea valorilor arhitectural-urbanistice din oraşul Tulcea, transformarea Cetățuii Braşovului în restaurant cu hotel; cercetare de teren în județele Arad şi Timiş, pentru avizări ale Direcției „economice şi a patrimoniului cultural național" din CCES. Pensionare la 1 iulie 1983.

1983 – 1989 Activitate de cercetare şi de publicare.

1990 – 1996 Activitate de avizare în calitate de membru al Comisiei monumentelor, ansamblurilor şi siturilor istorice.

1993 – 2001 Preşedinte al Comitetului național român al ICOMOS, a cărui existență a asigurat-o în condiții dificile, în special după 1996. În calitate de preşedinte ICOMOS, participare la două întâlniri anuale ale Comitetelor Naționale: Versailles (1994) şi München (1998), la invitația Comitetului Național German. La retragerea sa din funcția de preşedinte, urmată de alegerea arhitectului Sorin Vasilescu, a fost numită preşedinte de onoare, dar a demisionat din CNR-ICOMOS în 2004.

1990 – până în prezent Activitate de cercetare, proiectare, studii, publicații. Începând din 2001, membru de onoare al Comisiei Monumentelor Istorice (funcție onorifică, fără implicare în avizare).

STUDII POST-UNIVERSITARE

1969 Participare la cursurile de vară ale Universității din Poitiers – „Centre d'études supérieures de civilisation médiévale".

1971 Participare la cursurile de restaurare organizate de British Council la universitățile din York şi Newcastle.

1962 – 1974 Deplasări documentare de scurtă durată (între 2-4 săptămâni) în Bulgaria, R. D. G., Cehoslovacia; participarea la două Adunări generale ale ICOMOS, în Ungaria (1971) şi R. D. G. (1974).

1974 Teza de doctorat cu tema *Arhitectura bisericilor româneşti de zid din Transilvania în secolele XIII-XVII*. Încheiată în 1974, susținerea a avut loc abia în 1977, după o primă susținere în 1974, suspendată cu publicul în sală, din cauza unui dublu aviz negativ P. C. R., motivat exclusiv prin calitatea de moşieri a socrilor candidatei (comunicarea activistului Cenuşe).

ACTIVITATE DIDACTICĂ

1970 - 1982 Prelegeri de istoria arhitecturii şi aspecte ale protecției monumentelor istorice, la cursurile de reciclare a cadrelor din muzee, organizate de Comitetul de Stat pentru Cultură şi Artă – ulterior CCES.

1992 – 2001 Prelegeri privind istoria arhitecturii, studiul oraşelor medievale din România şi restaurarea monumentelor istorice, în calitate de profesor asociat la catedra de Istoria arhitecturii din Institutul de Arhitectură „Ion Mincu" (studenți anii V-VI şi masterat).

PARTICIPARE LA MANIFESTĂRI ŞTIINȚIFICE Începând din 1960 până în 1996, a participat la toate sesiunile de comunicări ale Direcției Monumentelor Istorice, în diferitele sale faze de existență, precum şi la numeroase sesiuni organizate de institute de cercetare ale Academiei, muzee, Uniunea Arhitecților, Comisia de istorie a oraşelor etc. Majoritatea comunicărilor au fost publicate în reviste de specialitate. După 1978, odată cu generalizarea dărâmării centrelor istorice, a criticat şi condamnat consecvent aceste acțiuni, în cadrul sesiunilor de comunicări şi al şedințelor de lucru ale Uniunii Arhitecților, parte dintre luările sale de poziție reuşind să fie acceptate pentru publicare.

Extras din OPERA OMNIA - 2006

CUVÂNT ÎNAINTE

Cu aproape trei decenii în urmă (în 1980), când Doamna arh. Eugenia Greceanu se afla în preajma publicării studiului Domniei sale *Ansamblul urban medieval Botoşani*, s-a întâmplat să mă număr printre primii cititori ai manuscrisului, pe care aveam datoria să-l parcurg cu întreaga responsabilitate a referentului ce trebuia să-şi comunice opinia cu necesara probitate ştiinţifică printr-un referat de editură. Deşi între timp, prodigioasa cercetătoare a istoriei urbanismului medieval românesc şi-a extins considerabil aria investigaţiei incluzând oraşe din alte provincii istorice româneşti precum Piteşti, Timişoara, Braşov, Blaj, Baia Mare etc., studiul consacrat Botoşanilor, asupra cărora şi-a intensificat apoi cercetarea ştiinţifică, a rămas, cel puţin în privinţa Moldovei medievale, unul de referinţă şi de o actualitate tulburătoare. În perfectă consonanţă cu concluziile cărţii din 1981, valabile şi azi, au rămas şi constatările noastre de atunci, păstrându-şi integral semnificaţia, fapt pentru care credem că a le reaminti acum, la apariţia noii ediţii a cărţii, "revizuită şi adăugată" şi îngrijită, cu pricepere şi dăruire, de dr. Octavian-Liviu Şovan, este mai mult decât necesar.

Raportând demersul ştiinţific de atunci la peisajul istoriografic al vremii, observam că "lucrarea întocmită de arh. Eugenia Greceanu asupra evoluţiei istorice şi urbanistice a Botoşanilor reprezintă, prin structură, realizare şi finalitate, un studiu original, care se detaşează de la sine faţă de tot ceea ce s-a publicat în ultimele decenii pe această temă. Nu se poate spune că nu s-a scris destul în acest domeniu; dimpotrivă, se publică foarte mult dar, cu izolate excepţii, în care includem câteva lucrări decente de popularizare şi ghidaj turistic, restul literaturii de acest fel se circumscrie maculaturii istorice şi de artă.

În acest peisaj, deloc încurajator, pe care destui cercetători l-au veştejit conservent în publicaţiile ştiinţifice, lucrarea arhitectei Eugenia Greceanu reprezintă altceva: o noutate sau, de ce să n-o spunem deschis, un model al unui gen pe care... nu-l avem, dar care constituie demult o necesitate stringentă. Căci, deşi traversăm o epocă în care oraşul românesc îşi schimbă radical fizionomia urbanistică şi este nevoie în fiecare caz în parte de o temeinică documentare istorică şi de artă, asemenea lucrări lipsesc; săpăturile arheologice şi puţinele lucrări apărute cu atâta întârziere nu pot suplini, evident, absenţa studiilor complete şi complexe privitoare la valorile unui oraş cu trecut istoric. Este drept că dificultăţile de întocmire a unor astfel de lucrări ştiinţifice nu lipsesc, dar ele nu sunt insurmontabile. O dovedeşte chiar lucrarea de faţă în care întâlnim pentru prima dată în ultimele decenii o abordare ştiinţifică armonioasă a fenomenelor istoric şi artistic din trecutul unui oraş medieval, în vederea unui scop precis: valorificarea şi dezvoltarea urbanistică contemporană. Ne mărturisim deci din capul locului, fără nici o falsă reticenţă, întreaga preţuire pentru această realizare ştiinţifică. Căci autoarea dovedeşte o excelentă pregătire istorică şi, mai ales, o pătrundere excepţională a fenomenului istoric în vederea discernerii, deloc uşoare, a valorii artistice medievale globale şi de amănunt. Pentru aceasta, a purces la o documentare istorică atât de amănunţită încât istoricul însuşi poate rămâne uneori dezarmat. Domnia sa a valorificat în această sinteză tot ceea ce i-a fost accesibil cu privire la istoria medievală a acestui oraş cu o evoluţie atât de complexă.

Parcurgerea cu atenţie a acestui studiu duce la constatarea că autoarei nu i-a scăpat nici un izvor istoric (cronici, note de călătorie, inscripţii, însemnări, documente de tot felul etc.) şi nici o lucrare din literatura aferentă. Pe asemenea temeiuri,

arh. Eugenia Greceanu a întocmit un studiu de sinteză clar şi precis de care nu se poate dispensa nici istoricul de artă şi nici urbanistul de astăzi, ca să nu mai vorbim de istoriograful predispus mereu la înşiruirea amănuntelor, care va găsi aici o metodă ce îi poate servi ca model. Dată fiind argumentarea, istorică şi de artă, precisă şi temeinică, a autoarei, judecățile ei de valoare sunt convingătoare, fără excepție, şi obligă la reflecție şi la cuvenita prețuire a patrimoniului urbanistic şi de artă al Botoşanilor...". (cf. şi Dr. arhitect Eugenia Greceanu, *Opera omnia*, <Bucureşti>, 2006, p. 76-77). Aceasta cu atât mai mult cu cât, revenind în ultimul timp la cercetările de teren din perimetrul urban, autoarea a izbutit să întregească informațiile cunoscute cu multe date noi privitoare la topografia urbană şi, în special, la atât de numeroasele monumente botoşenene, dintre care destule au fost sacrificate, între timp, de aşa-zisa sistematizare urbană, iar altele au rămas văduvite de țesutul lor urban firesc şi deci vulnerabile în fața pericolului ce se amplifică în ultima vreme în oraşele româneşti prin agresiunea... banului.

În acelaşi perimetru de interes se situează şi cuprinzătoarele considerații noi şi cu necesarele accente critice din ultimul capitol al ediției de față întitulat *Arhitectura civilă a oraşului Botoşani în veacul al XIX-lea*, rod al unor îndelungate cercetări de arhivă şi de teren ale autoarei şi care ne sugerează nevoia unei perspective mai largi asupra patrimoniului artistic şi istoric al vechiului oraş al Doamnelor Țării Moldovei. Aflăm astfel în noul capitol al acestei ediții o analiză temeinică a arhitecturii de târg, a celei romantice, eclectice de forme naționale , şi a arhitecturii Secession ca şi informații foarte prețioase despre edificiile publice botoşenene din secolul menționat. Pe lângă acest bogat capitol, cu valențe de document istoric, autoarea a întregit această nouă ediție cu o ilustrație pe cât de variată pe atât de interesantă şi mereu plină de semnificații pentru conturarea unei imagini adecvate a frumuseții dispărute a Botoşanilor sau, parafrazând, odată cu autoarea, titlul unui album tipărit în 1927, *Botoşanii care se duc*, a *Botoşanilor care s-au dus*, ales, de altfel, ca subtitlu al prezentei ediții. Cele aproape trei sute de imagini: fotografii vechi şi noi, vignete, relevee, desene, diagrame, planuri urbane şi de monumente, hărți de tot felul etc. îl călăuzesc pe cititorul interesat, dar mai ales pe specialist, spre şi prin secolele trecute înlesnindu-i acestuia cunoaşterea a tot ceea ce reprezintă trăsături ale istoriei şi artei acestor secole, din care se reconstituie în chip firesc imaginea oraşului de altădată.

Eminentă cunoscătoare a artei medievale româneşti ca urmare a practicii de decenii în alcătuirea proiectelor de restaurare a atât de numeroaselor şi variatelor ansambluri artistice din cele trei foste state medievale din spațiul românesc (cf. *ibidem*, p. 15-19), Doamna arh. dr. Eugenia Greceanu ştie să aşeze în continuitatea-i firească şi modul de receptare în spațiul menționat a arhitecturii europene moderne, care în unele cazuri, precum Botoşanii, determină un specific artistic demn de luat în seamă şi deci de analizat în folosul, mai ales, al urbanistului de azi. Este tocmai ceea ce face, cu o consecvență şi o competență ce nu pot fi îndeajuns lăudate aici, dar pe care, fără îndoială, cititorul avizat va şti să le prețuiască şi să le folosească în deplin acord cu valoarea deosebită a acestei noi ediții a cărții Doamnei arh. dr. Eugenia Greceanu.

Iaşi, 10 februarie 2009 **Ioan Caproşu**

PREFAȚĂ

Studiul *Ansamblul medieval Botoşani*, publicat pentru prima dată în 1981 şi reluat astăzi cu completări, după 28 de ani, a pornit de la un proiect de determinare a valorilor arhitecturale şi urbanistice ale oraşului, solicitat încă din 1974 Direcției Patrimoniului Cultural Național[1] de către primul vice-preşedinte al Consiliului județean, ing. Octavian Cratchi. Acesta se vedea confruntat cu prevederile detaliilor de sistematizare întocmite între 1969-1970 de către arhitectul Gheorghe (Gipsy) Porumbescu, autorul radicalei transformări a fostei capitale a Moldovei medievale, Suceava.[2] Am efectuat cercetarea de teren şi documentarea fotografică (inclusă abia în actuala reeditare) între 1976-1978, dar din cauza desființării DPCN la 1 decembrie 1977, proiectul a fost încheiat în 1978 în cadrul Muzeului de istorie al RSR (actualul Muzeu Național de Istorie). Directorul muzeului, Florian Georgescu, a onorat angajamentul răposatei instituții, acceptând trimiterea fără plată a unuia dintre cele trei exemplare manuscrise[3] la Direcția de sistematizare a județului, în speranța că va fi folosit pentru conservarea elementelor esențiale ale ansamblului urban, apreciat unanim drept unul dintre cele mai frumoase şi complexe din țară.

Evoluția sistematizării Botoşanilor demonstrează că propunerile proiectului au fost considerate utopice, întrucât se situau în totală contradicție cu directivele "cancelariei prezidențiale" privind "transformarea socialistă a oraşelor patriei".[4] Din păcate, distrugerile şi denaturările promovate de aceste directive au creat (ca şi în majoritatea oraşelor extra-carpatice) câmp liber pentru suprapunerea ante – dar şi post-decembristă a unui oraş nou, care nu mai păstrează din valorile consemnate decât bisericile şi câteva construcții civile desprinse de țesutul în care au fost create, menținute doar ca "elemente de agrement", după formula introdusă de Gheorghe Curinschi.

În situația actuală, parafrazând titlul unui prețios album publicat în 1927, *Botoşanii care se duc*[5], lucrarea care apare astăzi poartă în sub-titlu *Botoşanii care s-au dus*. De asemenea, formula *ansamblu medieval* ar trebui înlocuită cu *ansamblu istoric*, având în vedere adăugarea unui ultim capitol, dedicat arhitecturii veacului al XIX-lea. Menținerea neschimbată a titlului din 1981 reprezintă însă recunoaşterea meritului unui personaj controversat, fostul director al MIRSR, Florian Georgescu, care a avut curajul să includă în planul de publicații al Muzeului studii de ansambluri istorice, urbane şi rurale, în plină perioadă de distrugere a structurilor moştenite, când textele privind cultura urbană nu îşi mai găseau loc în revista-amiral "Studii şi cercetări de istoria artei", iar problemele ridicate de protecția valorilor urbanistice erau excluse din ordinea de zi a şedințelor organului politic, intitulat impropriu şi pompos "Comisia centrală de stat a patrimoniului cultural național", cu componență aprobată de Nicolae Ceauşescu.

Întregită cu o documentație fotografică concludentă pentru obiectivitatea informației scrise, dar şi pentru frumusețea dispărută a Botoşanilor, lucrarea reeditată astăzi constituie o dovadă a superficialității sau a rea-credinței acelor publicişti care au afirmat că oraşele româneşti extracarpatice au fost, până către 1850 "oraşe cu o suprafață prea întinsă, cu străzi întortochiate şi strâmte, care nu țineau seama de un plan urbanistic… Haosul şi capriciul care au determinat configurația oraşelor noastre erau imaginea samavolniciei şi arbitrariului clasei stăpânitoare".[6]

În planul oraşului, localizarea construcţiilor propuse pentru conservare este parţial realizată în figurile 12 şi 13, cu reţeaua de străzi existentă în 1978. În scopul prezentării în anexă a unei consemnări integrale a acestor propuneri, am comparat planşa respectivă din proiectul DPCN (1978) cu planul actual al Botoşanilor. Am constatat, că toate traseele străzilor au fost "rectificate", unele dispărând cu desăvârşire, fapt care implică atât dărâmări inevitabile ale construcţiilor riverane, cât şi o nouă numerotare a clădirilor care supravieţuiesc în reţeaua actuală, care a şi fost realizată de edilii oraşului. Adăugând la acestea şi schimbarea denumirilor de străzi am păstrat în lipsă de altă soluţie – în text şi în legendele ilustraţiilor – adresele din 1978, la monumentele dispărute, care permit şi corelarea cu prima ediţie din 1981. Am găsit de cuviinţă că este necesară însă renunţarea la denumirile de străzi cu rezonanţă comunistă, în spiritul respectului pentru substanţa istorică a oraşului, ca şi păstrarea denumirilor Calea Naţională şi Piaţa 1907, arhicunoscute şi folosite şi în prezent. Cititorii interesaţi vor putea suprapune planul actual, la aceeaşi scară, peste planurile din anexă (vezi şi fig. 164), având ca puncte de reper amplasarea bisericilor, dintre care – după câte ştiu – nu a fost nici una dărâmată, până în prezent.

În încheiere, îmi exprim mulţumirile pentru colegialul sprijin de care m-am bucurat din partea arheologului dr. Octavian Liviu Şovan, în laborioasele operaţii ale unei reeditări actualizate, care au reclamat completări de documentaţie şi verificări pe teren.

Dr. arhitect Eugenia Greceanu

15 februarie 2009

NOTE

1. Direcţia Patrimoniului Cultural Naţional, înfiinţată prin reorganizare în 1974, a înglobat Direcţia monumentelor istorice, înfiinţată în 1952 de către Comitetul de Stat pentru Arhitectură şi Sistematizare. Preluarea ei în 1968 de către forul propagandei comuniste, denumit la acea dată Comitetul de Stat pentru Cultură şi Artă (ulterior Consiliul Culturii şi Educaţiei Socialiste), a descompus-o progresiv prin politică de cadre şi haos administrativ, pentru a o desfiinţa la 1 decembrie 1977.
2. Intelectualul *inginer* Octavian Cratchi, devenit fără îndoială un obstacol în calea distrugerilor preconizate de cei mai cunoscuţi arhitecţi din Capitală (exemplu, Cezar Lăzărescu), a fost înlăturat prin mutare la Bucureşti, în cadrul "forului de directivare" al Comitetului pentru problemele consiliilor populare (CPCP), principalul instrument de aplicare a directivelor "primului arhitect al ţării" (apud arh. Paul Focşa).
3. Exemplarul trimis la judeţ, socotit nefolosibil, a fost cedat Muzeului judeţean de istorie, de unde a dispărut. Al doilea exemplar ar trebui să se afle în arhiva Muzeului Naţional de Istorie (lucrări de plan), încă neinventariată. Am încredinţat cel de al treilea exemplar, de autor, Arhivelor Statului din Botoşani. Desenele originale pe calc au fost preluate în 1990 la nou înfiinţata Direcţie a Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice (desfiinţată în 1994) de unde au fost furate. Acest fapt explică claritatea discutabilă a hărţilor şi diagramelor din textul actual, reproduse după imaginile ediţiei din 1981.
4. Caracterul de lege al acestor directive, ieşite din mintea"primului arhitect al ţării", a fost invocat de arhitectul-şef al judeţeului, Gavril Toderean, atunci când îmi exprimam indignarea privind proiectul ridicării unei băi publice în curtea bisericii Vovidenia. Astfel am aflat de "directiva" folosirii incintelor bisericeşti pentru construcţii noi, în urma căreia au fost batjocorite – prin alăturare necuviincioasă – nenumărate mărturii ale culturii româneşti – vezi pretenţiosul hotel cu arhitectură post-modernistă, înfipt în coasta bisericii Stelea din Târgovişte, sau jalnicul bloc-tip care înghesuie latura de vest a bisericii Barnovschi din Iaşi.

Din nefericire, directiva ceauşistă a reînviat după 1990, sub imboldul nestăpânit al speculei deşănţate a teritoriului urban. Astfel a apărut în Bucureşti imobilul de birouri de lângă Catedrala

catolică Sf. Iosif, provocând un imens scandal, care a compromis atât pe proiectant, arh. Vlad Arsene, cât şi formele de avizare ale Ministerului Culturii.

5. Aurel I. Gheorghiu, Marcel Olinescu, *Botoşanii care se duc*, Botoşani, 1927. Am avut şansa de a-l avea partener de echipă pe colonelul Aurel Gheorghiu, angajat al Direcției monumentelor istorice din CSCAS în 1960-1962, cu ocazia cercetărilor de teren în Hunedoara, organizate pentru verificarea listei monumentelor istorice din 1955. În condițiile dificile ale unor trasee pline de neprevăzut, i-am prețuit calitățile sale de ordine, calm şi simț al humorului, prin care ne oferea un remarcabil sprijin colegial.

6. *Istoria României*, vol. III, Bucureşti, 1964, p. 679. Din nefericire, această viziune stalinistă a fost difuzată în învățământul superior de arhitectură şi urbanism, prin lucrările lui Gheorghe Curinschi-Vorona: *Centrele istorice ale oraşelor*, Bucureşti, 1967; *Conservarea specificului oraşelor. Înnoirea fondului construit urban, un proces legic*, în RMM, seria "Monumente istorice şi de artă", nr. 2, 1975, p. 21-29; *Arhitectură contemporană în context istoric urban*, în RMM, seria "*Monumente istorice şi de artă*", nr. 2, 1979, p. 37-49.

PREFAȚĂ
la ediția din 1981

Noua colecție de publicații ale Muzeului Național de Istorie, *Ansambluri istorice arhitecturale* – este dedicată ansamblurilor de arhitectură care ilustrează istoria colectivităților urbane şi rurale din România sub aspectul organizării vieții economice şi sociale în condiții determinate de contextul politic al epocii respective. Aceste studii urmăresc un triplu scop:

- să întregească cunoştințele privind civilizația urbană şi rurală a țării noastre prin date concrete, culese la fața locului şi interpretate în lumina condițiilor istorice în care ansamblurile s-au închegat şi au evoluat;
- să pună în evidență capacitatea ansamblurilor respective de a ilustra condițiile politice, sociale şi economice ale unor epoci dispărute, expresivitate care devine astfel factorul primordial al calității lor artistice, întrucât adevărata emoție estetică, dezbrăcată de subiectivism, este declanşată de înțelegerea mesajului ideologic transmis prin intermediul creației arhitectural-urbanistice;
- să pună la dispoziția factorilor de decizie un tablou pe cât posibil mai complet al valorilor istorice şi artistice pe care le cuprinde un ansamblu arhitectural, în vederea protejării şi evidențierii lor prin sistematizare, unul dintre obiectivele – stabilite prin lege – ale acestui proces de restructurare fiind şi punerea în valoare a monumentelor şi a locurilor istorice.

Arhitectura şi alcătuirea aşezărilor au început să fie studiate ca mărturii ale organizării economice, politice şi sociale din trecut, în care intervenția factorului etnic – în cadrul legilor generale de funcționare a organismului colectiv – introduce nuanțări subtile, de o deosebită importanță pentru cunoaşterea sufletului unui popor.

În cadrul studiilor etnografice, analiza satelor şi a arhitecturii populare a scos în evidență atât existența unui tezaur comun de experiență şi tradiții, cât şi intervenția constantă a prelucrării creatoare, în spiritul specificului etnic, fapt care explică înrudirea şi – concomitent – permanenta inovație ce caracterizează aceste opere. De asemenea, studiul satelor a demonstrat importanța lor pentru cunoaşterea stadiilor incipiente ale închegării oraşelor, mult mai greu de reconstituit în organismul urban supus unor multiple transformări: „... forma originară a unui oraş este mult mai uşor de înțeles într-un sat decât într-un mare oraş (<Megalopolis>)”[1].

O atenție specială se manifestă, după cel de-al doilea război mondial, pentru creația urbană din trecut, datorită distrugerilor de proporții nemaintâlnite suferite de oraşele Europei, precum şi restructurărilor masive implicate de migrarea către oraşe – în condițiile industrializării – a unui număr covârşitor de locuitori ai satelor, fenomen cunoscut sub numele de „explozie urbană”. Avându-se în vedere şi regimul privilegiat – în comparație cu satele – acordat comunităților orăşeneşti în timpul feudalismului, ansamblurile urbane apar astăzi drept forme superioare de civilizație ale unei țări, cu însemnat aport la cultura europeană, dată fiind circulația influențelor pe arii foarte întinse, prilejuită de schimburile comerciale internaționale. Toți aceşti factori asigură urbanismului medieval un loc de frunte în acțiunile internaționale de protecție a patrimoniului arhitectural, precum şi în tematica congreselor sau în publicații de largă circulație[2] (în care oraşele din România lipsesc cu desăvârşire), înființându-se chiar centre de studii superioare pentru istoria oraşelor europene.

Trebuie să arătăm aici că studiul oraşelor din România s-a concentrat până în

prezent asupra aspectelor socio-economice şi cultural-politice. Mult mai puţin au fost studiate arhitectura şi urbanismul, valoarea unui oraş privit *ca ansamblu* fiind recunoscută doar *unor părţi* din câteva oraşe transilvănene, respectiv centrelor germane de comerţ înconjurate de incintă fortificată. Acest din urmă element a fost greşit interpretat drept limită a oraşului medieval, depăşită abia în veacul al XIX-lea. Atât pentru oraşele fără incintă de apărare din Transilvania şi Banat, cât şi pentru oraşele din Moldova şi Ţara Românească s-a conturat prejudecata dezvoltării haotice şi necontrolate a aşezărilor care, până în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, ar fi semănat cu mari sate.

Studiul Botoşanilor demonstrează lipsa de temei a acestei judecăţi, evidenţiind, pe de o parte, trăsături comune, specifice oraşelor medievale europene, pe care le prezintă toate oraşele din provinciile româneşti ca: rolul determinant al arterelor de tranzit pentru planul general şi pentru amplasarea locurilor de schimb, prezenţa unui ţesut urban specific zonelor de producţie şi desfacere, afirmarea unei ierarhii sociale şi politico-administrative în formele şi înălţimea verticalelor care domină silueta oraşului etc.; pe de altă parte, coroborarea datelor istorice cu datele oferite de sit, documente cartografice şi cercetarea de teren a ansamblului arhitectural, permite desluşirea etapelor de evoluţie ale oraşului medieval şi ale trăsăturilor sale particulare, imprimate de contextul socio-politic local. Un asemenea studiu de cartografie istorică şi arhitecturală întregeşte datele oferite de documente şi le înlocuieşte, parţial, atunci când acestea din urmă lipsesc, aspect deosebit de important pentru oraşele din Moldova şi Ţara Românească, unde arhivele medievale au fost periodic distruse în timpul deselor războaie şi invazii care s-au abătut asupra ţării noastre. Amintim în acest sens plângerea adresată de moldoveni „măriilor lor sultanii ce se află la parte Bugiacului şi asupra Nohailor”, în urma jefuirii în 1758 a 11 ţinuturi moldovene (din 18) de către cetele tătăreşti conduse de Crâm Ghirai: „... toţi săracii din raiaua Moldovii să pradă de tot şi să jăcuescu, să omoară şi să robescu şi să ardă cu focu fînaţile şi ariile cu pîine şi casile pe la tîrguri şi pe la sate...”. În comentarea documentului, Nicolae Iorga precizează: „E unul din rarele acte politice din trecut care să se fi salvat”[3].

Evidenţierea aspectelor de civilizaţie implicate de alcătuirea ansamblului medieval al Botoşanilor, conform legilor care au dirijat timp de secole creaţia urbană europeană, este însoţită de analiza arhitecturală, efectuată în baza cercetării construcţiilor şi a corelării datelor tehnice cu funcţia socială şi puterea de plată a comanditarilor. Până în prezent sunt rare cazurile de examinare la acelaşi nivel de aprofundare (care nu este însă exhaustiv) a tuturor clădirilor cuprinse într-un ansamblu istoric, inclusiv pivniţele. Selecţia clădirilor descrise în monografiile de oraşe s-a axat în trecut fie pe valoarea istorico-memorială, fie pe valoarea artistică evidentă şi a fost adesea influenţată de prejudecăţi încă răspândite: desconsiderarea eclectismului în arhitectura civilă a sfârşitului de veac XIX, subaprecierea clasicismului şi a romantismului în arhitectura bisericilor ridicate în prima jumătate a aceluiaşi veac, dezinteresul pentru construcţiile clădite după 1850 sau 1900.

Examinarea arhitecturii româneşti ca document socio-economic şi ideologic arată că şi în cazul construcţiilor ridicate „din temelie” relativ recent, se regăseşte străvechea capacitate a poporului român de a alege din influenţele externe acele elemente care corespund propriilor sale necesităţi materiale şi spirituale şi de a le prelucra în forme care sunt specifice locului ale cărui realităţi le exprimă. Foarte adesea însă, cercetarea clădirilor în aparenţă mai noi aduce la lumină faze de arhitectură medievală existente la nivelul pivniţelor şi chiar al locuinţei, faze datate cel mai târziu în veacul al XVIII-lea. Se pune astfel sub semnul întrebării părerea larg răspândită conform căreia arhitectura civilă, realizată în zidărie, ar fi constituit

până către 1800 un apanaj al domnitorilor şi boierilor. Această părere este contrazisă atât de rezultatele cercetării amintite, cât şi de datele istorice care permit observarea existenței unui patriciat urban, alcătuit din meşteşugari şi negustori de frunte, în majoritate români, a căror afirmare constructivă în cadrul comunității nu se putea limita doar la ctitorii de biserici. Exemplul patriciatului german din oraşele Transilvaniei este în acest sens concludent.

Ajungem, în sfârşit, la aspectul aplicativ al studiului de față în domeniul sistematizării. Punerea în valoare a monumentelor şi locurilor istorice, preconizată de lege, este extinsă la noțiunea ansamblului arhitectural, considerat ca un organism cu îndelungată evoluție în timp.

Considerând că rezultatele cercetării nu privesc doar cercurile de specialişti, trebuind să răspundă şi unor necesități sociale, cum este aceea a păstrării dovezilor de cultură materială şi spirituală ale poporului nostru, ultimul capitol al lucrării de față cuprinde analiza critică a sistematizării oraşului Botoşani, efectuată în baza propunerilor de valorificare complexă a ansamblului urban, elaborate în 1979 la cererea conducerii politico-administrative locale, cu precădere a vicepreşedintelui ing. Octavian Cratchi. Sunt, de asemenea, cuprinse propunerile de acordare a calității de monument istoric construcțiilor valoroase din punct de vedere istoric şi arhitectural ridicate până în preajma celui de-al doilea război mondial. Ne înscriem astfel în preocuparea constantă a Muzeului Național de Istorie privind orientarea propriilor cercetări pe linia folosirii concrete a rezultatelor, atât în domeniul ştiințific, cât şi pe plan social-cultural.

Mulțumind Comitetului județean de partid Botoşani, care a inițiat şi susținut apariția acestei lucrări, socotim că asemenea studii ar trebui să existe pentru toate oraşele țării şi să constituie elemente de temă ale schiței de sistematizare. Ar câştiga deopotrivă cercetarea ştiințifică istorică, conservarea patrimoniului arhitectural şi dezvoltarea în perspectivă a aşezărilor patriei noastre, în care trecutul şi prezentul s-ar îmbina armonios.

NOTE

1. Pierre Lavedant et Jeanne Huguenay, *L'urbanisme au Moyen Âge*, Genève, 1974, p. 1: „la forme originelle d'une ville est beaucoup plus facile à saisir dans un village que dans Megalopolis".
2. Dintre lucrările recent apărute cităm: *European towns.Their archaeology and early history*, Academic Press Inc., London, 1977, care cuprinde comunicările prezentate în 1975 la congresul organizat la Oxford de Council for British Archaeology; țara noastră nu a participat la acest congres, dar oraşele Arad, Cluj, Oradea, Alba Iulia şi Timişoara apar în fig. 1, p. 433: „*Ungaria în secolul al XI-lea*", cuprinsă în comunicarea lui László Gerevich, *Hungary*, p. 431-455, în care Transilvania este prezentată drept una dintre principalele regiuni ale Ungariei medievale."
3. N. Iorga, *Prădăciunea tătarilor de la 1758 după un nou document*, în „*Revista istorică*", II, 1916, nr. 1-2, p. 26-27.

PRÉFACE

1981

Ensembles historiques d'architecture, la nouvelle série de publications éditée par le Musée National d'Histoire de Roumanie, est consacrée aux ensembles de constructions capables d'illustrer l'histoire des collectivités urbaines et rurales de Roumanie, du point de vue de l'organisation de la vie économique et sociale, conditionnée par le contexte politique de l'époque respective. Ces études poursuivent un triple but:

- compléter les connaissances concernant la civilisation urbaine et rurale de notre pays, à l'aide de données concrètes, recueillies sur place et interprétées par rapport aux conditions historiques présidant à la constitution et à l'évolution de chaque ensemble;
- mettre en évidence la capacité des ensembles respectifs d'ilustrer les conditions politiques, sociales et économiques du pasé, expréssivité qui devient ainsi le facteur primordial de leur qualité artistique, puisque la véritable émotion esthétique, dégagée de subjectivisme, est déclanchée par la compréhension du message idéologique transmis à l'aide de la création architecturale;
- mettre à la disposition des autorités un tableau aussi complet que possible des valeurs historiques et artistiques propres à un ensemble architectural, en vue de leur protection et valorisation lors de l'aménagement du territoire, dont un des buts légiférés est la mise en valeur des monuments et des sites historiques.

L'arhitecture et la structure des agglomerations ont commencé à être étudiées en tant qu'expression de l'organisation économique, politique et sociale du passé, où l'intervention de l'élément ethnique – dans le cadre des lois générales de fonctionnement de la communauté – introduit des nuances subtiles, particulièrement importantes pour la connaissance d'un peuple.

Dans les limites des études ethnographiques l'analyse des villages et de l'architecture populaire a mis en évidence l'existence d'un trésor commun d'expérience et de traditions, ainsi que l'intervention constante de transformations créatrices selon le spécifique ethnique, ce qui explique l'affinité – et en même temps la permanente innovation qui caractérisent ces oeuvres. De plus, l'étude des villages a démontré leur importance pour la compréhension des étapes initiales de la cristallisation des villes, difficiles à reconnaître dans l'organisme urbain soumis à de multiples transformations: „...La forme originelle d'une ville est beaucoup plus facile à saisir dans un village que dans Mégalopolis”[1].

Après la seconde guerre mondiale, une attention toute spéciale a été accordée à la création urbaine du passé, par suite des destructions qui ont gravement endommagé certaines villes d'Europe, ainsi que des remaniements massifs entraînés par l'exode vers les villes – à la suite de l'industrialisation – d'un nombre immense de villageois, phénomène connu sous le nom d'explosion urbaine. Si l'on tient compte aussi du régime privilégié – par rapport aux villages – accordé aux communautés urbaines pendant le Moyen Age, les ensembles urbains apparaissent aujourd'hui comme des formes supérieures de civilisation d'un pays, qui ont grandement contribué à la culture européenne, étant donné la large circulations des influences occasionnée par les échanges comerciaux internationaux. Tous ces facteurs assurent à l'urbanisme médiéval une place de premier ordre dans les actions internationales de protection du patrimoine architectural, ainsi que dans la thématique des congrès

où dans les publications à large diffusion[2] (où les villes roumaines sont généralement absentes). On a même crée des centres d'études supérieures pour l'histoire des villes d'Europe.

Il faut constater que l'étude des villes de Roumanie s'est concentré jusqu'à présent sur les aspects socio-économiques et politiques-culturels. On a beaucoup moins étudié l'architecture et l'urbanisme, la valeur d'une ville, en tant qu'*ensemble* n'étant reconnue que pour *certaines* parties de quelques villes de Transylvanie, à savoir les centres commerciaux allemands pourvus d'enceinte fortifiée. Ce dernier élément a été faussement considéré comme limite de la ville médiévale, qui n'aurait été dépassée qu'à peine au XIXe siècle. Quant aux villes dépourvues d'enceinte fortifiée, en Transylvanie, Banat, Moldavie et Valachie, on a considéré selon un préjugé très répandu qu'elles se sont développées de manière chaotique et incontrôlée, en ressemblant à de grands villages jusque dans la seconde moitié du XIXe siècle.

L'étude concernant la ville de Botoşani démontre le manque de fondement de ce préjugé, en mettant en valeur des traits caractéristiques, propres aux villes médiévales d'Europe, qui se retrouvent aussi dans toutes les villes de Roumanie, à savoir: le rôle décisif des voies de transit pour le plan général et pour l'emplacement des centres d'échange; la présence d'un parcellement propre aux zones de production et de vente; l'affirmation d'une hiérarchie sociale et politique-administrative dans les formes et la hauter des verticales qui dominent la silhoutte de la ville. En plus, la corroboration des données historiques avec les données offertes par le site, les documents cartographiques et l'enquête sur place concernant l'ensemble architectural, permet d'élucider les étapes d'évolution de la ville médiévale et de reconnaître ses traits caractéristiques, imprimés par le contexte socio-politique local. Une telle étude de cartographie historique et d'architecture complète les données offertes par les documents et même les remplace en partie, quand ceux-ci font défaut. Ce dernier aspect est de première importance pour les villes de Moldavie et de Valachie, dont les archives médiévales ont été périodiquement détruites lors des fréquentes guerres et invasions qui ont ravagé notre pays. Nous mentionnons à cet égard la supplique adressée par les moldaves „à leurs Grandeurs les sultans de la région du Bugiac et des Nohais" à la suite du pillage, em 1758, de 11 districts moldaves (sur un total de 18) par les hordes tartares conduites par Crâm Ghirai: „... tous les malheureux de la raia de Moldavie ont été entièrement pillés et saccagés et tués et réduits en esclavage. Leurs pâturages, leurs champs de blé, leurs habitations dans les bourgs et les villages ont été incendiés...". En commentant ce document, N. Iorga observe: „C'est un des rares actes politiques du passé qui soient parvenus jusqu'à nous"[3].

La mise en lumière des aspects de civilisation impliqués par la structure de l'ensemble médiéval de Botoşani, conformément aux lois qui ont dirigé pendant des siècles la création urbaine européenne, est accompagnée de l'analyse architecturale, effectué sur la foi de l'examen des constructions, ainsi que de la corélation entre les données techniques, la fonction sociale et la capacité de paiement du commanditaire. Jusqu'à présent, il y a peu d'exemples dans notre pays d'examen général (sans être pourtant exhaustif) de toutes les bâtisses d'un ensemble historique, y compris les caves. Dans la plupart des monographies de villes, les édifices décrits ont été selectionnés soit selon leur valeur historique-mémoriale, soit d'après leur valeur artistique évidente. Cette sélection a été souvent influencée par des préjugés tels que: déconsidération de l'éclectisme dans l'arhitecture civile de la fin du XIXe siècle; sous-estimation du classicisme et du romantisme dans l'arhitecture des églises élevées dans la première moitié du même siècle; manque d'intérêt pour les constructions élevées après 1850 ou après 1900.

L'examen de l'architecture roumaine – comme document socio-économique et idéologique démontre que, même dans le cas des bâtisses construites de fond en comble à une date relativement récente, on retrouve l'ancienne capacité du peuple roumain de choisir parmi les influences étrangères les éléments qui correspondent à ses propres nécessités matérielles et spirituelles, en les employant dans des formes qui sont spécifiques à l'endroit dont elles expriment la réalité. Cependant, très souvent, l'examen des bâtisses en aparence récentes met en évidence la conservation – au niveau des caves et même du rez de-chaussée – d'étapes de construction qui datent, au plus tard, du XVIIIe siècle. Ce fait remet en question l'opinion largement répandue selon laquelle l'architecture civile en maçonnerie aurait constitué, jusque vers 1800, un apanage des princes regnants et des boyards. Cette opinion est démentie autant par le résultat de la recherche effectuée, que par les données historiques qui permettent d'affirmer l'existence d'un patriciat urbain, composé de l'élite des artisans et des marchands – en majorité roumains -, dont l'activité constructive dans le cadre de la communauté ne pouvait être limitée à la seule fondation d'églises. L'exemple du patriciat allemand des villes de Transylvanie est concluant dans ce sens.

Nous arrivons enfin à l'aspect pratique de cette étude dans la domaine de l'aménagement urbain. La mise en valeur des monuments et des lieux historiques, recommandée par la loi, est étendue à la notion d'ensemble architectural, considéré comme un organisme à longue durée d'évolution. Partant de la prémisse que les résultats d'une recherche ne concernent pas seulement les spécialistes, mais doivent aussi répondre à une nécessité sociale, telle que la sauvegarde des preuves de culture matérielle et spirituelle de notre peuple, le dernier chapitre de cet ouvrage comprend l'analyse critique de l'aménagement urbain de Botoşani, effectuée à partir des propositions de valorisation complexe de l'ensemble historique, élaborées en 1978 à la requête des autorités politiques-administratives locales (surtout du vice-président Octavian Cratchi). Le même chapitre contient aussi la liste des bâtiments proposés pour être déclarés monuments historiques grâce â leur valeur historique et architecturale, en s'arrêtant, du point de vue chronologique, au début de la première guerre mondiale.

Nous remercions ici le Comité de Parti du département de Botoşani, qui a initié et soutenu l'apparition de cet ouvrage, tout en appréciant que de telles études devraient exister pour toutes les villes du pays et devraient constituer des répères pour l'aménagement urbain. Y gagneraient en égale mesure: la recherche historique, la sauvegarde du patrimoine architectural et le développement futur des villes de notre pays, dans lesquelles le passé et le présent s'uniraient harmonieusement.

NOTES

[1] Pierre Lavedant et Jeanne Huguenay, *L'urbanisme au Moyen Age*, Genéve, 1974, p. 1.

[2] Parmi les ouvrages récemment parus, nous citons: *European towns. Their archaeology and early history*, London, 1977, qui comprend les exposés présentés en 1975 au congrès organisé à Oxford par le Council for British Archaeology; notre pays n'a pas participé à ce congrés, mais les villes d'Arad, Oradea, Alba Iulia et Timişoara apparaissent dans la fig. 1, p. 433, *„La Hongrie au XIe siècle"*, faisant partie du rapport de László Gerevich, *Hungary*, p. 431-544, où la Transylvanie est présentée comme l'une des principales régions de la Hongrie médiévale.

[3] N. Iorga, *Prădăciunea tătarilor de la 1758 după un nou document (Le pillage tartare de 1758 d'après un nouveau document)*, dans „*Revista istorică*", II, 1916, nr. 1-2, p. 26-27.

FOREWORD
1981

Architectural historic ensembles, the new series of publications edited by the National History Museum of Romania, concerns architectural ensembles whitch illustrate the history of the Romanian urban and rural communities, from the point of view of economic and social life organization under conditions determined by the political context of the respective period. This series has a threefold purpose:

- to complete information about the urban and rural civilization of our country, based on concrete data gathered on the spot and interpreted in the light of the historical circumstances in which the localities have appeared and evolved;
- to emphasize the capacity of these ensembles to illustrate the political, social and economic conditions of the past, this power of expression becoming the essential factor of their artistic quality, since the real aesthetic emotion, divested of subjectivism, results from the perception of the ideological message transmitted through the urban/architectural creation;
- to put at the authorities' disposal an as complete as possible picture of the historical and artistic values included in an architectural ensemble, with a purpose of protecting and emphasizing them by planning, one of the lawful aims of this improvement process being the enhancement of monuments and historic sites.

Locality architecture and structure began to be studied as evidence of past economic, political and social organization, where the intervention of the ethnic factor – within the general function laws of the collective organism – introduces subtle nuances illustrating a people' psyche. In ethnographic studies, the analysis of villages and of rural architecture has pointed out the existence of a common treasure of experience and tradition, as well as the constant intervention of a creative processing, according to the ethnic specific character. This explains the relationship and – simultaneously – the permanent innovation which mark these creations. At the same time, the study of villages has demonstrated their importance for the knowledge of incipient stages of cities, much more difficult to reconstitute in an urban structure submitted to many transformations: „… la forme originelle d'une ville est beaucoup plus facile à saisir dans un village que dans Mégalopolis”[1].

After World War II, special attention was paid to old town structures owing to the unprecedented destructions undergone by European cities and to the massive transformations implied by the migration towards towns – due to increased industrialization – of an overwhelming number of villagers, giving rise to the so-called “urban explosion”. Taking also into account the privileged conditions granted to urban communities (as compared with villages) during feudalism, the urban historic ensembles appear today as higher forms of civilization in a country, with major contributions to the European culture, due to the wide-spread transmission of artistic influences caused by international commercial exchanges. All these factors ensure to the medieval urbanism a prominent place in international actions intended to protect the architectural inheritance, as well as in congress subjects and widely circulating publications[2] (where Romanian towns are generally omitted). Moreover, special centers of higher research studies havebeen created for the history of European cities.

It should be emphasized here that so far the study of Romanian towns was focused on the socio-economic and cultural-political aspects. The problems of architecture and urban structure have been less investigated, the value of town, considered as en ensemble, being admitted only to parts of some Transylvanian cities, i.e. to the German trade centers, surrounded by defensive walls. This later element was also misinterpreted as the limit of the medieval town, exceeded only in the 19th century. According to a common prejudice, the Transylvanian or Banat towns which were not wall-surrounded as well as the Moldavian and Walachian towns would have grown both chaotically and uncontrolled, like large villages, up to the second half of the 19th century.

The study of Botoşani proves the groundlessness of this theory by emphasizing some common characteristics, specific to European medieval cities and typical to all towns in Romania. Such common features are: the relationship of the general plan with the network of transit roads; the existence of an urban parcelling, specific to production and trade areas; assertion of a social and politico-administrative hierarchy in the shape and height of vertical accents in the city's outline etc. In parallel, the corroboration of historical data with data offered by the site, cartographic evidence and investigation of the architectural ensemble, enable the understanding of the different evolutive phases of the town and of its peculiar characteristics given by the local socio-political context. Such a historic and architectural cartography completes the data gathered from documents and partially replaces them when missing, a most important fact for the Moldavian and Valachian towns whose medieval records have been periodically destroyed during the frequent wars and invasions which have devastated our country. On that score it is worth mentioning the protest directed by Moldavians to "their Highnesses the ruling Sultans of the Bugiac region and the Nohais", after the plundering of 11 out of the 18 Moldavian districts, in 1758, by the Tartars led by Crâm Ghirai: „… all the poor of the Moldavian raia are completely robbed and plundered and killed and enslaved. Their hayfields, bred areas, houses within boroughs and villages are burned …". By commenting this document, Nicolae Iorga states: "It is one of the few extant political acts of the past"[3].

The emphasizing of civilization aspects suggested by the Botoşani structure, crystallized according to the laws which for centuries have ruled the European urban creation, is associated with an architectural analysis carried out on the basis of building investigations which include the social function and the basis of building investigations. So far, there are few cases of general (even if not exhaustive) analysis of all the buildings (cellars as well) belonging to a historic ensemble. In earlier town monographs the described buildings were selected either for their historic-memorial value, or for their conspicuous artistic value. Moreover, the selection was often influenced by prejudices such as: disconsideration of the eclectic architecture specific to the end of the 19th century; underestimation of the classicist and romantic architecture of churches erected in the first half of the same century; lack of interest for buildings constructed after 1850 or 1900.

The investigation of the Romanian architecture as a socio-economic and ideology document shows that even buildings erected not long ago attest the ancient capacity of the Romanian people to select among foreign influences only the elements which correspond to their own material and spiritual necessities and to process them into forms specific for the place whose realities they express. Moreover, very often, the analysis of apparently recent buildings reveals stages of medieval architecture at the level of the cellar or even of the dwelling, stages dating at the latest from the 18th century. Consequently, the widely spread opinion,

according to which the Romanian masonry civil architecture was till about 1800 a prerogative of reigning princes and of boyars, becomes questionable. The opinion is invalidated by the result of the above mentioned investigations, as well as by the historic data confirming the existence of an urban élite, composed of the most able artisans and merchants, mostly Romanian, whose assertion as builders inside the community could not be restricted only to church foundation. The exemple of the German merchant élite in Transylvania is conclusive.

Last but not least, the object of this study is also a practical one, related to town planning. The emphasizing of monuments and historic sites, recommended by the law, is extended to the architectonic ensemble, seen as an organism with a long past evolution. Considering that the result of any investigation does not concern only the scholar circles, but must respond also to social necessities, such as preserving our proofs of spiritual and material culture, the last chapter of this study is a critical analysis of the town planning of Botoşani, on the basis of proposals concerning the complex enhancing of the old urban ensemble, made in 1978 at the request of the local politico-administrative autohorities (especially of the vice-president Octavian Cratchi). It also includes proposals for according the quality of historic monuments to all buildings, valuable from the historic and architectural point of wiew, erected before World War I. We therefore join the constant concern of the National History Museum of Romania to conduct its own researches so as to use the results concretely, in both scientific and socio-cultural fields.

Expressing finally our thanks to the Party District Committee of Botoşani, which initiated and supported this study, we consider that such investigation ought to be made for all the towns in our country and constitute a basic documentation to any town planning activity. It should be profitable for historic researches, preservation of the architectural patrimony and for the further development of the localities in our country, aiming at a harmonous union of present and past.

NOTES

1. Pierre Lavedant et Jeanne Huguenay, *L'urbanisme au Moyen Age*, Genève, 1974, p. 1.
2. Among the most recent works, we quote *European towns. Their archaeology and early history*, London, 1977, whitch include the papers presented in 1975 to the congress organized at Oxford by the Council for British Archaeology. Our country was not represented at this congress, but some towns as Arad, Cluj, Oradea, Alba Iulia and Timişoara are shown in fig. 1, p. 433, „*Hungary during the 11th century*", included in the paper of László Gerevich, *Hungary*, p. 431-455, where Transylvania is presented as one of the main regions of the medieval Hungary.
3. N. Iorga, *Prădăciunea tătarilor de la 1758 după un nou document, (The Tartar plundering of 1758, according to a new document*), in „*Revista istorică*", II, 1916, nr. 1-2, p. 26-27.

INTRODUCERE

Studiul ansamblului istoric arhitectural al Botoşanilor a fost început în 1976, în cadrul Direcției Patrimoniului Cultural Național, la cererea expresă a Consiliului popular județean, care dorea să dispună de documentarea necesară valorificării oraşului vechi în procesul de sistematizare, orientat – la acea dată – către integrarea armonioasă a elementelor noi într-o structură urbană cu valoare istorică şi artistică unanim recunoscută. Beneficiarul ne-a procurat în consecință ridicările topografice la scara 1:1000, executate între 1963 şi 1967, precum şi ridicarea topografică la scara 1:5000 efectuată de Institutul de proiectare județean Suceava în 1975. Un ajutor prețios în documentare a fost dat de Arhivele Statului din Botoşani, care au pus la dispoziție cu deosebită bunăvoință fondul de planuri vechi ale oraşului.

Într-o primă formă de circuit intern, studiul a fost încheiat în 1978 în cadrul Muzeului Național de Istorie a României şi a cuprins – conform temei de proiectare aprobată de beneficiar – un ultim capitol cu propuneri de valorificare a ansamblului istoric, menite a constitui date de temă pentru schița de sistematizare a municipiului. Un exemplar complet al studiului, însoțit de 7 planşe şi 313 fotografii, a fost trimis în iulie 1978 Consiliului popular al județului Botoşani, Muzeul Național de Istorie achitând astfel o obligație restantă a instituției care angajase lucrarea. Eficiența datelor concrete destinate restructurării urbane a fost substațial redusă de o nouă concepție a schiței de sistematizare, care a preferat metoda denumită „selectivă”, prin care se păstrează doar fragmente ale ansamblului istoric, apreciate de la caz la caz în funcție de criterii de „valoare deosebită” şi care urmează a fi integrate într-o compoziție modificată radical sub aspectul rețelei de străzi, al regimului de înălțime şi al densității.

Noua viziune a determinat, în ultimii trei ani, restructurarea radicală a părții de vest şi de nord-vest a oraşului; Bulevardul Mihai Eminescu, remarcabil în trecut prin arhitectura rezidențială a veacului al XIX-lea, suportă impactul enclavelor contemporane generate de amplasarea unor dense grupări de blocuri-tip pe locul vastelor gospodării cu livezi ce se întindeau între bulevard, Parcul Vârnav şi strada Cimitirului *Pacea*; o restructurare similară se conturează, în perspectivă, pentru zona istorică situată la est de strada Cuza Vodă, datorită proiectării unei artere cu şase benzi de circulație, mărginită de blocuri-tip, care urmăreşte aproximativ ramurile Căii Naționale orientate către Dorohoi şi către Iaşi, reunite pe traseul străzii Nicolae Grigorescu.

În această situație, capitolul propunerilor de valorificare a ansamblului istoric redactat în 1978 a fost înlocuit cu o analiză critică a transformărilor suferite de acelaşi ansamblu după cel de-al doilea război mondial, iar în anexă a fost dat repertoriul construcțiilor civile, de cult şi al operelor de artă plastică propuse în 1978 pentru includerea în lista monumentelor istorice. Dintre cele 159 de propuneri, circa 100 au fost acceptate în cadrul analizei efectuate pe plan local, ceea ce constituie desigur un succes, făcând însă obligatorie semnalarea celorlalte obiective, respinse din cauza propunerilor schiței de sistematizare şi dintre care unele au dispărut până la apariția studiului de față.

Cercetarea vechiului oraş Botoşani a beneficiat de o bogată bibliografie istorică, bazată în principal pe studiile şi documentele publicate de Nicolae Iorga[1]. Arhitectura civilă a Botoşanilor nu este absentă în literatura de specialitate (ceea ce constituie o excepție în comparație cu majoritatea oraşelor din Moldova şi Țara Românească), fiind amintită succint

de Paul Petrescu[2] într-un studiu remarcabil prin corelarea modelor stilistice ale veacului al XIX-lea cu contextul istoric al manifestării lor.

Cu toată bogăția datelor documentare, studiul s-a izbit de obişnuita lipsă a transpunerii lor în planul oraşelor, precum şi de absența unor planuri vechi care să permită, de la început, delimitarea vetrei istorice. Ca atare, documentarea de teren a trebuit să fie efectuată în perimetrul – foarte apropiat de cel actual – al planului din 1899[3], întrucât ridicarea topografică din 1872, făcută de inginerul Ştefan Emilian, se păstrează doar în parte[4]. Speranța găsirii unui plan din 1860, trezită de semnalarea lui Nicolae Stoicescu[5], s-a dovedit neîntemeiată la cercetarea dosarului respectiv[6], care cuprinde doar corespondență privind achiziționarea unei hărți a oraşului „efectuată de d. geometru Ludovic Udrițchi" şi care se încheie cu constatarea că „planul rădicat de geometru Udrițchi este numai pentru a recunoaşte hotarele tolócăi de prinprejurul tîrgului, date dupe hrisov împăşunarea vitelor orăşanilor, iar nici de cum pentru locul din lăuntrul oraşului ocupat cu zidiri şi îngrădituri"[7]. În sfârşit, planul celor cinci județe ale Moldovei, întocmit în 1790 sub conducerea lui Hora von Otzellowitz[8], nu poate fi luat ca bază de delimitare a vetrei decât prin corelare cu cartarea generală a datelor istorice.

Datele privind construcțiile civile ridicate în Botoşanii sfârşitului de veac XIX au fost completate prin bunăvoința mai multor botoşăneni de baştină, dintre care amintim pe Eugen Neculau, Elena Pântea şi Anton Trancu, iar finalizarea textului destinat publicării a beneficiat de observațiile şi sugestiile istoricilor Ioan Caproşu, Nicolae Stoicescu şi Panait I. Panait, cărora le aducem şi pe această cale mulțumirile noastre.

1981

Dr. arh. Eugenia Greceanu

NOTE

1. Nicolae Iorga, *Documente relative mai ales la Botoşani şi împrejurimi, din colecția d-lui Al. Calimachi*, în: *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, V, Bucureşti, 1903, p. 209-286 şi 648-677; idem, *Documente botoşănene, mai ales din colecția d-lui Gr. Goilav, fost senator*, în: *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, VII, partea III, Bucureşti, 1904, p. 121-151; idem, *Inscripții botoşănene*, Bucureşti, 1905; idem, *Breasla blănarilor din Botoşani*, Bucureşti, 1911.
2. Paul Petrescu, *Arhitectura civilă a Botoşanilor*, în: *„Studii şi cercetări de istoria artei*", seria Artă plastică, tomul 16, 1969, nr. 2, p. 283-297.
3. *„Planul topografic a oraşului Botoşani cu numirile noi a străzilor. Aprobate de Ministerul de Interne cu oficia nr. 23904 din 20 octombrie 1899*", scara 1;6000, în Arhivele Statului Botoşani, Colecția de planuri, hărți, schițe, inventar 515.
4. *„Planulũ topograficũ alũ urbei Botosiani redicatũ prin inginerulũ hotarnicũ Ştefan Emilian. 1872*", scara 1:1000, în Arhivele Statului Botoşani, Colecția de planuri, hărți, schițe, inventar 125. Conservarea parțială este cu atât mai regretabilă, cu cât planul este însoțit de admirabile vignete ale principalelor clădiri ale oraşului.
5. N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 149, nota 152.
6. Arhivele Statului Bucureşti, fond Ministerul Lucrărilor Publice, dosar 177/1860.
7. *Ibidem*, adresa *Ministeriului din Întru*, anul 1863, luna martie 19. Secțiunea Municipală, Nr. 7504, Bucureşti, către Ministerul Agriculturei, Comerțului şi al Lucrărilor publice.
8. *Biblioteca Academiei R.S.R.*, cota H 456-D IX 2-1790.

CAPITOLUL I

ISTORICUL ORAŞULUI MEDIEVAL

Alegând din bogatul material bibliografic referitor la Botoşani doar datele semnificative pentru evoluţia structurii urbane, se constată că istoria oraşului medieval a fost determinată de:

a) aşezarea la zona de contact între podişul înalt împădurit şi câmpia din marea depresiune a Prutului de mijloc, fapt care a făcut ca Botoşanii să constituie o excelentă piaţă de schimb, atât pentru produsele agricole, cât şi pentru comerţul cu animale;

b) aşezarea la intersecţia drumurilor care uneau principalele reşedinţe domneşti ale Moldovei: Siret, Suceava, Hârlău, Iaşi;

c) aşezarea la un punct de legătură favorabilă cu marile drumuri comerciale ale Moldovei medievale (fig. 1), respectiv: *Drumul tătăresc*, de-a lungul Nistrului, care lega Liovul de portul genovez de la Caffa (Crimeea) prin Hotin, Dorohoi, Iaşi, Tighina, Cetatea Albă, având o ramificaţie către Suceava – Cernăuţi, ce se desprindea la Botoşani; – *Drumul moldovenesc* sau *drumul Siretului*, care, prin Cernăuţi şi Siret, făcea legătura cu centrele genoveze de comerţ de la Chilia, Cetatea Albă şi Caffa, precum şi cu principalul centru de comerţ cu Levantul care va deveni, începând din veacul al XVI-lea, portul Galaţi; – *Drumul Liovului* care se desprindea din *drumul Siretului*, făcând legătura prin Siret şi Cernăuţi cu Liov, Cracovia şi Danzig; – *Drumul mare al Dorohoiului*, legat prin Hotin cu Cameniţa şi prin Cernăuţi cu Sniatin, ajungând la Botoşani prin Brăeşti, Leorda şi Cătămăreşti; – *Drumul Hârlăului*, care unea Hârlăul cu Iaşi, trecând prin Cotnari, Belceşti şi Budăiul Frînceşti; – *Drumul cel mare împărătesc*; Iaşi, Scânteia, Vaslui, Bârlad, Galaţi[1].

Având legături directe cu Dorohoi, Cernăuţi, Siret, Suceava, cu Iaşi – pe văile Sitnei, Miletinului şi Jijiei – şi cu Ştefăneşti (care, până în veacul al XVII-lea, a fost un principal vad de trecere a Prutului şi un târg important, legat direct de Cameniţa, Soroca şi Iaşi), Botoşani şi-a menţinut importanţa comerţului de tranzit şi după căderea sub turci a Chiliei şi a Cetăţii Albe, datorită orientării acestui comerţ către Galaţi, care, dintr-un simplu sat de pescari la începutul secolului al XV-lea, va cunoaşte o spectaculoasă şi continuă ascensiune: în 1840, Galaţi era cel mai important centru de comerţ internaţional, vehiculând mai mult de jumătate din totalul de 100 milioane de piaştri, cât totaliza importul şi exportul Moldovei[2].

Toţi factorii enumeraţi mai sus au impus funcţia dominantă a aşezării medievale care, până în veacul al XVIII-lea, a fost aceea de târg, cu rolul de principal centru de schimb şi – concomitent – centru de meşteşugari. Puterea centrală a favorizat dezvoltarea economică a târgului, lăsând în folosinţa târgoveţilor întreaga suprafaţă a oraşului, traversată de drumurile comerciale, şi rezervându-şi ca reşedinţă incinta izolată de la Popăuţi.

Datele obligate ale reţelei de drumuri au impus dezvoltarea aşezării pe un teren lipsit de apărare; ca atare, Botoşanii au fost mereu pustiiţi de năvăliri şi războaie, neexistând până în prezent cunoştinţe despre un sistem defensiv al oraşului sau cel puţin al unei porţiuni din oraş. Singurul refugiu posibil – în afară de pădurile din împrejurimi - a fost oferit de o vastă reţea de tuneluri boltite, dezvoltate sub vatra însăşi a târgului, precum şi de incinta fortificată a curţii domneşti – apoi a mănăstirii – de la Popăuţi[3].

Despre începuturile organizării orăşeneşti a Botoşanilor, cu alte cuvinte

despre data când satul cu meşteşuguri înfloritoare, dezvoltat pe lângă un vechi loc de schimb, a primit de la domnie privilegiul autonomiei administrative şi a dreptului de târg, devenind o „comunitate autonomă, dependentă direct de domnie, privilegiată şi închisă”, nu se ştie nimic precis, întrucât arhivele oraşului au fost pustiite de nenumărate ori[4]. Nicolae Iorga a presupus că în vremea lui Ştefan cel Mare „Botoşanii trebuie să fi fost încă un sat, care se vedea de la Păpăuți, dar nu se atingea cu acesta din urmă” şi că primirea privilegiilor de oraş ar fi avut loc abia în timpul lui Petru Rareş: „Se pare că el dărui noului târg, întemeiat poate cu privilegiul de la el, pentru a ține iarmaroace, bâlciuri, Doamnei sale Elena....”[5]. Această ipoteză este contrazisă de următoarele date:

a) În *Letopisețul anonim al Moldovei* (copie a letopisețului scris la curtea lui Ştefan cel Mare), Botoşanii sunt menționați în contextul oraşelor prădate şi arse de tătari în 1439 şi 1440: „În anul 6947 (1439) noiembrie 28, au venit tătarii şi au prădat pînă la Botuşani. Şi iar au venit în anul 6948 (1440) decembrie 12 şi au ars Vasluiul şi Bârladul”[6]. Este greu de presupus că prădarea unui simplu sat ar fi meritat din partea cronicarului – aproape contemporan cu evenimentele – aceeaşi atenție ca şi arderea oraşelor reşedințe domneşti de la Vaslui şi Bârlad, iar faptul că Botoşanii nu apar doar ca punct terminus al incursiunii, ci ca oraş devastat, este dovedit şi de amintirea acestei calamități consemnată de Grigore Ureche în *Letopisețul Țării Moldovei*: „Scrie letopisețul nostru că în anii 6947 noiemvrie 28 intrat-au în țară oaste tătărească de au prădat şi au ars pînă la Botoşani şi au ars şi tîrgul Botoşanilor”[7].

b) Scrisoarea din 1579, ianuarie 8, adresată de Petre Şchiopul neguțătorilor lioveni şi din celelalte părți ale Crăiei leşeşti, cuprinde afirmația „cum că cel mai vechi iarmaroc în Moldova a fost cel care se ține la Botoşani”[8]. Ori se ştie că iarmarocul era cu precădere un privilegiu al târgurilor.

Bazat pe aceste mențiuni documentare, Victor C. Nădejde a ajuns, încă din 1895, la concluzia că „târgul Botoşanii şi însemnătatea comerțului său datează din vremile cele mai demult ale Moldovei”[9], ipoteză pe deplin justificată de întâlnirea – condiționată geografic – a drumurilor comerciale. O opinie similară apare la Constantin C. Giurescu, care consideră că localitatea este anterioară întemeierii statului moldovean independent, la fel cu Baia, Suceava, Siret sau Hotin[10].

Date certe pot fi aduse doar de cercetări arheologice sistematice, dar până în prezent acestea au evitat vatra oraşului, cu toate ocaziile optime oferite în ultimii ani de lucrările edilitare şi de noile construcții efectuate în centrul istoric. Cercetările din aria județului au condus la constatarea existenței unui mare număr de aşezări săteşti în veacul al XIV-lea, care – în a doua jumătate a veacului – încep să graviteze „către viitorul centru orăşenesc care vor deveni Botoşanii”[11]. Momentul „apariției” târgului este situat de unii cercetători între sfârşitul veacului al XIV-lea şi începutul celui următor[12].

Credem că delimitarea acestui interval pentru primirea de către satul Botoşani a privilegiilor orăşeneşti este excesiv de prudentă, pornind în principal de la absența documentelor, fapt care nu constituie însă un argument, întrucât este ştiut că cea mai mare parte din documentele slavo-române existente inițial, precum şi majoritatea arhivelor orăşeneşti, au dispărut din diferite cauze: incendii, năvăliri, răscoale, distrugeri voite etc.[13]. După părerea noastră, bazată pe considerentele geografice şi economice amintite mai sus, târgul-oraş datează din veacul al XIV-lea, fiind precedat de o aşezare de veac XIII. Observațiile arheologice efectuate până în prezent în afara perimetrului oraşului confirmă această ipoteză, cel puțin pentru zona de vest şi de nord-vest a oraşului: în zona fostei bariere Agafton s-a descoperit o aşezare din care s-au cules fragmente ceramice din secolele III-IV şi din perioada feudalismului timpuriu (secolele XI-XIII)[14]; cartierul Popăuți vădeşte continuitatea

locuirii în perioada secolelor XIII-XVIII[15]; în sfârşit, locul denumit „La Silişte" (platoul situat la circa 2 km spre nord de oraş, la circa 500 m de linia ferată Botoşani-Leorda) prezintă – în afară de continuitatea de locuire constatabilă pentru intervalul secolelor XIII-XVIII – şi urmele unei culturi Protodridu, care vădeşte asimilarea culturii materiale slave de către localnici, în perioada secolelor IX-X[16].

Nu lipsită de interes pentru vechimea oraşului, cu toate semnele de întrebare pe care le ridică, este şi datarea bisericii armeneşti Sf. Maria şi implicit a momentului când armenii se stabilesc în Botoşani.

În 1849, Nicolae Şuțu a afirmat, fără comentarii, că cele mai vechi biserici armeneşti din Moldova sunt cele din Botoşani, 1350, şi din Iaşi, 1395[17]. În mod surprinzător, această simplă menționare a anului a fost interpretată ca fiind întemeiată pe textul pisaniei bisericii şi astfel a apărut în bibliografie pisania din 1350 a bisericii armeneşti din Botoşani, amintită – printre ultimele lucrări – de C. C. Giurescu[18] şi Paul Petrescu[19]. C. C. Giurescu consideră verosimilă data zidirii, având în vedere şi recunoaşterea de către Alexandru cel Bun, în 1402 iulie 26, a episcopului armean Ohanes „cu dreptul episcopal"[20] şi presupune că centrul comercial al Botoşanilor a fost întemeiat de armeni[21].

Data 1350 este contestată de Al. Papadopol-Calimachi[22] şi după el – de Artur Gorovei[23], care pornesc de la ideea că Nicolae Şuțu s-ar fi referit la textul unei pisanii, deşi – după cum am văzut – acesta din urmă nu dă decât o dată a zidirii, care putea fi transmisă prin tradiție. Textul real al pisaniei, redat în traducere de Nicolae Iorga, consemnează *înnoirea* în 1826 a bisericii, construită „cu vreo 300 de ani în urmă"[24]. Este sigur că biserica exista în 1669[25]; ridicarea ei în primele decenii ale veacului al XVI-lea, aşa cum ar reieşi din pisanie (1826 - 300 = 1526), pare să fie împinsă în a doua jumătate a aceluiaşi veac, dacă se ia în seamă cronica armeanului Minas din Tocat, care aminteşte dărâmarea bisericilor armene din Hotin, Siret, Vaslui, *Iaşi şi Botoşani* în timpul prigoanei din 1551, sub Ştefan Rareş[26].

Părerea noastră este că tradiția ridicării primei biserici – de zid sau de lemn – în 1350[27] se întemeiază şi pe existența în proprietatea bisericii Adormirea Maicii Domnului a unei evanghelii scrisă la Caffa (Kaffaofat) în Crimeea, în anul 803 al erei armene (1353 e.n.), amintită de Nicolae Iorga[28] şi care nu se mai află astăzi în posesiunea bisericii armene din Botoşani[29].

Nicolae Iorga situează în veacul al XVI-lea închegarea coloniei armene din Botoşani[30] (punct de vedere preluat şi de Artur Gorovei[31]), bazându-se pe ipoteza întemeierii târgului abia în timpul lui Petru Rareş. Dacă se acceptă însă ipoteza existenței târgului în veacul al XIV-lea, însăşi afirmația lui Nicolae Iorga: „acesta era tîrg şi tîrg moldovenesc pe acea vreme nu se putea fără armeni"[32] devine un argument pentru confirmarea tradiției conform căreia prima biserică de zid armenească a fost ridicată în 1350, fiind apoi dărâmată în 1551. În acest caz, existența în veacul al XIV-lea a coloniei armene din Botoşani ar dovedi atât prezența anterioară a aşezării, cât şi stadiul evoluat al economiei târgului, care a determinat pe armeni să se stabilească aici, întrucât orientarea lor preponderentă către negoț presupune instalarea în centre de schimb constituite şi nu întemeierea acestor centre.

Datorită aşezării la o răscruce de drumuri – pe care veneau nu numai mărfuri, ci şi armate duşmane –, Botoşanii figurează în istoria politică a Moldovei mai ales printr-o nefericită succesiune de războaie şi pustiiri. După cum am văzut mai sus, târgul a fost ars în 1439, în timpul invaziilor tătăreşti favorizate de dezbinarea domnitorilor Iliaş şi Ştefan (1436 - 1445)[33]. În 1498, Ştefan cel Mare a distrus la Botoşani restul unei armate turceşti care se întorcea dintr-o expediție în Podolia şi Galiția[34]. Armatele poloneze au prădat „pînă la tîrg la Botoşani" în martie 1500, pentru a fi apoi înfrânte de Ştefan cel Mare, care „i-au dat războiu la tîrg la Botoşani.

Şi cu vrerea lui Dumnezeu pierdură leşii războiul şi fu izbînda lui Ştefan Vodă... Şi multă caznă le făcea moldovenii leşilor, că au pus Ştefan Vodă de au arat cu leşii pre o culme de deal la Botoşani şi au semănat ghindă şi s-au făcut dumbravă mare, de este pînă astăzi copaci mari..."[35].

Tot polonezii pradă „pînă la Botoşani" în 1505[36], pradă Cernăuţii, Dorohoiul, Botoşanii şi Ştefăneştii în 1509[37] şi „pradă şi ard pînă la Botoşani" în 1529[38] şi în 1538[39]. La 18 noiembrie 1561, însuşi târgul devine câmpul de luptă între Despot vodă, ajutat de trupe ungureşti şi Alexandru Lăpuşneanu, susţinut de armatele turceşti, întrucât acesta din urmă şi-a răspândit „pe toţi pedestraşii săi, printre care erau şi 260 de ieniceri turci cu arme persane... între casele şi curţile oraşului..., iar pedestraşii unguri cînd au aflat că ienicerii, precum şi alţi pedestraşi se află prin curţile din oraş, deşi erau ferecate bine porţile unde se aflau ienicerii, totuşi aceşti unguri ca într-o clipă au sărit peste gardurile curţilor şi după o scurtă luptă au răpus pe toţi ienicerii pînă la unul"[40].

În 1650, târgul a fost devastat de cazaci şi tătari[41]. În 1684, oraşul a fost ocupat de oastea căzăcească sub conducerea hatmanului Kuniţchi[42]. În 1691, „coborîtu-s-au craiul leşesc Sobieţchi cu oşti grele iar în Ţara Moldovei... după cum era învăţat ca să facă rău acestei ţări... de au adus şi pe moscali cu faptele lor... şi au venit craiul cu obuzul pe la Botoşani şi prin Cotnar, pînă la Târgu Frumos..."[43].

Ce însemna o asemenea invazie ne-o spune Ion Neculce vorbind despre turci: „Pe acele vremi (1711) era greu în ţară, nu de bir, ce de alte supărări. Că turcilor le era calea tot prin ţară mergînd şi viind de la Hotin. Unii vinea pre la Focşani de mergea spre Siret, pre la Botoşeni..., alţii pre Bârlad şi pre la Iaşi, alţii pe la Prut. Şi ca nişte oşteni păgâni ce era, tot stricăciuni făcea cu fel de fel de râsuri şi batjocuri a fete fecioare şi a femei înţălepte"[44]. Semnificativă este şi relatarea din 26 febuarie 1675, scrisă de preotul catolic Anton Rossi, a celor petrecute la Baia, unde cazacii au năvălit venind de la Botoşani – „cale de o zi" – şi au ucis peste 200 de oameni şi chiar preoţi în biserici, luând peste 100 de robi şi 400 de care cu pradă[45].

Botoşanii au avut de suferit şi în veacul al XVIII-lea, în timpul războaielor austro-ruso-turce. În noiembrie 1768, baronul de Tott a găsit populaţia refugiată în incinta mănăstirii Popăuţi, fiind „spăimîntaţi de relele tratamente şi de hoţiile spahiilor"[46]. În 1788, o primă luptă între turci şi austrieci s-a dat în jurul oraşului; turcii învinşi, s-au retras spre Iaşi, dar apoi s-au întors şi au ocupat Botoşanii. O nouă luptă a avut loc şi s-a soldat cu ocuparea oraşului de către trupele austriece, sub comanda colonelului Fabry, la 22 martie 1788[47]. Armatele austriece au părăsit Moldova abia după pacea de la Iaşi (29 decembrie 1790)[48].

Botoşanii au traversat o perioadă de nelinişte şi în 1821, când aici se adunaseră conducătorii Eteriei. Locuitorii au reuşit să izgonească, în cele din urmă, pe eterişti, fără lupte[49].

Succesiunea invaziilor, luptelor, a devastărilor şi a ocupaţiilor străine se regăseşte la toate oraşele Moldovei, amintirea lor în prezentul studiu fiind necesară doar pentru a explica unele aspecte ale structurii urbane, comune de altfel oraşelor cu o soartă asemănătoare. Adevărata personalitate a Botoşanilor rezultă din istoria economică şi socială a aşezării, determinată de condiţiile naturale prielnice şi de aşezarea pe drumuri comerciale însemnate, fără de care târgurile moldoveneşti „nu s-ar mai fi ridicat din cenuşă, cum au fost prefăcute, chiar de la începutul existenţei lor, de năvăliri şi războaie"[50]. Funcţiile majore ale oraşului medieval au fost, până în veacul al XVIII-lea, cele de târg medieval şi de curte domnească.

Funcția de târg medieval

Târgul Botoşanilor, ca şi meşteşugurile favorizate de existenţa pieţei de schimb au cunoscut o înflorire constantă până în a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Documentele care se mai păstrează oferă date despre viața economică şi organizarea administrativă abia cu începere din veacul al XVI-lea, dar stadiul lor de evoluție – reflectat de aceste date –, precum şi consemnarea documentară a vechimii iarmarocului[51] justifică ipoteza transformării satului, cel mai târziu în veacul al XIV-lea, în oraşul dăruit cu privilegiul de primă importanță al târgului anual.

Importanța pieței de schimb, care a justificat apariția în veacul al XVIII-lea a „târgului nou", deosebit de „târgul vechi", a crescut încontinuu. În jurul anului 1740, la Botoşani se țineau patru iarmaroace pe an, în timp ce la Iaşi se țineau doar trei[52]. În 1763, călătorul austriac Hacquet menționează că bâlciul din Botoşani este mai frecventat decât oricare alt oraş din Austria, iar în 1782 un călător polonez arată că la Botoşani se ține în fiecare săptămână târg de vite şi de cai, la care ar fi putut veni şi negustorii din Polonia[53]. În 1828, un călător străin, Maximilian Friedrich Thielen, după ce arată că „Botoşanii... face un comerț foarte viu, care se întinde pînă la Brody, Brünn şi Leipzig", adaugă: „Iarmarocul de aici este dintre cele mai vizitate din întreaga Moldovă"[54]. În 1853, sunt menționate opt iarmaroace pe an şi un târg săptămânal miercurea[55].

Înființarea şi evoluția târgului au fost condiționate de dezvoltarea activității meşteşugăreşti, de separarea meşteşugurilor de agricultură şi de intensificarea schimbului de produse. Ca şi pentru celelalte oraşe ale Moldovei, distrugerea majorității documentelor ne împiedică să avem date precise asupra evoluției meşteşugurilor, cel puțin până în veacul al XVII-lea, dar stadiul lor de organizare, surprins cu precădere în veacurile XVII şi XVIII, permite constatarea unei îndelungate existențe. O dovadă indirectă a prezenței meşteşugurilor moldoveneşti în veacul al XV-lea se regăseşte în opoziția arătată negustorilor braşoveni, care făceau concurență pieței interne: la 19 decembrie <1435>, Ştefan voievod se adresează „tuturor şoltuzilor şi pârgarilor din toate târgurile ce sînt în țara noastră", spunându-le că s-au jelit negustorii braşoveni „că nu-i lăsați să-şi vîndă mărfurile lor mărunte"[56].

Faptul că existența şi evoluția meşteşugurilor româneşti nu poate fi analizată exclusiv în granițele dovezilor documentare scrise este dovedit, la Botoşani, de mărturiile concrete ale unei activități de construcție ce se desfăşoară pe parcursul secolelor XV-XVIII (dacă ținem seama doar de elemente certe de datere a unor clădiri, în lipsa reperelor pe care le-ar putea oferi cercetările arheologice), fără să se fi păstrat o singură mențiune anterioară veacului al XIX-lea cu privire la meşteşugul sau organizarea zidarilor, pietrarilor şi dulgherilor. Pentru bisericile ctitorite de Ştefan cel Mare şi Elena Rareş, ca şi pentru curtea domnească de la Popăuți – încă necercetată arheologic – se poate presupune existența unor şantiere dependente exclusiv de comanda domnească şi a vârfurilor feudale, dar singură dezvoltarea pe o perioadă îndelungată a meşteşugurilor amintite, în cadrul comunității orăşeneşti, poate explica: execuția rețelei subterane de pivnițe boltite, pe două nivele (unele cu bolți de piatră), din zona de târg, rețea databilă cel mai târziu în veacul al XVIII-lea; deplina stăpânire a celor mai variate sisteme de boltire – rezultat al acumulării de experiență – vădită la refacerea în zidărie a vechilor biserici româneşti de lemn, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea şi în primele decenii ale veacului următor; ridicarea unor monumentale locuințe de zid la sfârşitul veacului al XVIII-lea şi desăvârşirea sistemului de execuție a caselor cu soclu de zidărie adăpostind pivnițe boltite şi locuința cu

schelet masiv de lemn îmbrăcat în tencuială, dintre care unele sunt databile cu certitudine în veacul al XVIII-lea; în sfârşit, măiestria sculpturilor în piatră ce se păstrează cu precădere la pietrele de mormânt armeneşti din veacul al XVIII-lea, dar ale căror motive sunt interpretate cu egală virtuozitate până către mijlocul veacului următor.

Considerăm ca atare că o îndelungată şi complexă evoluție a precedat diversificarea meşteşugurilor botoşănene constatabilă documentar în veacul al XVIII-lea în domeniul prelucrării pieilor (cizmari, ciubotari, şelari, blănari, cojocari), după care urmează prelucrarea produselor agricole şi animale (mori, scaune de carne, săpunari), a lemnului (teslari şi dulgheri) şi meşteşugul țesuturilor (croitori, băibărăcari)[57]. Atunci când Mihail Racoviță (1707-1709) s-a pregătit pentru luptă în timpul conflictului dintre Petru I şi Carol al XII-lea, el a cerut meşterilor din Botoşani să lucreze căruțe şi să facă potcoave pentru cai[58], ceea ce dovedeşte existența caretaşilor şi a fierarilor. Însăşi denumirea „Rotăreni”, pe care o purta în veacul al XIX-lea mahalaua bisericii Sf. Ioan, arată dezvoltarea meşteşugurilor aferente producției de căruțe. Diversificarea şi calitatea produselor meşteşugăreşti din Botoşani este demonstrată şi de faptul că, în 1761, la târgul anual din Suceava era rezervat locul negustorilor cu marfă de la Botoşani şi Roman[59].

Documentele publicate de Nicolae Iorga consemnează de asemenea meşteşugul celor implicați în diferite acte emise de oraş: Vasile funar, Pantelii şi Chira, croitori (1723); Tănasă Hagi bărbierul ot Botoşeni (1737): Teodor şi Nicula Victoriei, Moisa casap (1741), Necula căldărariul (1764, 1765); Ioniță făclieru (91781; Teodor soponaru (1781)[60]. La 29 mai 1819, Iani lăcătuş se îndatoreşte a face „giupânului Lucă sin David Goilav... patru gratie de fier cu flori, cum i-a placè dumisale”, obloane de fier şi gratii „sadè, pitrecute una într-alta”[61]. Este cea mai veche menționare documentară a meşteşugului feroneriei în Botoşani, dar frumoasele uşi îmbrăcate în fier ce se păstrează la biserica armenească Sf. Treime (1795) şi la clopotnița bisericii Sf. Ilie (această din urmă uşă purtând data 1812) arată încă odată că vechimea practicării unui meşteşug nu poate fi stabilită numai pe bază de consemnare scrisă.

Întregirea imaginii meşteşugurilor botoşănene este ajutată de vechile denumiri ale ulițelor, care reflectă gruparea – pe aceeaşi uliță sau în aceeaşi mahala – fie a breslaşilor, fie a acelor meşteşugari, în număr relativ mic, care nu erau constituiți în breaslă[62]. Iată câteva denumiri de ulițe consemnate documentar: *ulița căsăpiei* (1794)[63]; *ulița tălpălarilor* (veacul al XVIII-lea)[64]; *ulița mindirigiilor* (1873); *strada vărăriei* (1874); *strada hârbarilor* (olari) – azi str. Maramureş (1871); „*ulița hârbăriei în mahalaua armenimii către pîrîu*” (1873)[65]. În veacul al XVIII-lea, tălpălarii erau grupați în Târgul Nou, în timp ce blănarii se aflau în Târgul Vechi[66].

Diversificarea şi înflorirea meşteşugurilor continuă în veacul al XIX-lea: din cele 63 de bresle existente în 1832, 43 sunt de meşteşugari[67]. În 1845, când Botoşanii se situau printre primele cinci oraşe ale Moldovei, imediat după Iaşi şi înainte de Galați, Roman şi Bacău, 30% din populația oraşului o constituiau meşteşugarii şi peste 34% negustorii[68]. Însăşi componența primei „case obşteşti”, aleasă în 1825, este concludentă pentru importanța meşteşugurilor; dintre cei 6 membri ai „casei” sau eforiei, patru sunt negustori şi doi sînt meşteşugari – Tudorachi Bacal-Başa şi Andronic Zaharie, iar în intervalul 1836 – 1847 lista alegătorilor pentru eforie cuprinde 109 negustori şi meşteşugari[69]. În 1891, existau peste 40 de categorii de meşteşugari, printre care şi meşteşuguri de lux ca: argintari (6), alămari (5), „croitori de dame” (92), croitori de bărbați (82), legători de cărți (2) etc.[70].

În veacul al XVI-lea, meşteşugarii moldoveni s-au organizat în frății, puternic influențate de biserică şi conduse de un vătaf; o astfel de frăție a tinerilor a existat la

Botoşani, apărând în documente din 1690 şi 1716 cu numele de breaslă[71]. Abia în veacul al XVII-lea există dovezi despre organizarea meşteşugarilor în forma superioară a breslelor, care asigura membrilor ei monopolul de producţie şi desfacere a mărfurilor pe piaţa locală, urmărind concomitent respectarea regulilor de comportare socială, fie sub aspectul prescripţiilor religioase (sărbătorirea praznicului de ziua sfântului patron al breslei, întreţinerea bisericii de breaslă), fie sub aspectul raporturilor de convieţuire socială (ajutorul reciproc în caz de boală sau de moarte, respectul faţă de bătrâni, respectul cuvenit ierarhiei în breaslă, jurisdicţia). În Moldova, breslele se aflau sub protecţia înaltelor instanţe bisericeşti, ale căror acte erau cofirmate de domnie.

Trista soartă a arhivelor botoşănene face ca – şi pentru organizarea breslelor – să nu dispunem de documente anterioare veacului al XVIII-lea. Este însă cert că un târg atât de bogat în meşteşuguri nu putea rămâne în urma Romanului, care păstrează catastif de breaslă din 1641[72]; putem presupune ca atare că şi catastifurile breslelor au avut soarta documentelor privind dările negustorilor, soartă amintită în hrisovul lui Mihail Şuţu din 7 martie 1794: „... negustorii pămînteni din tîrgul Botoşanii... avînd hrisov gospod de la cei mai înainte de noi luminaţi domni, de aşezare rînduielii lor, în răzvrătire trecutelor vremi s-ar fi prăpădit. Numai, spre încredinţare, au scos de au arătat cărţi date de atuncea, după cuprinderea acelui hrisov, la mîna lor, de putè fi cunoscuţi că sînt negustori de Botăşani şi s-au păzit orânduiala aşezării lor nesmintit...”[73]. Totuşi, faptul că în 1838 existau în Botoşani 63 de bresle[74] dovedeşte vechimea acestor organizaţii.

Cea mai veche menţiune documentară, cunoscută pînă acum, despre breslele din Botoşani datează din 1716, când sunt menţionate breslele dubălarilor, alămarilor, cizmarilor „şi a tuturor altora”[75]. Blănarii din Botoşani, al căror meşteşug trebuie să fie dintre cele mai vechi ale târgului, deşi prima menţiune ce se păstrează datează abia din 1741[76], s-au constituit în breaslă la 13 mai 1768, având 32 de meşteri, când au venit la Gavriil mitropolitul Moldovei „şi au cerşutu ca să osăbească şi ei breasla loru, cu catastihu, după obiceaiulu altoru bresle de printre-alte tîrguri şi oraşe”[77]. Catastihul breslei blănarilor, publicat de Nicolae Iorga, este concludent pentru însemnătatea economică şi socială a acestei organizaţii, indicând şi vechimea regulilor de producţie şi desfacere a mărfurilor[78]. Lipsa de ascultare faţă de staroste a fost pedepsită şi mai aspru decât a prevăzut iniţial catastihul, aşa cum reiese din scrisoarea breslei blănarilor, din 25 iulie 1772, dată „la mîna dumisale giupănului Andrei Şlicariulu”, prin care îl rogă să rămână staroste: „Ne-am apucatu cumu că de acmu înainte omu fi supuşi starostelui la toate poroncile ce ne-a poronci pentru trebuinţele breaslii; iaru care dintre noi nu s-a supune poronciloru starostelui şi a breslii, să aibă a da cinci ocă de ceară breslii şi 10 lei globă judecătorului de Botăşani şi 50 de beţe în tălpi”.[79]

Breasla blănarilor a avut în grijă biserica Sf. Ilie al cărei hram îşi sărbătorea praznicul anual. Consemnarea în arhivele şi în inventarul celorlalte biserici din Botoşani a breslelor, care le asigurau întreţinerea, ne ajută să întregim imaginea acestor organizaţii care au constituit elementul vital al oraşelor medievale. Iată câteva exemple:

- Biserica Sf. Paraschiva a aparţinut breslei tălpălarilor, aşa cum reiese din însemnările făcute pe o evanghelie din 1837 şi pe o tavă de argint din 1832[80].
- Biserica Sf. Nicolae „cel sărac” s-a aflat în grija a trei bresle: pescarii, brânzarii şi ciubotarii, după cum consemnează un pomelnic din 1854. În 1906, la biserică se păstrau şi făcliile de breaslă folosite la înmormântări; făclia pescarilor purta data de 1828, iar a ciubotarilor, anul 1857; făclia brânzarilor nu era iscălită[81]. Breasla ciubotarilor, existentă în 1764[82], scăzuse în importanţă în veacul al XIX-lea, din moment ce se asocia cu alte bresle pentru întreţinerea bisericii; în veacul precedent,

această breaslă era dintre cele mai importante, aşa cum reiese din actul de întărire a statutului ciubotarilor din 1789, în care se precizează că ciubotarii singuri, în afară de cizmari, „au venit la numărul de şesăzeci şi mai bini”[83].

- Biserica Trei Ierarhi, ridicată în 1789, era în grija breslei făclierilor, care primise catastih de breaslă în 1794[84].
- Biserica Pogorârea Sf. Duh – Dumineca Mare – a înlocuit în 1838 vechea biserică de lemn Sf. Vasile, distrusă de un incendiu. Biserica de zid s-a construit „de către poporeni”[85], care erau în majoritatea cărămidari.
- Biserica Sf. Spiridon a aparținut – conform tradiției – breslei cojocarilor.

Întrucât datele ce se păstrează astăzi despre vechimea bisericilor din Botoşani privesc – în majoritate şi cu excepția ctitoriilor domneşti – refacerea în zidărie în veacul al XIX-lea a unor lăcaşuri precedente pe acelaşi loc de biserici de lemn, este probabil că acestea din urmă au aparținut toate breslelor. Presupunem, ca atare, că bisericile de lemn pe locul cărora s-au ridicat mai târziu Vovidenia, Sf. Dumitru sau Sf-ții Voievozi au fost de asemenea biserici de breaslă, schimbarea de ctitor intervenind fie după stabilirea în târg a boierilor (proces care se petrece abia în veacul al XVIII-lea), fie după decăderea şi dispariția breslelor româneşti în a doua jumătate a veacului al XIX-lea[87].

Un fenomen cunoscut doar în veacul al XIX-lea – şi care indică o slăbire a atenției acordată de puterea centrală bisericilor domneşti – este afilierea unor bresle la ctitoriile domneşti, care beneficiaseră de un regim privilegiat în veacurile anterioare: după 1830, breasla lăutarilor din Botoşani „are a strînge la cutia care au a da sfintei biserici Adormirea Maicii Domnului unde se găsesc închinați, avîndu-şi şi făclia lor...”[88].

O altă sursă de informare privind existența breslelor o constituie iscăliturile, pe diferite acte, ale staroştilor de breaslă: un act de 9 octombrie 1777 este iscălit de „Tănasie staroste de croitori şi Vasilică staroste de ciocli”; acelaşi staroste de croitori semnează şi un document din 14 august 1781. În schimb, într-un act din 19 august 1781, starostele de ciocli este „Ioniță făclieru”[89]. Un act din 1 iunie 1815 este iscălit de „Dragu staroste de dulgheri”[90].

Breasla cioclilor, întâlnită în oraşele cu populație numeroasă, se deosebea de asociațiile cu acelaşi nume ale meşteşugarilor şi negustorilor prin caracterul de asistență socială al sarcinii ce-i revenea: înmormântarea oamenilor săraci. În schimbul acestui serviciu adus comunității urbane, membrii breslei erau scutiți de toate dările. Breasla cioclilor din Botoşani a fost înființată în timpul domniei lui Matei Ghica (1753-1756); statutul i-a fost întărit de mitropolitul Iacov Putneanul la 25 septembrie 1755[91].

Condițiilor speciale de procurare a mărfurilor de import se datoreşte apariția breslelor negustoreşti pe specialități. La Botoşani au existat breslele braşovenilor şi lipscanilor – adică ale negustorilor ce vindeau mărfuri de Braşov şi de la Lipsca (Leipzig) – consemnate în statistica breslelor din 1832[92]. Pentru avantajul de a plăti dările direct vistieriei şi pentru a-şi apăra privilegiile de limbă şi credință, meşteşugarii şi negustorii de naționalitate străină s-au organizat în bresle pe naționalități, sau pe meserii practicate de o anumită naționalitate. La Botoşani, breasla evreilor exista în 1742, când printre martorii unui act iscăleşte şi „Mihăl Pevețul şi credincios breslei jidoveşti”[93]. În 1832, breslele evreieşti apar grupate pe meşteşuguri: „căsapii jidovi – staroste: Ițic; ciubotarii jidovi – staroste: Avram sin Iosub; croitorii jidovi”[94]. Lipovenii, emigrați în Moldova în veacul al XVIII-lea, apar ca breaslă în 1832, având ca staroste pe Avacum Dascălu[95]. Tot în 1832 este consemnată şi breasla ciubotarilor ruşi[96].

Breasla armenilor din Botoşani apare cu acest nume în *Condica liuzilor* din 1803, cea mai veche statistică a populației oraşului care s-a păstrat[97]. Este însă sigur că breasla exista mai dinainte, eventual chiar din veacul al XVII-lea, având în

vedere actul din 11 iunie 1662 semnat – printre martori – de „David nemeasnicul cel armenescu de Botăşeani”[98].

Organizarea breslelor a dovedit, la Botoşani, o vitalitate care a depăşit perioada Regulamentului organic, fapt demonstrat pe viu de admirabila ctitorie a breslei blănarilor, biserica Sf. Ilie. Dispariția breslelor, după 1850, în fața concurenței capitalului străin[99], a modificat radical profilul social-economic al aşezării, românii dispărând practic din activitatea de meşteşuguri şi comerț. Deplângând acest fenomen, Nicolae Iorga scria în 1911: „Munca națională pierduse una din acele vechi forme de manifestare, care garantau disciplină, moralitate, evlavie şi iubire de neam”[100]. Adăugăm la aceasta că dispariția breslelor şi a meşteşugarilor a îngropat în uitare faptul că, până după 1850, botoşănenii români au fost pricepuți meşteşugari şi negustori vestiți, creind acea falsă dar populară imagine a moldoveanului blajin, contemplativ şi delăsător. Rolul breslelor în viața oraşului medieval a fost însă covârşitor, ele determinând modul de producție al comunităților orăşeneşti cu toate implicațiile politice şi administrative ale vremii. Breslele au imprimat structura specifică a zonei de târg, tipul de locuință, gruparea cartierelor şi a bisericilor, elemente urbane care demonstrează pe viu activitatea economică şi culturală din trecut. Într-adevăr înflorirea meşteşugurilor a implicat şi o activitate culturală rezultată din necesitatea cunoaşterii scrisului, a cititului, a socotitului, la care se adaugă cunoştințele de geografie şi de limbi străine[101]. Pe de altă parte, existența breslelor şi a meşteşugurilor locale a constituit premisa dezvoltării economice din veacul al XIX-lea, stimulată de restrângerea monopolului comercial otoman. Însăşi situarea Botoşanilor, în 1800, imediat după Iaşi – ca importanță generală – şi pe locul al doilea, după Galați, ca rol economic[102], este o consecință directă a activității breslelor.

Funcția de curte domnească

În toate oraşele Moldovei, funcția de curte domnească a avut o deosebită importanță în perioada secolelor XVI-XVII, împiedicând - datorită privilegiilor pe care le implica – regresul economic manifestat de unele aşezări după instaurarea dominației otomane[103]. Adeseori curțile domneşti au fost însă considerate ca factor determinant pentru închegarea unui târg, ceea ce este exagerat, întrucât apariția curților domneşti în oraş a fost determinată tocmai de avantajele economice oferite de piața de schimb şi desfacere a târgului, ale cărui taxe reprezentau un venit însemnat pentru vistierie. Nu este mai puțin adevărat că prezența curții domneşti a stimulat dezvoltarea meşteşugurilor şi concentrarea negustorilor în târgul – reşedință (chiar în cazul curților locale), îmbogățind concomitent cultura urbană prin activitatea cancelariei domneşti.

În opoziție cu opiniile formulate de Al. Papadopol-Calimachi, care privea „ființa târgului Botoşani dovedită pe la 1401”[104], Nicolae Iorga a emis teoria că a existat mai întâi o curte domnească a lui Ştefan cel Mare, la Popăuți, loc de popas şi de odihnă pe drumul Suceava-Hârlău şi că ridicarea Botoşanilor la rangul de târg se datoreşte voinței lui Petru Rareş, care a locuit aici ca şi soția sa Elena şi fiul lor, Iliaş al II-lea[105]. Constantin C. Giurescu, apreciind – pe bună dreptate – că Botoşanii trebuie să fie unul din cele mai vechi târguri moldoveneşti, consideră că şi curțile domneşti de la Popăuți trebuie să fie foarte vechi, ele existând înainte de Ştefan cel Mare, care a ridicat în 1496 biserica Sf. Nicolae cu rolul unei capele de curte[106]. După cum vom vedea mai departe, analiza structurii urbane a Botoşanilor nu permite – în stadiul actual al cunoştințelor – constatarea prezenței unei curți domneşti în interiorul târgului şi, având în vedere distanța redusă față de Popăuți, nimic

nu ne împiedică să presupunem că sediul curţii domneşti a fost întodeauna incinta de la Popăuţi. Înseşi formulările ce apar în documentele lui Petru Rareş, scrise „din târgul Botoşanilor” (1528) sau din „cetatea noastră Botoşani” (1552)[107], sprijină după părerea noastră identitatea incintei – desigur fortificată – de la Popăuţi cu curtea domnească din Botoşani. Această identitate, admisă de Artur Gorovei[108], a fost pusă sub semnul întrebării de Nicolae Iorga, care a lăsat să se înţeleagă că ar fi putut exista o a doua curte lângă biserica Uspeniei[109].

O primă menţiune documentară a curţii domneşti din Botoşani ar putea fi considerată pomenirea lui „Simion vătaful de la Botoşani” într-un act din 1533 martie 8[110], dacă – dintre sensurile cuvântului „vătaf”, în lipsa datelor referitoare la funcţia acestui Simion – s-ar înţelege sensul de comandant al unui grup de curteni sau de slujitori ai curţii[111]. Funcţionarea curţii domneşti din Botoşani este dovedită fără echivoc de hrisovul lui Ştefan Tomşa din 1615 martie 18, prin care dăruieşte ctitoriei sale de la Solca două sate ce „au fost ale noastre drepte domneşti, ascultătoare de ocolul şi de *curţile noastre* din Botoşani”[112]. Până la sfârşitul veacului al XVII-lea, aceste curţi sunt menţionate în:

- hrisovul lui Vasile Lupu din 1639 iunie 7, care pomeneşte de „popa Ionaşcu de la bisearica domnii meale de la curte din Botăşeani...”[113];

- două documente din timpul lui Ştefăniţă Lupu (1661 martie 10 şi 1661 mai 25), ambele iscălite, printre martori, de „popa Ionaşco de la curtea cea domnească de la Botăşeani”[114].

- documentul din timpul domniei lui Antonie Ruset, datat 1678 ianuarie 1, în care este amintit „popa Ionaşco de la bisearica domniei meale de la curtia din Botăşiani”[115]. Curtea domnească era încă în fiinţă în 1733[116], dar este probabil că a încetat să funcţioneze foarte curând, având în vedere că în hrisovul din 1752 septembrie 2, prin care Matei Ghica pune în rândul mănăstirilor incinta de la Popăuţi, înzestrând-o cu „bucate şi mile”, se precizează că biserica Sf. Nicolae „rămăsese descoperită şi surpată de zidurile ei”, fiind apoi reparată şi împodobită de mama domnitorului. Nici incinta nu era în stare mai bună, din moment ce Matei Ghica „au mai înnoit cele surpate şi au îngrădit-o făcând chilii şi alte ce trebueşte”[117]. În acest interval de aproape 20 de ani se situează deci perioada de declin şi de încetare a funcţiei de curte domnească pe care a avut-o – probabil de la începutul veacului al XV-lea – incinta de la Popăuţi.

Administraţia târgului

Forma de administrare a aşezării a fost determinată de simbioza dintre târg şi curtea domnească, precum şi de faptul că – cel puţin din vremea lui Petru Rareş – târgul a constituit un apanaj al soţiei domnitorului[118] până în prima jumătate a veacului al XIX-lea[119].

Organizarea administrativă a târgului (în accepţia de oraş), închegată cu siguranţă în veacul al XV-lea, ne este cunoscută din documente mai târzii: ocolul Botoşanilor (delimitare a satelor dependente de târg) este menţionat în 1583, 1584, 1588, 1589, 1615[120] ş.a. Denumirea de *târg* apare în documentul din 1588 decembrie 20, prin care Petru Şchiopul dăruieşte mănăstirii Moldoviţa satul Onţenii, care „a fost al nostru drept domnesc şi ascultător de ocolul târgului Botăşanilor”[121]. Pecetea oraşului, reprezentând un păun, este păstrată pe documente emise în intervalul 1661 – 1780[122], dar existenţa pecetei este menţionată în documente din prima jumătate a veacului al XVII-lea, care confirmă şi existenţa unei cancelarii a târgului, înzestrată cu dieci. Astfel, un act de zălogire din 1603 iulie 20 se încheie cu formula: „Şi spre mărturie s-a pus şi pecetea oraşului la acest zapis.

Acest zapis l-a scris însuşi Gheorghie diac din târgul Botoşanilor"[123]. Cu o formulare similară se încheie şi un act de cumpărare emis de cancelaria târgului în 1604 aprilie 18: „Şi la mai mare mărturie se pune adevărata pecete a oraşului pe această scrisoare. Această scrisoare a scris-o Gheorghie din Botoşani"[124].

Existența consiliului orăşenesc, alcătuit din şoltuz şi 12 pârgari aleşi de comunitate, este dovedită documentar – la Botoşani – la începutul veacului al XVII-lea, dar cu formulări care arată că această formă de administrație autonomă funcționa mai dinainte[125], aşa cum reiese din actul de zălogire încheiat în 1603 iulie 20, care este întărit de „Macsin şoltuz cu 12 pârgari şi Zberei *fost şoltuz*" (s.n. – E.G.); în 1604 aprilie 18, „Macsin şoltuzul cu 12 pârgari din târgul Botăşani" dau mărturie pentru cumpărarea unor case[126]. Activitatea consiliului orăşenesc apare şi în alte documente din veacul al XVII-lea[127].

Prezența reprezentanților domniei la Botoşani se reflectă în documente de la începutul veacului al XVII-lea: Pătraşcu „Ureadnic de Botăşani" (dregător cu sarcini administrativ-fiscale) este menționat în documente din 1603 şi 1604[128]. Cămăraşul de Botoşani, care administra casa şi apanajul doamnei şi care este pomenit de Dimitrie Cantemir[129], a fost echivalat ca funcție cu vornicul doamnei de către Al. Papadopol-Calimachi[130]. Nicolae Iorga consideră că, începând din timpul lui Petru Rareş, târgul a fost condus din partea domniei de către „vornicii doamnei"[131] sau „vornicii de spre Doamna", dar – pe de altă parte – vorbind de Costin Giogolea, vornic de Botoşani în 1637, trage concluzia că „pe atunci (secolul al XVII-lea – n.n. – E. G.) nu era decât un vornic la Botoşani, ca şi unicul vornic de la Suceava". Nu este singura contradicție, întrucât în acelaşi text Iorga afirmă că Toderaşco Şoldan vornicul de Botăşeanii, amintit în documentul din 1639 iunie 7, este „cel dintîi vornic de Botoşani ce cunoaştem"[132]. Artur Gorovei preia afirmațiile lui Nicolae Iorga, adăugând – fără trimitere – că primul vornic de la Botoşani pomenit în documente este Cârstea, în 1592[133]. Oricum, este cert că reprezentanți ai puterii centrale au activat la Botoşani în veacurile XVI şi XVII, deşi capitala ținutului se afla la Hârlău. În veacul al XVIII-lea, desprinderea ținutului Botoşani de ținutul Hârlăului este consemnată documentar în 1751, iar înflorirea economică a Botoşanilor va determina, în 1834, integrarea în propriul ținut a ceea ce rămăsese din vechiul ținut al Hârlăului[134]. Ținutul Botoşani a fost condus de doi vornici reprezentanți ai domniei[135], care, în 1783, aveau dregătoriile de ban şi paharnic[136]. Cu timpul, vornicii s-au substituit consiliului orăşenesc, sfârşind prin a-l înlocui cu totul[137]. Totuşi, vitalitatea şi intensitatea vieții economice a Botoşanilor a impus reinființarea unei forme de conducere a târgului de către reprezentanți aleşi de obşte: „în urma jalbelor trimise de locuitori la domnie, prin care au cerut cu rugăminte statornicire privileghiurilor târgului după luminatele hrisoave"[138], domnitorul Mihai Şuțu a aprobat, la 15 decembrie 1820, alcătuirea unei „case obşteşti" cu şase membri aleşi de obşte[139], care a primit denumirea de „epitropie". Primii epitropi au fost Anghelachi Climent – în 1823 şi spătarul Iordachi Canta – în 1824[140]. Adevăratele alegeri au avut loc după ce vornicia târgului s-a obligat, la 21 martie 1825, să asigure „trii ponturi, prin carte poronciți: întăi împuternicire tîrgoveților vechi de a-şi rândui epitropi dintre dănşii, pe aciia ce obştia îi va alegi, din negustori cinstiți, cu haractir, cu durere pentru tărg şi cu stare, ca să strângă cu neabatere la interes particular iraturile tărgului după hrisoave, cu care să se facă drumurile uliților şi cele ce după vremi se vor putea cuprinde... necutezând mai mulț din boierii de aice, ce sînt şezători de puțănă vremi, a să amesteca la iraturile tărgului şi la epitropie"[141]. Epitropia a funcționat din 1823 până în 1834, când a fost înlocuită – conform prevederilor Regulamentului organic – cu instituția „sfatului" compus din cinci membri[142].

Instituțiile administrative, de primă importanță pentru mecanismul de ordonare a vieții obștești, nu au lăsat urme în structura urbană a orașului decât cu începere din veacul al XIX-lea, din cauza distrugerilor periodice care au înlăturat vechile sedii ale sfatului care au putut exista. În schimb, compoziția etnică și socială a populației, precum și creșterea ei determinată de evoluția economică a așezării au constituit factori tot atât de însemnați pentru structura orașului medieval, ca și dualitatea târg – curte domnească.

Componența etnică

Componența polietnică a orașelor moldovene a fost atent studiată în lucrările de istorie din ultimele decenii[143] (cu excepția evreilor), diversitatea etniilor fiind recunoscută ca o trăsătură specifică a orașelor medievale[144].

Până la mijlocul veacului al XIX-lea, elementul etnic majoritar al Botoșanilor a fost cel românesc. Menționarea locului de schimb periodic, în 1759, drept cel mai vechi iarmaroc al Moldovei[145], coroborată cu aspectele de cultură materială din secolele XI-XIII descoperite prin cercetare arheologică[146], dovedește existența unei comunități autohtone românești[147], așezată la răscrucea marilor drumuri ale comerțului de tranzit datorită posibilităților de desfacere a produselor agricole și meșteșugărești din zonă, așezare ale cărei începuturi pot fi situate în perioada secolelor IX-X[148].

Procesul de închegare a orașelor moldovenești, conturat în secolul al XIII-lea[149], a stimulat dezvoltarea meșteșugurilor și organizarea activității de negoț într-o serie de localități ca Baia, Suceava, Siret, Hotin, printre care Botoșanii se înscriu firesc, cu toată carența documentelor[150].

În continuare, expunem grupările etnice alogene care au lăsat urme în configurația orașului, sub aspectul structurii sau al arhitecturii.

Armenii au fost primul element alogen care s-a alipit comunității românești, cu probabilitate în veacul al XIV-lea[151], ocupația lor de căpetenie fiind de-a lungul secolelor negoțul[152]. Până în veacul al XVIII-lea, ei au constituit principalul grup de altă naționalitate decât cea românească stabilit în Botoșani[153], ceea ce nu a implicat egalitatea numerică cu localnicii, și nici monopolul asupra negoțului: atât preponderența numerică a românilor, cât și intensa lor participare la activitatea de schimb și desfacere, sunt dovedite – după părerea noastră – de ridicarea la interval de numai un an (1551 și 1552) a două biserici domnești în principalele piețe ale orașului, ctitorii menite să reprezinte autoritatea puterii centrale în cadrul unei înfloritoare comunități românești, cu cerințe ale programului de cult care depășeau posibilitățile vechilor biserici parohiale. Existența acestor din urmă biserici românești se deduce din vechimea așezării și detectarea amplasamentului lor constituie un obiectiv al viitoarelor cercetări arheologice din vatra orașului, capabil să aducă date esențiale pentru etapele dezvoltării urbane. Inferioritatea numerică a armenilor față de români, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, rezultă din prezența unei singure biserici armenești, distrusă în 1551 în timpul domniei lui Ștefan Rareș[154]. Aceeași situație s-a menținut, accentuându-se, în veacurile următoare: românii au ajuns să folosească zece biserici parohiale[155] (în afară de cele două biserici domnești ale târgului și de mănăstirea înființată pe locul curții domnești de la Popăuți), în timp ce comunitatea armeană și-a construit o a doua biserică abia în 1795.

Implicația volumului de populație pe care o reflectă numărul lăcașurilor de cult este confirmată de primele date statistice concludente care au ajuns până la noi: în 1832, din totalul de 2.853 familii cu 13.796 „suflete”, dintre care circa 8.000

erau români (2.018 familii româneşti), armenii aveau doar 324 familii, corespunând la circa 1.300 locuitori[156]. Indiferent însă de număr, armenii din Botoşani – având ca ocupaţie principală negoţul[157] – au jucat un rol de frunte în viaţa economică şi socială a oraşului medieval, fapt dovedit nu numai de organizarea în breaslă cu specific etnic sau de reprezentarea lor în epitropia din 1825[158], ci şi de contribuţia la alcătuirea structurii urbane, concretizată în „nobilele mahalale armeneşti" (după expresia lui Nicolae Iorga)[159].

Tabloul compoziţiei etnice a Botoşanilor s-a nuanţat şi s-a îmbogăţit continuu, în special după creşterea comerţului extern în veacul al XVIII-lea (fig. 2), datorită politicii de toleranţă a domnitorilor Moldovei, atât de cuprinzător formulată într-un document din 4 mai 1776, emis de Grigore Ghica: „... târgul Botoşanilor, carile din vremi în vremi cu mila şi buna rânduiala ce s-au urmat de către domnisa mè, au mers şi merge spre întemeiere şi adăogire oamenilor ci năzuiesc din părţi străine şi să aşiază la numitul tărg Botoşanii, fiind loc cu toată îndestulare hranii trebuincioasă şi cu lesnire a face agonisită şi orice chip de neguţătorie..."[160].

Grecii. Existenţa unei colonii greceşti la Botoşani – foarte repede asimilată – rezultă din denumirile „Mahalaua grecilor" (1771) şi „uliţa grecească în mahalaua Vrăbienilor" (1801)[161]. „Mahalaua grecilor" a primit către sfârşitul veacului al XVIII-lea numele de „mahalaua Vrăbienilor"; centrul acestui cartier – biserica Cuvioasa Paraschiva – este indicat de un document din 1808, care pomeneşte de „mahalaua Vrăbienilor, în poporul preacuvioasăi maică noastră Paraschevi"[162], fapt care permite delimitarea în perimetrul actualelor străzi Ştefan Luchian, Cuza Vodă, Unirii şi B-dul Mihai Eminescu. Ambele denumiri – *Grecilor* şi *Vrăbieni* – privesc acelaşi teritoriu, după cum reiese şi dintr-o precizare făcută într-un act din 1875: „mahalaua Vrăbienilor sau a Grecimii"[163].

Închegarea coloniei grecilor din Botoşani nu poate fi cu mult mai veche de 1700, având în vedere amplasarea cartierului lor în extinderea de veac XVIII a suprafeţei oraşului (vezi capitolul II). Statistica din 1832 nu îi aminteşte ca neam, dar prezenţa negustorului Iani Vasiliu în componenţa epitropiei din 1825, precum şi prevederea unui negustor grec în proiectul de reorganizare a epitropiei întocmit în 1827 denotă participarea grecilor la viaţa economică şi socială a târgului[164].

Evreii. Stabilirea evreilor în Botoşani pare să fi avut loc în veacul al XVII-lea, după cum reiese dintr-un hrisov emis de Scarlat Calimachi în 1817 mai 12, în care se afirmă că Cimitirul evreiesc din uliţa Sf. Ilie, care „are vechime de peste 200 de ani", a devenit neîncăpător[165]. Menţiuni documentare certe datează din veacul al XVIII-lea şi dovedesc existenţa unei „bresle jidoveşti" în 1742[166]; un staroste al breslei este amintit într-un act din 19 august 1781 privind măsurarea unui loc, printre martori semnând şi „Cerbul staroste de jădovi"[167].

În mai mare măsură decât armenii, evreii din Botoşani s-au ocupat – pe lângă negustorie – şi cu meşteşugurile, având în veacul al XIX-lea bresle pe meşteşug şi naţionalitate: ciubotari, croitori şi casapi evrei[168]. Este însă probabil că încă de la sfârşitul veacului al XVII-lea evreii au reprezentat o concurenţă apreciabilă în activitatea de negoţ, ceea ce justifică doar în parte afirmaţia pripită emisă de un călător străin în 1818, cu privire la „comerţul acestui oraş făcut numai de armeni şi evrei"[169].

Spre deosebire de celelalte naţionalităţi stabilite în Botoşani, care au rămas cu mult în urma românilor sub raport numeric, creşterea populaţiei evreieşti a cunoscut un salt spectaculos după 1850, fapt explicat prin imigrarea provocată de frământările sociale şi economice din Galiţia[170], atraşi fiind şi de avantajele excepţionale ale oraşului în ceea ce priveşte comerţul internaţional cu grâne şi vite. Prezentăm în tabel sinoptic datele comparative consemnate de statistici[171] până în pragul veacului nostru.

Din tabel rezultă că imigraţia

masivă a circa 10.000 evrei a avut loc în intervalul 1850-1860, când cifra totală a populației sare de la 13.796 în 1832 la 27.147 în 1859-1860, diferența neputând fi dată în cea mai mare măsură decât de populația evreiască, al cărei număr crește de la cifra de 1935 *în tot ținutul*, în 1849, la aceea de 14.415 în Botoşani, în 1891.

Anul	români	armeni	evrei	germani	lipoveni	țigani	TOTAL
1805	„cei mai mulți”						circa 10.000
1827							„ca la 12.000 suflete”
1832	8.072	1.296	1.477	44+208 sudiți	232	292+ 559 slugi	13.796
1849			1.935				
1859-1860							27.147
circa 1870							39.941
1874				870			
1891	13.402	1.910	14.415	476	597	14	31.024

Acelaşi salt este reflectat cu datele privind edificiile de cult: dacă în veacul al XVIII-lea nu exista decât vechea sinagogă din str. Horia, în 1832 sunt menționate 10 „şcoale jidoveşti” – respectiv case de închinăciune[172], pentru a se ajunge în 1891 la „patru sinagogi mari şi 68 mici”[173].

Surplusul de populație evreiască din Botoşani a preluat în întregime activitatea de meşteşuguri, în care românii jucau încă rolul principal în 1832, şi a preluat o mare parte din activitatea negoțului intern şi internațional. Meşteşugarii nou veniți s-au stabilit cu precădere în Târgul Nou, iar patriciatul evreiesc a ocupat vadul major al Căii Naționale, achiziționând după 1900 şi numeroase case boiereşti. Începutul pătrunderii în zonele rezidențiale boiereşti se situează în primele decenii ale veacului al XIX-lea: un document din 26 octombrie 1833 arată „alcătuirea” (înțelegerea) făcută de un evreu cu aga Grigore Balş pentru închirierea pe trei ani a caselor „ci le are aici în Botoşani, în măhălaoa Vrăbieni, lângă pod”[174].

Celelalte etnii – reduse numeric – care, apar în tabelul prezentat mai sus, nu au lăsat urme însemnate în structura urbană (*colonia germană*, de exemplu, puternică economic în 1857, când stăpânea majoritatea dughenelor din „piața târgului” – vezi fig. 3 –, este amintită astăzi doar de biserica romano-catolică, zidită între 1845-1847 şi de casa „spițerului” Gorghias – farmacia Semaca). O excepție o constituie *mahalaua lipovenilor*, aşezați la limita de nord-est a oraşului (fig. 2) la începutul veacului al XVIII-lea. Renumiți grădinari şi lucrători la terasamente, lipovenii au participat şi la transportul de produse agricole şi peşte între Botoşani şi Galați[175]. Gruparea lipovenilor pe naționalitate, în Târgul Nou, este dovedită de numele *Ulița lipovenimii*, folosit încă în 1873[176] şi de amplasarea bisericii lipoveneşti de zid, construită în 1853[177], lângă vechea biserică de lemn, care a fost păstrată până după 1891[178].

Componența socială

Din datele de mai sus rezultă că, până în veacul al XVIII-lea, structura socială a Botoşanilor a cuprins două categorii principale: prima, comunitatea majoritară a orăşenilor; cea de-a doua, reprezentanții puterii centrale şi anume: vornici de târg, slujbaşii însărcinați cu strângerea birurilor domneşti, curtenii şi slujbaşii cancelariei domneşti (în faza de funcționare a curții de la Popăuți).

Absența boierilor din oraş şi numărul redus al celei de a doua categorii sociale nu au implicat, însă o egalitate în drepturi a comunității orăşenilor.

Prin analogie cu situația altor orașe medievale din Moldova și Țara Românească[179] sau din Transilvania[180], precum și din interpretarea datelor de arhitectură și urbanism care reflectă structura socială (vezi capitolele II și III) se deslușește existența unei stratificări bazată în principal pe avere, treapta superioară fiind reprezentată de patriciatul urban.

Cu tot numărul foarte redus al datelor documentare ce s-au păstrat cu privire la patriciatul românesc, P. P. Panaitescu a intuit ridicarea acestei „stări" în veacul al XV-lea, deducând și unele drepturi speciale de care beneficia, ca – de exemplu – acela de a lua parte la investirea domnului țării, dar i-a atribuit un caracter detașat de comunitate, „un fel de nobilime a orașelor", deși din patriciat făceau parte negutătorii bogați ai orașului[181].

Caracteristicile patriciatului german al orașelor din Transilvania, alcătuit din negustori și meșteșugari bogați[182], fruntași ai comunității prin propria capacitate de organizare a producției și schimbului, legați de soarta aceleiași comunități prin specificul activităților lor, infirmă compararea cu nobilimea – respectiv boierimea – care, de altfel, nu a putut interveni în administrația orașelor din toate provinciile istorice ale României până către sfârșitul veacului al XVII-lea[183]. Acceptând ca definiție a patriciatului medieval – pătura înstărită, organic implicată în viața economică și în administrația colectivității urbane – este evident că și orașele din Moldova și Țara Românească au avut un patriciat al negustorilor și meșteșugarilor, cuprinzând pe acei „oameni buni și bătrîni orășeni" care făceau parte din „sfatul mare", participând la rezolvarea problemelor obștești pe lângă dregătorii aleși[184]. Din cadrul acestui patriciat s-au ales desigur șoltuzii și pârgarii[185], precum și staroștii de bresle[186].

Masa orășenilor cu drepturi a fost constituită de meșteșugarii în majoritatea români și armeni, proprietari de case și dughene, care stăpâneau în devălmășie și moșia târgului, pentru pășunat și arat[188]. Pe lângă patriciat și obștea liberă a orășenilor, s-au aflat oameni fără avere și – în consecință – fără drepturi depline: locuitorii satelor de pe ocolul târgului, cei care se întrețineau din munca zilnică (micii meseriași, calfe, ucenici, servitori) – dintre care cei mai mulți se integrau în acea categorie a „săracilor" din orașe, consemnată documentar la Roman în timpul lui Ștefan cel Mare[189]. La Botoșani, mahalaua „țigăniilor", așezată pe drumul Sucevei în zona insalubră a pârâului Cacaina (fig. 2), reflectă starea socială a „sărăcimii". Mai năpăstuită – prin teren inundabil și parcelare minimală – este mahalaua „calicimii" din zona de nord-vest a Târgului Nou; denumirea ei păstrează amintirea acelor locuitori ai orașului care nu-și puteau câștiga existența prin muncă (infirmi, copii orfani, bătrâni) și care au fost organizați în bresle ale „calicilor" sau ale „mișeilor", puse sub autoritatea înaltelor instanțe bisericești, cu statut ce urmărea apărarea celor neputincioși de abuzuri fiscale și asigurarea cerințelor alimentare de trai prin fondul constituit din pomeni al breslelor[190].

O primă modificare a acestei stratificări, cu consecințe însemnate pentru structura orașului, a constituit-o stabilirea în oraș a numeroase familii de boieri, atrași de importanța pieței de schimb din Botoșani[191]. Începutul acestui porces poate fi pus în primele decenii ale veacului al XVIII-lea: un act de vânzare din 26 iulie 1723 consemnează ca martori *„mulți boiari* și oamean(i) bun(i), tărgoveți ș(i) de la țar(ă)"[192]. Totuși, stabilirea unui număr mai mare de familii s-a produs probabil după 1750, dacă ținem seama de memoriul vorniciei Botoșanilor, din 21 martie 1825, către „Logofeția cea mare", referitor la jalba locuitorilor târgului prin care se cerea „împuternicire *tărgoveților vechi* de a-ș rîndui epitropi dintre dănșii, pe aciia ce obștiia îi va alegi..., necutezînd mai mulț din boierii de aice, *ce sînt șezători dă puțănă vremi*, a se amesteca la iraturile tărgului și la epitropie..."[193].

Familiile boierești au cumpărat de la târgoveți atât locuri de casă cât și dughene, cu precădere în Târgul Vechi și

în mahalaua Vrăbienilor, mai rar în Târgul Nou. Cităm următoarele documente:

- 1 martie 1742, act de vânzare a unei dugheni din „Ulița Băcăliilor” (în Târgul vechi), având ca martori pe „boierii şi mahalagii de prin pregiur”[194].

- 16 februarie 1766, Grigore Ghica cere ispravnicului de Hârlău să se „hotărască” (să se delimiteze prin hotărnicire) proprietățile stolnicului Constandin Grecianu, care a avut „nişte dugheni acolo în tărgul Botoşanilor cu locul lor; aproape de dughenile dumisale au cumpărat o casă cu locul ei, de la un Mihai Rusu”[195].

- 20 septembrie 1766, act de vânzare prin care Afenduli cupeț ot Botăşeni cu soția Irina vând „dumnealui vornicul Lupul Balşe o pivniță cu dughiane şi cu cărşma şi cu tot locu ce este în tărgu în Botăşeni, pi Ulița veche (Calea Națională, n.n. – E. G.), alăture cu casăle lui Drăgan Jidovul, în potriva dughenilor dum(isale) vornicul Balş, care li-au cumpărat di la Digeriatu Arman...”[196].

- 4 mai 1776, hrisovul lui Grigore Ghica referitor la Târgul vitelor menționează drumul „ce vine pintre dughenile dumisale visterniceasăi Catrinii Catargioai şi pintre dughenile stolniceasăi Cogălnicenițeі”[197].

- 25 septembrie 1783, Iacobu lefticariul vinde pitarului Ştefan Vârnav o casă în Botoşani, cumpărată în 1777 prin zapis întărit[198].

- 19 octombrie 1784, paharnicul Ioniță Canano, trimis de domnie pentru a verifica legalitatea folosirii terenurilor în tîrguri dintre care o parte „le stăpînesc unii şi alții fără a avea hrisoave domneşti”, constată: „... la cercetare ce am făcut tîrgului Botăşenilor, între alte locuri (stăpînite fără hrisov) ce s-au găsit aicea în Botoşeni a mănăstirilor şi a boierilor, s-au găsit şi două locuri a dumisale paharnicul Ianachi Calimah: însă un loc la Tîrgul Nou, loc sterp, care acest loc îl are dumnealui paharnic dat de tărgoveți, după cum au fost obiceiu aicea la Botoşani...” şi „un loc iarăşi al dumisale... la mahalaoa Tărgului Vechiu, pe cari loc sînt casele dumisale; şi acest loc îl are dumnealui paharnic o samă de cumpărătură, iar o samă este a dumisale, dăruit de dumnealui răposatul vornic Andronachi...”[199].

- 11 noiembrie 1792, Catrina, soția lui Gheorghi Dumbrăvanul, vinde un loc postelnicului Ştefan Vârnav[200].

- 18 martie 1796, act de hotărnicire a locului lui Vasili Balş, clucer, la mahalaua Vrăbienii[201].

- 12 decembrie 1808 – Ion Dragomir vinde biv vel cămăraşului Petrachi Vârnav o casă în „mahalaua Vrăbienilor, în poporul preacuvioasei maică noastră Paraschevi”[202].

- 12 iunie 1820, David Goilav cumpără o dugheană în „mahalaoa Târgului Nou din Botăşani”, în hotar cu stolnicul Ianachi Condrescul”[203].

- În 1828, mitropolia din Iaşi are 51 dugheni în Botoşani, pe care le dă în schimb vel-vornicului Alexandru Calimah pentru un loc din Iaşi[204].

Prezența proprietății boiereşti în activitatea de negoț a Botoşanilor este reflectată în planul „pieței tîrgului” (Piața 1907), întocmit în 1857 de Rudolf von Kugler (fig. 3): întreaga latură de nord a pieței este ocupată de 21 de dughene ale lui Teodor Pisoțchi (probabil acelaşi cu serdarul Tudorachi Pisoțchi care, în 1841, era preşedinte al Eforiei şi avea o casă, 40 de dugheni şi 3 locuri sterpe în Botoşani – vezi Gorovei, *Monografia*, p. 135), precum şi de alte 21 dughene ale agăi Costache Ciolac. Acelaşi plan consemnează denumirea de *Ulița boierească* pe care a purtat-o actuala stradă a Transilvaniei, desemnând probabil direcția mahalalei Vrăbienilor, locuită în mare parte de boieri.

Catagrafia din 1832 consemnează prezența în Botoşani a 405 boieri[205], cifră care însumează membrii a circa 100 de familii. Datele statistice prezentate de Nicolae Şuțu în 1849 dau cifra de 289 boieri în întreg districtul, fără posibilitate de a aprecia câți anume erau stabiliți în oraş. Este probabil că retragerea din activitatea de negoț a boierilor moldoveni a avut loc după 1860, odată cu trecerea comerțului în mâinile evreilor, fenomen care a determinat şi schimbarea radicală de

profil economic a târgoveților români; siliți să renunțe la meşteşuguri şi negustorie, aceştia au revenit la economia semirurală de la care porniseră în veacul al XIV-lea, procesul fiind încheiat în 1898, când se spune că „centrul oraşului este populat mai mult cu comercianți şi industriaşi, iar mahalagii se ocupă mai mult cu agricultura şi cu creşterea vitelor”[206].

Până către 1870, evoluția structurii sociale a Botoşanilor, condiționată de evoluția economică, poate fi definită astfel:

- Secolele XIV-XVIII, centru de producție meşteşugărească şi târg de primă importanță în comerțul intern şi de tranzit = majoritate compactă a meşteşugarilor şi negustorilor români, puternică colonie de armeni negustori.

- Secolul al XVIII-lea - 1850, creşterea impetuoasă a comerțului de tranzit prin legătura cu Galați, începuturi promițătoare pentru industrie în prima jumătate a secolului al XIX-lea (49 de „fabrici” în 1832), prima moară de mare capacitate, cu valțuri, din întreaga țară, în 1844[207] = apariția unui număr însemnat de boieri care participă la activitatea de negoț, creierea unui patriciat urban alcătuit din negustori şi meşteşugari fruntaşi, români, armeni ş.a.; continua înflorire a meşteşugurilor şi a breslelor româneşti; evoluție corespunzătoare a breslelor de meşteşugari evrei; apariția meşteşugarilor lipoveni.

- 1850 - 1860, imigrația masivă a evreilor din Galiția şi Rusia = concentrarea meşteşugurilor şi a comerțului în mâinile evreilor; patriciatul urban se orientează către achiziționarea de moşii cu mare producție de grâne; foştii meşteşugari şi negustori români se întorc la mica producție agricolă.

În a doua jumătate a veacului al XIX-lea, mai precis între 1869-1871, s-au construit căile ferate în prelungirea liniei Lemberg-Cernăuți-Suceava (Ițcani-Roman, 1869; Paşcani-Iaşi, 1870; Vereşti-Botoşani, 1871)[208]; Botoşani a devenit un capăt de linie secundară. Vechiul drum de pe malul stâng al Siretului (Dorohoi-Botoşani-Hârlău-Târgu Frumos) a fost dublat de o linie spre Iaşi pe valea Jijiei şi, ca urmare, partea de est a județului Botoşani a gravitat spre Iaşi. Zona de influență economică a Botoşanilor s-a fărâmițat, hinterlandul s-a redus şi oraşul a devenit un târg de însemnătate locală[209], înregistrând o sensibilă scădere a comerțului. Industria s-a orientat către profilul alimentar, rolul principal avându-l producția agricolă a marilor moşii. Consecință: şi în cadrul populației evreieşti s-a desprins de masa meşteşugarilor o aristocrație a finanțelor, compusă din bancheri[210], mari comercianți de grâne, vite, făină, lână[211] şi moşieri.

Tabloul componenței sociale a Botoşanilor ar rămâne incomplet fără menționarea creării unei intelectualități care, în veacul al XIX-lea şi în veacul următor, a ajuns să concureze pe plan cultural rolul deținut în principal de Iaşi. Meritul formării acestei intelectualități revine însăşi funcției de centru cosmopolit al comerțului internațional pe care l-a avut oraşul până în 1870 (serdarul Tudorachi Pisoțchi, amintit mai sus, vorbea moldoveneşte, greceşte, sârbeşte, turceşte şi armeneşte – şi nu era probabil un caz izolat), precum şi dezvoltării, încă din veacul al XVIII-lea, a unui învățământ complex, reclamat de aceeaşi funcție a târgului medieval.

Înființarea şcolii domneşti din Botoşani a precedat cu şapte ani reorganizarea în 1766 a învățământului în Moldova, prin care se instituiau 23 de şcoli în capitalele de ținuturi, cu limbă de predare română[212]. Prin hrisovul din 20 decembrie 1759, Ioan Th. Calimachi a hotărât înființarea unei şcoli domneşti în Botoşani, pentru învățătura copiilor[213]. Dacă primul hrisov prevedea doar leafa dascălului, dispozițiile ulterioare ale domniei arată importanța crescândă acordată şcolii: prin hrisovul din 30 septembrie 1793, Mihail Şuțu acordă şcolii veniturile bisericii domneşti Uspenia („dugheni şi orice ar mai avea”), ce urmează să fie folosite pentru întreținerea şcolii şi a bisericii; acest hrisov a fost întărit de Alexandru Ioan Calimachi la 15 februarie

1796[214]. La 17 august 1806 Alexandru Constantin Moruzi adaugă la veniturile şcolii, peste venitul Uspeniei, încă 870 lei pe an din veniturile şcolilor obşteşti, 300 lei pe an din „iratul luminatei prea iubitei noastre Doamne a ținutului Botoşani” şi scutire de vamă „pe tot anul câte două sute boi de negoț de vamă i cornărit, fiind şi această milă statornică spre ajutorul acestii şcoli...”. Sumele erau destinate întreținerii localului şi plății dascălilor elineşti, greceşti şi moldoveneşti[215]. Din acest document rezultă că la şcoala domnească se preda elina, greaca modernă şi româna, precum şi faptul că existau în oraş şi şcoli întreținute de obşte. În afară de acestea, la Botoşani – ca şi la Galați – mai funcționa şi o şcoală grecească[216].

În 1859 s-a înființat la Botoşani un gimnaziu, numit „colegiu”, precedat în Moldova doar de gimnaziul de la Bîrlad (1858). În 1868, gimnaziul avea 7 clase cu 130 elevi, numărul acestora crescând în 1884 la 249 elevi. Funcționând inițial în clădiri închiriate, printre care şi casa Bolfosu din Calea Națională nr. 234, gimnaziul a ajuns să aibă în 1885 o clădire proprie, care a primit numele de Liceul „Laurian”.

În Botoşani au existat şi şcoli întreținute de biserici, ca – de exemplu – şcoala din curtea bisericii armene Adormirea Maicii Domnului (în funcție până în anul 1885) şi şcoala întemeiată la 1851 de marele vornic Constantin Roset, în curtea bisericii pe care o ctitorise, „spre învățătura de psaltichie greceşti şi moldoveneşti a copiilor săraci”[217], profil completat apoi cu citirea, aritmetica şi gramatica grecească şi română[218]. Exemplul a fost urmat de Nicolae Sofian (1812-1900) dintr-o familie de greci din Botoşani consemnată în veacul al XVIII-lea[219], care a înființat pe moşiile sale o şcoală agricolă pentru copii de țărani, la Băluşeni – şi o şcoală sătească la Havârna[220].

Importanța învățământului din Botoşani face ca, în 1898, profesorii să figureze cu cel mai mare număr: 45 în statistica profesiunilor cu pregătire superioară, urmați fiind de medici – 18, după care vin câte 5 ingineri, arhitecți şi veterinari[221].

Concurența medicilor se explică prin dezvoltarea asistenței medicale din Botoşani în veacul al XIX-lea, ale cărei începuturi se situează în 1793, când apare postul de *medic al oraşului*[222]. Dacă privim ordinea înființării spitalelor orăşeneşti în Moldova, remarcăm că, după Iaşi (1757, cel mai mare spital) şi Roman (1787)[223], la Botoşani se întemeiase în 1838 *Spitalul Mavromati*, denumit astfel după fondator (Ion Mavromati), care l-a dotat cu o avere administrată de Epitropia Spiridoniei din Iaşi, fapt pentru care apare în planul din 1899 cu denumirea de „Spitalul Sf. Spiridon” (fig. 5). Dotat inițial cu 40 de paturi, Spitalul Mavromati avea în 1931 peste 30 de camere[224], traversând probabil o mărire în intervalul 1860-1870, indicat de arhitectura romantică a fațadei principale. Funcționând până în pragul celui de-al doilea război mondial, Spitalul Mavromati a fost dărâmat (ceea ce este cu totul regretabil), pentru a face loc complexului modern de pe B-dul Mihai Eminescu. La primul spital al oraşului s-au adăugat până în 1938 încă patru, dintre care unul izraelit[225].

Intelectualitatea botoşăneană, născută pe fondul unei complexe compoziții etnice şi sociale, caracterizată – până în a doua jumătate a veacului al XIX-lea – printr-o intensă participare la viața economică şi obştească a târgului, a jucat până în zilele noastre un rol de frunte în cultura românească, nu numai prin personalități unice, ca Mihai Eminescu şi Nicolae Iorga, sau prin politicieni, ca Mihail Kogălniceanu şi paşoptistul Dimitrie-Scarlat Miclescu[226], dar şi printr-un impresionant număr de scriitori, academicieni şi artişti, consemnați recent de cercetătorul Ştefan Cervatiuc, de la Arhivele Statului din Botoşani, într-o rubrică a ziarului local „Clopotul”, strădanie meritorie, care ar justifica publicarea în volum a unui material concludent pentru înflorirea spirituală la care a condus în final munca târgoveților din Botoşani.

NOTE

[1] Cecilia Alinescu, Natalia Paşa, *Vechile drumuri moldoveneşti*, în *„Anuar de geografie şi antropogeografie.* 1914-1515", Bucureşti, 1915, p. 3-43; Emil Diaconescu, *Vechi drumuri moldoveneşti. Contribuţii în legătură cu luptele lui Ştefan cel Mare pentru ocuparea domniei*, Iaşi, 1939: Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea pînă în mijlocul secolului al XVI-lea (= Târguri sau oraşe),* Bucureşti, 1967, p. 55-60.
[2] Nicolas Soutzo, <Nicolae Şuţu>, *Notions statistiques sur la Moldavie*, Iaşi, 1849, p. 143.
[3] Artur Gorovei, *Monografia oraşului Botoşani (= Monografia)*, Botoşani, f.a. <1926>, p. 47-50.
[4] P. P. Panaitescu, *Oraşele*, în: *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec.XIV-XVII*), Bucureşti, 1957 (= *Oraşele*), p. 414. Arhivele orăşeneşti moldovene, a căror existenţă este specificată documentar în 1486 (*ex officio civitatis Soczawa*) şi în 1646 (*în oppidi archivio*), cuprindeau în principal actele privilegiate ale oraşului, corespondenţa şi registrele de proprietate denumite în Moldova „catastif" sau „catastih" – vezi N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova. I. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al. XVIII-lea* (= Instituţii feudale), Bucureşti, 1971, p. 319 şi 359-363; Radu Manolescu, *Cultura orăşenească în Moldova în secolul al XVI-lea (=Cultura orăşenească*), în *„Analele Universităţii Bucureşti. Istorie*", XX, nr. 1, 1971, p. 69. Aceste arhive nu depăşeau probabil capacitatea lăzilor în care se păstrau actele similare din Transilvania (lăzi ce se pot vedea şi astăzi), fapt care explică funcţionarea unor sfaturi orăşeneşti din această ultimă provincie în spaţiul restrâns al unor turnuri de apărare (Sibiu, Sighişoara). Pentru distrugerea actelor care reglementau viaţa oraşelor medievale din Moldova este semnificativ faptul că nu s-a păstrat nici unul dintre catastifurile tîrgurilor – consemnate ca „obicei" în 1584, ca „străvechi obicei" în 1602 şi ca „vechi obicei" în 1618 – vezi R. Manolescu, *op. cit*., p. 67-69. împrăştierea arhivelor orăşeneşti reiese şi din sarcina primită în 1825 de Manolache Iorga, în calitate de epitrop al Botoşanilor: cu ocazia adunării pentru alegere de „epitropi buni", ţinută în martie 1825 în casa lui Alecu Ralet, „de o dată s-au hotărît ca să adune docomenturile risipite şi să-s pue în *lada tîrgului* (s.n. – E. G.), ce s-au încredinţat în măna dumisale Manolachi Iorga, ca la un cinstit bătrîn şi vechi tîrgoveţ" – vezi N. Iorga, *Studii şi documentare*, V, p. 266-267.
[5] N. Iorga, *Inscripţii botoşănene*, Bucureşti, 1905, p. 6-7.
[6] *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 5 şi 15.
[7] Grigore Ureche vornicul şi Simion dascălul, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie comentată de Constantin C. Giurescu, ediţia a III-a, Craiova, f.a., p. 20.
[8] Alexandru Papadopol-Calimachi, *Notiţă istorică despre oraşul Botoşani*, în *„Analele Academiei Române"*, seria a II-a, tom. VIII, 1885-1886, secţiunea II, p. 100-101; autorul precizează că documentul respectiv, al cărui original se afla în arhiva oraşului Lemberg, a fost publicat de B. P. Haşdeu la Iaşi, în 1862, în periodicul *„Din Moldova*" şi apoi în *„Archiva istorică a României*".
[9] Victor C. Nădejde şi I. Ţiţu, *Dicţionar geografic al judeţului Botoşani (la anul 1891*), Bucureşti, 1895, p. 53. Afirmaţia se sprijină pe studiul anterior al lui Al. Papadopol-Calimachi (*op. cit*., p. 95), care considera că existenţa târgului este dovedită în 1401, când cronicile menţionează Botoşanii printre ţinuturile puse de Alexandru cel Bun sub autoritatea mitropoliei de Suceava.
[10] C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe*, p. 196.
[11] V. Spinei, Rodica Popovici-Baltă, *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum-Botoşani din anii 1970-72*, în: *Din trecutul judeţului Botoşani*, 1974, p. 131.
[12] N. Zaharia şi Em. Zaharia, *Contribuţii privind rezultatele unor cercetări arheologice în câmpia Jijiei superioare din judeţul Botoşani*, în: *Din trecutul judeţului Botoşani*, p. 144.
[13] Damian P. Bogdan, *Din paleografia slavo-română*, în: D.I.R. Introducere, vol. I, Bucureşti, 1956, p. 114 şi urm.; Radu Manolescu, *Cultura orăşenească*, p. 54; N. Grigoraş, *Instituţii feudale*, p. 363.
[14] N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 230.
[15] *Ibidem*, p. 142, 147, 148, 150, 155 şi 229-230.
[16] *Ibidem*, p. 121, 148, 155, 156, 231.
[17] N. Şuţu, *op. cit*., p. 53, spune vorbind despre armeni: „Ils ont huit églises en Moldavie, dont les plus

anciennes sont celles de Botochany bâtie en 1350 et celle de Iassy qui date de 1395".
[18] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 90 şi nota 2. Menţiunea pisaniei este în contradicţie cu citarea de către acelaşi autor a cronicarului armean Minas din Tocat.
[19] Paul Petrescu, *Arhitectura civilă a Botoşanilor*, p. 285. Eroarea este amplificată într-un material de popularizare publicat de Vasile Drăguţ, *Dealurile şi amintirile Botoşanilor*, în „*Secolul 20*", nr. 7-8-9, 1978, p. 116: pisania devine: „ştirea că în anul 1350 exista în <Târgul Botăş> o biserică armenească". Nu este de altfel singura lipsă de informare, întrucât în fraza următoare se afirmă că Botoşanii au devenit un apanaj al soţiei domnitorului „prin hotărîrea lui Alexandru cel Bun". Este cert că veniturile oraşului au aparţinut doamnei începând cu domnia lui Petru Rareş; C. C. Giurescu a formulat cu titlu de ipoteză posibilitatea ca regimul de apanaj al Botoşanilor să dateze din vremea lui Alexandru cel Bun, având în vedere funcţiile de dregători ai doamnei, consemnate în această din urmă domnie, precum şi precedenţa apanajului constituit de Alexandru cel Bun fostei sale soţii, Ringala, în 1421, căreia i-a dăruit veniturile târgului Siret şi ale Volhovăţului *(op. cit.*, p. 196-197). Ipoteza lui C. C. Giurescu s-a metamorfozat la V. Drăguţ în „hotărârea" domnească.
[20] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 90. Considerăm că argumentul nu este concludent pentru datarea celei mai vechi biserici armeneşti din Botoşani.
[21] *Ibidem*, p. 196.
[22] Al. Papadopol-Calimachi, *op. cit.*, p. 102 şi nota 3: „S-a zis că biserica armenească din Iaşi ar fi zidită la 1395, iar *cea veche* (că sunt două aicea) *din Botoşani la 1350*... şi această pretinsă vechime s-a zis că se dovedeşte după inscripţiile de pe acele biserici[3]". În nota 3 se face referire la lucrarea lui Nicolae Şuţu, *Notions statistiques*..., p. 52-53 şi la B. P. Haşdeu, *Istoricul toleranţei religioase în România*, Bucureşti, 1868, cu precizarea „întemeindu-se pe Principele Şuţu". Se pare, deci, că la B. P. Haşdeu se află originea unei interpretări care a fost preluată – fără a se mai verifica textul Şuţu, dar cu trimitere la acest text – de toţi ceilalţi autori.
[23] A. Gorovei, *op. cit*., p. 73-74.
[24] N. Iorga, *Inscripţii botoşănene*, p. 24, inscripţia deasupra uşii de intrare pentru bărbaţi: „Biserica Sfintei Marii, care fusese clădită cu vreo 300 de ani în urmă, acum, cu atotputernicia lui Dumnezeu, s-a înnoit, lăsîndu-se <totuşi> zidurile cele vechi şi adăugindu-se cu turn şi clopotniţă, cu cheltuiala poporenilor din Botoşani, cu sârguinţa cea mare a dumisale Ştefan Goilav, la 1826, iunie 21".
[25] *Ibidem*, p. 9; A. Gorovei, *op. cit.*, p. 74.
[26] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 90 şi nota 1. Consemnarea dărâmării bisericilor din Iaşi şi Botoşani ne întăreşte părerea că Nicolae Şuţu nu a dorit să amintească decât vechimea conform tradiţiei, fără pretenţia de a se întemeia pe un document epigrafic.
[27] Tradiţie consemnată şi în actele parohiei armene – vezi adresa nr. 25/20.III.1857 a Eforiei comunităţii armene din Botoşani către „departamentul de Kult şi al instrucţiunii publice".
[28] N. Iorga, *op. cit.*, p. 9, nota 5.
[29] În 1977 evanghelia nu se mai afla la Botoşani, fiind luată la Episcopia armeano-gregoriană din Bucureşti, după informaţiile primite la parohie. În mod cu totul neobişnuit pentru relaţiile între instituţii, Episcopia nu a răspuns la adresa DPCN nr. 9342/1977 prin care s-au cerut precizări referitoare la data exactă a manuscrisului şi la certitudinea că a aparţinut bisericii Adormirea Maicii Domnului (nu la Sf. Treime).
[30] N. Iorga, *op. cit.*, p. 9-10.
[31] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 74.
[32] N. Iorga, *op. cit.*, p. 10.
[33] *Istoria României*, vol. II, Bucureşti, 1962, p. 420.
[34] *Marele dicţionar geografic al României*, vol. I, 1898, p. 566.
[35] Grigore Ureche vornicul şi Simion dascălul, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 57.
[36] *Ibidem*, p. 83.
[37] *Ibidem*, p. 86-87.
[38] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 5.
[39] *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p. 100.
[40] *Călători străini despre ţările române*, vol. II, Bucureşti, 1962, p. 123-124.
[41] *Ibidem*, vol. V, Bucureşti, 1973, p. 452.
[42] *Marele dicţionar geografic al României*, vol. I, p. 567.
[43] Ion Neculce, *Cronica*, vol. I-II, Craiova, 1942, p. 133-134.

[44] *Ibidem*, p. 348-349.
[45] *Diplomatarium Italicum*, vol. I, p. 119 – conform datelor obținute prin bunăvoința parohiei bisericii catolice din Botoşani.
[46] A. Gorovei, *op. cit.,* p. 47-48.
[47] *Ibidem*, p. 17.
[48] *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, p. 567.
[49] *Ibidem.*
[50] Victor Tufescu, *Asupra aşezării şi dezvoltării oraşului Iaşi*, în „*Buletinul Societății regale române de geografie*”, tom LI, 1932, p. 305.
[51] Vezi nota 8.
[52] *Istoria României*, vol. III, Bucureşti, 1964, p. 373.
[53] Ştefan Dragomir, *Contribuții la cunoaşterea luptei târgoveților botoşăneni împotriva rânduirilor feudale şi pentru cârmuirea târgului la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea*, în: *Din trecutul județului Botoşani*, 1974, p. 179, nota 1.
[54] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 53.
[55] *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, p. 566.
[56] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 110.
[57] Ştefan Olteanu şi Constantin Şerban, *Meşteşugurile din Țara Românească şi Moldova în evul mediu (=Meşteşugurile),* Bucureşti, 1969, p. 175, 177, 264, 266, 269, 271, 273, 275, 276, 277.
[58] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 17.
[59] *Istoria României*, vol. III, p. 372.
[60] N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 121-126, 129, 144.
[61] *Ibidem*, p. 146.
[62] Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile*, p. 294-295.
[63] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 60.
[64] *Istoria României*, III, p. 365.
[65] Arhivele Statului Botoşani.
[66] Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile*, p. 294-295.
[67] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 311-313.
[68] *Istoria României*, III, p. 983.
[69] Ştefan Dragomir, *op. cit.*, p. 182.
[70] V. Nădejde şi I. Țițu, *op,cit*, p. 48-49.
[71] *Istoria României*, II, p. 837; A. Gorovei, *Monografia*, p. 310. Conform N. Grigoraş, breasla era a tinerilor armeni şi se afla sub ascultarea unui vatav; tinerii plăteau o cotizație stabilită în funcție de starea materială, precum şi o serie de taxe din care se alimenta fondul breslei – vezi *Instituții feudale*, p. 403.
[72] E. Greceanu, *La structure urbaine médiévale de la ville de Roman*, în „*Revue roumaine d'histoire*” (= RRH), XV, 1976, 1, p. 39-56.
[73] N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 132-133. Distrugerea unor vechi catastife de breaslă este dovedită de catastiful breslei ciubotarilor din Huşi, reîntărit în 1790, fiindcă cel mai vechi se pierduse sau fusese distrus din cauza „vremurilor nestatornice” – vezi N. Grigoraş, *Instituții feudale*, p. 393.
[74] A. Gorovei, *Monografia,* p. 311-313.
[75] *Ibidem*, p. 310.
[76] N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 122, zapis din 20 februarie 1741, iscălit de Toader blănar şi Nicula blănar.
[77] N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoşani*, Bucureşti, 1911 (extras din „*Analele Academiei Române*”, seria II, tom XXXIV, *Memoriile secțiunii istorice*), p. 3 şi 5-6.
[78] *Ibidem*, p. 6: „după obiceaiulu vechiu”, „după veachea aşezari şi obiceiu”. În cadrul breslei existau şi măsuri de apărare a criteriului național – vezi *ibidem*, p. 14, „pontul” 12 din întărirea catastihului în 1820 de către mitropolitul Veniamin Costachi: „Nici unulu dinu breslaşi să nu fiia volnicu a priimi ucenicu la învățătura meşteşugului dinu limbi streine, adecă dinu armeni sau dinu jidovi, pentru ca nu după vremi să se întăriască această briaslă prinu mâinile lor şi ca să nu rămâia aceste bune aşezări, ce săntu făcute spre folosolu şi podoaba bisericii, spre răsipire”.
[79] *Ibidem*, p. 9.
[80] Conform istoricului afişat în biserică.
[81] *Cultul ortodox în județul Botoşani*, 1906, p. 11.

[82] Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile*, p. 296 şi nota 342.
[83] *Istoria României*, III, p. 386.
[84] *Ibidem*, p. 642.
[85] *Cultul ortodox în județul Botoşani*, 1906, p. 11.
[86] Conform datelor din arhiva parohială. Breasla cărămidarilor este consemnată în 1832, având ca staroste pe Niculai Străchinariu (deci olar) – vezi A. Gorovei, *Monografia*, p. 311.
[87] *Cultul ortodox în județul Botoşani*. 1906, p. 25: „Astăzi <1906> nici nu se mai aude măcar vorbind despre urmaşi ai acestor blănari şi cojocari. Şi e lucru curios, că pe cînd la 1843 şi pînă la 1860 aceşti breslaşi s-au susținut, în timp de 45 de ani, în timp relativ scurt, au pierit pînă şi urme de ale lor”. Pentru cauzele dispariției breslelor româneşti, vezi plângerile către isprăvnicia ținutului şi către domnie, făcute de breasla blănarilor în jurul anului 1850, cu privire la concurența făcută de meşteşugarii şi negustorii evrei, în N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoşani*, p. 31-34.
[88] A. Gorovei, *Monografia*, p. 323; Mihail Gh. Posluşnicu, *Istoricul musicei laice şi religioase botoşănene*, în: *Botoşanii în 1932*, Liga Culturală Botoşani, f.a., p. 127.
[89] N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 126 şi 129.
[90] *Ibidem*, p. 144.
[91] N. Grigoraş, *Instituții feudale*, p. 403-405.
[92] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 311-312.
[93] *Ibidem*, p. 75.
[94] *Ibidem*, p. 311-312.
[95] *Ibidem*, p. 312.
[96] *Ibidem*, p. 311.
[97] *Ibidem*, p. 73 şi 76-77.
[98] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 222; funcția de „nemeasnic” pare să corespundă cu aceea de şoltuz.
[99] Vezi nota 87.
[100] N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoşani*, p. 34.
[101] R. Manolescu, *Cultura orăşenească*, p. 51-52.
[102] Alexandru Papadopol-Calimachi, *Notiță istorică despre oraşul Botoşani*, p. 93-94.
[103] *Istoria României*, II, p. 835.
[104] Al. Papadopol – Calimachi, *op. cit.*, p. 95.
[105] N. Iorga, *Inscripții botoşănene*, p. 6-7.
[106] C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe*, p. 196.
[107] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 7-8.
[108] *Ibidem.*
[109] N. Iorga, *op. cit.*, p. 9: “La „Curtea domnească” din acest oraş stătea numai preotul bisericii domneşti” (Ospenia?).
[110] *D.I.R., A. Moldova, veac XVI*, vol. I, Bucureşti, 1953, p. 351.
[111] N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, Bucureşti, 1968, p. 234. Un alt sens al cuvântului „vatav” este acela de şef al unei grupări omogene de meseriaşi, construiți în breaslă, fiind eventual sinonim cu „staroste” – vezi N. Grigoraş, *Instituții feudale*, p. 394. În acest din urmă înțeles, menționarea vătafului de la Botoşani în 1533 ar dovedi existența organizării breslelor botoşănene la începutul veacului al XVI-lea.
[112] *D.I.R., A. Moldova, veac XVII*, vol. III, Bucureşti, 1954, p. 203.
[113] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 218-219.
[114] *Ibidem*, p. 220-221.
[115] *Ibidem*, p. 224.
[116] *Ibidem*, VI, p. 274.
[117] *Ibidem*, V, p. 247-248. Nu credem că menționarea lui „Chiriiac Botiul Curtian şi Toader Stihi Curtian din Botoşani” în documentul din iunie 1751 (vezi N. Iorga, *Studii şi documente*,V, p. 247) justifică interpretarea lui Artur Gorovei privind existența curții din Botoşani la 1751 (conform A. Gorovei, *op. cit.*, p. 7), având în vedere nuanțele şi fluctuațiile de sens pe care le-a avut termenul de „curtean” – vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 15-59.
[118] C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe*, p. 196-197.
[119] „Pînă la 1819 sau pînă la 1830”, conform Al. Papadopol-Calimachi, *op. cit.*, p. 106.
[120] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 197.
[121] *D.I.R., A. Moldova, veac XVI*, vol. III, p. 411.

[122] Emil Vârtosu, *Din sigilografia Moldovei şi a Ţării Româneşti*, în *D.I.R.*, Introducere, vol. II, Bucureşti, 1956, p. 480-481. Semnificaţia păunului, simbolizând faptul că veniturile târgului constituiau apanajul doamnei, *a fost căutată fie* în legătură cu păunii ce împodobeau curţile domneşti, fie în eventuala utilizare a veniturilor pentru cumpărarea podoabelor (cf. C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 196-197). Credem mai degrabă că alegerea păunului pentru desemnarea feudei doamnei denotă o bună cunoaştere a mitologiei greco-romane, păunul fiind atributul Junonei.
[123] *D.I.R., A. Moldova, veac XVII*, vol. I, p. 112.
[124] *Ibidem*, p. 139.
[125] Pentru organizarea consiliilor orăşeneşti, vezi N. Grigoraş, *Instituţii feudale*, p. 318-348.
[126] *D.I.R., A. Moldova, veac XVII*, vol. I, p. 111-112 şi 139.
[127] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 220-222.
[128] *D.I.R., A. Moldova, veac XVII*, vol. I, p. 82-83, 111-112, 129, 139-140.
[129] Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, Bucureşti, 1973, p. 80: „*Botoszany*, oppidum cum principis coniugi tributarium, cuius proventus singularis ibi constitutus camerarius dominae principis colligit".
[130] Al. Papadopol-Calimachi, *op. cit.*, p. 106.
[131] N. Iorga, *Inscripţii botoşănene*, p. 7.
[132] Idem, *Studii şi documente*, V, p. 218 şi 657.
[133] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 14.
[134] *Marele dicţionar geografic al României*, vol. I, p. 562-563.
[135] *Istoria României*, III, p. 694.
[136] N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 130.
[137] *Istoria României*, III, p. 676.
[138] N. Iorga, *op. cit.*, V, p. 267.
[139] *Ibidem*, p. 671.
[140] *Ibidem*, p. 269.
[141] *Ibidem*, p. 267-268.
[142] Ştefan Dragomir, *op. cit.*, p. 181-183.
[143] Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile*; C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe*, p. 96: „La elementul autohton şi majoritar românesc, datând din perioada conlocuirii şi a asimilării elementului slav de către cel romanic, perioadă care a dat şi termenul generic de *târg*, s-au adăugat succesiv şi alte elemente".
[144] Pierre Lavedant, Jeanne Huguenay, *L'urbanisme au Moyen Age*, Geneva, 1974, p. 157.
[145] Vezi nota 8.
[146] Vezi notele 14-16.
[147] C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe*, p. 82.
[148] Vezi nota 16.
[149] Mircea Matei, *Probleme de cultură orăşenească în Moldova medievală*, în SCIV, tom 16, 1965, 3, p. 534-535; C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 48-55.
[150] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 196.
[151] *Ibidem*, p. 88-92.
[152] N. Şuţu, *op. cit.*, p. 53: „Ils se livrent en général au trafic des marchandises du Levant et au commerce du bétail...". Al. Papadopol-Calimachi, *op. cit.*, p. 102: „... s-au dedat mai ales comerţului, agriculturii şi prăsilei de vite şi au fost folositori patriei".
[153] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 659.
[154] H. Dj. Siruni, *Note armene*, în „*Revista istorică*", XV, 1929, p. 130.
[155] Datele privind lăcaşurile de cult româneşti din Botoşani (vezi capitolul II) infirmă observaţiile superficiale ale abatelui Bošcovici, care găseşte la Botoşani, în 1762 – deci în plină fază de extindere a oraşului – 400 de case („ceia ce pare cam puţin", observă Nicolae Iorga) şi cinci biserici, dintre care trei erau cu siguranţă domneşti: Sf. Gheorghe, Uspenia şi Popăuţi – vezi A. Gorovei, *Monografia*, p. 50 şi N. Iorga, *Un oraş românesc: Botoşanii în 1932*, p. 9-10.
[156] A. Gorovei, *op. cit.*, „Catagrafia a toată suflarea aflătoare în târgul Botoşanilor din ţinutul Botăşani în anul 1832", p. 91-92.
[157] În hrisovul lui Constantin Dimitrie Moruzi, din 27 noiembrie 1779, se spune: „...mai jăluind domniei mele cum că armenii din Botoşani se află supăraţ cu cai de olac şi cu rînduieli de cară şi cu alte havaleli şi *chivernisala lor fiind cu neguţătoria* (s. n.- E. G.) li să pricinuieşti zăticnire şi mare stricăciune, - care şi pentru aceasta facem domnia mea milă şi îi ertăm şi, în afară de birul lor ce iaste

aşezat în tăbliile vistieriei, de dau pe ciferturi, au cai de olac şi cu alte dări şi angarăi întru nimică să nu fii supăraț...” – vezi N. Iorga, *Studii şi documente,* VII, p. 128.
[158] În componența epitropiei din 1825, doi dintre cei patru negustori fruntaşi sunt armeni: Garabet Bolfos şi Ştefan Goilav, iar proiectul din 1827 privind reorganizarea epitropiei propunea ca, din opt membri, doi să fie negustori armeni, doi negustori moldoveni şi greci, doi negustori evrei şi doi boieri – vezi Ştefan Dragomir, *op. cit.*, p. 182-183.
[159] N. Iorga, *Drumuri şi oraşe din România*, Bucureşti, 1904, p. 179: „... mahalalele încă aşa de curate, tăcute şi nobile, ale armenilor...”.
[160] Idem, *Studii şi documente,* V, p. 254-255.
[161] A. Gorovei, *Monografia*, p. 55.
[162] N. Iorga, *Studii şi documente,* VII, p. 140.
[163] Arhivele Statului Botoşani.
[164] Vezi nota 158.
[165] Tiberiu Crudu, *Evreii din oraşul şi județul Botoşani*, în: *Botoşanii în 1932,* p. 235.
[166] A. Gorovei, *op. cit.,* p. 75.
[167] N. Iorga, *Studii şi documente,* VII, p. 129.
[168] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 311-312.
[169] *Ibidem,* p. 53, citat din Feodor von Karaczay, *„Beyträge zur Europäische Landeskunde*”, Viena, 1818, p. 55.
[170] N. Şuțu, *op. cit.*, p. 53.
[171] Tabelul este întocmit în baza următoarelor bibliografii: A. Gorovei, *op. cit.*, p. 51, citat din jurnalul călătoriei făcută în 1805 de Vincenz Ratthyani; N. Iorga, *op. cit.*, V, p. 269, document din 14 ianuarie 1827 dat de vornicia Botoşanilor; A. Gorovei, *op. cit.*, p. 91-92; „Catagrafia a toată suflarea aflătoare în tîrgul Botoşanilor din ținutul Botoşani în anul 1832”: N. Şuțu, *op. cit.*, cifră indicată pentru tot ținutul; *Istoria României*, IV, Bucureşti, 1964, p. 206 (pentru intervalul 1859-1860); V. Tufescu, *Tradiții şi perspective în dezvoltarea municipiului Botoşani,* în: Botoşani. Istorie şi contemporaneitate. Comunicări prezentate cu prilejul Sesiunii ştiințifice organizate la Botoşani în zilele de 16-18 mai 1969, f.a., p. 13; memoriul Parohiei romano-catolice din Botoşani – lucrare în manuscris –, privind numărul locuitorilor germani în 1874; V. Nădejde şi I. Țițu, *op. cit.*, p. 74.
[172] A. Gorovei, *op. cit.*, p. 92.
[173] V. Nădejde şi I. Țițu, *op. cit.*, p. 49.
[174] N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 149.
[175] Tiberiu Crudu, *Lipovenii,* în: *Botoşanii în 1932,* p. 239-240.
[176] Arhivele Statului Botoşani.
[177] T. Crudu, *op. cit.*, p. 240.
[178] Biserica de lemn este reprezentată lângă biserica de zid într-o frumoasă vignetă a planului Emilian (1872), iar în *Marele dicționar geografic al României*, I, p. 564, sunt menționate două biserici lipoveneşti.
[179] P. P. Panaitescu, *Oraşele*, p. 164-170.
[180] Maja Philitti, *Cives civitatis Brassoviensis. Untersuchungen über die soziale Struktur des Bürgertums von Braşov im 14. und 15. Jahrhundert*, în *R.R.H., XV*, 1976, 1, p. 11-28.
[181] P. P. Panaitescu, *Oraşele*, p. 164-170.
[182] Cu privire la pătrunderea meşteşugarilor bogați în patriciatul Braşovului, la sfârşitul veacului al XV-lea, adică în momentul când cuceririle teritoriale turceşti au drept urmare scăderea comerțului internațional de tranzit şi intensificarea schimbului – implicit a producției locale de mărfuri – între Transilvania, Moldova şi Țara Românească, vezi Ml. Philitti, *op. cit.*, p. 24-27. Până în prezent chiar acei cercetători care acceptă existența patriciatului urban românesc în secolele XV-XVI, îl văd alcătuit doar din mari negustori, din cauza sărăciei documentelor despre meşteşuguri – vezi R. Manolescu, *Le problème du patriciat dans les villes de la Valachie et de la Moldavie (XVe siècle – première moitié du XVIe siècle)*, în R.R.H., XV, 1976, nr. 1, p. 29-38. Pare însă logic ca accesul meşteşugarilor în pătura conducătoare a oraşelor să fi avut loc concomitent în toate provinciile istorice româneşti supuse aceloraşi consecințe ale noii conjuncturi politico-economice.
[183] Cu excepția capitalelor – reşedințe ale domnitorilor români şi ale principilor Transilvaniei. Cât priveşte „nobilimea” existentă în oraşele Transilvaniei în veacul al XIV-lea, ea a dispărut progresiv până la începutul veacului al XVI-lea, datorită luptei comunităților împotriva drepturilor ereditare – vezi

M. Philitti, *op. cit.*. p. 15-16; E. Greceanu, *Die mittelalterlichen Baudenkmäler der Stadt Mediasch*, Bucureşti, 1971, p. 10.
[184] N. Grigoraş, *Instituții feudale*, p. 348-352.
[185] Tradiția acestui criteriu de selecție se regăseşte în alegerea epitropilor în 1825: „negustori cinstiți... cu durere pentru târg şi cu stare", aleşi de „târgovețiii vechi", „dintre dânşii" – vezi nota 141.
[186] N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 405: „... staroştii apar ca oameni cuprinşi, proprietari de vii, imobile şi chiar ocini". Urmează enumerarea concludentă a averii unui staroste de ciocli din Iaşi.
[187] Conform N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 403, cele trei bresle consemnate în 1716 (dubălari, alămari, cizmari) erau bresle armeneşti, fapt ce nu este pus în lumină de A. Gorovei, *Monografia*, p. 310.
[188] P. P. Panaitescu, *Oraşele*, p. 166.
[189] *Ibidem*, p. 168-180.
[190] N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 405-407.
[191] N. Iorga, *Un oraş românesc: Botoşanii*, în: Botoşanii în 1932, p. 7-8; A Gorovei, *Monografia*, p. 292.
[192] N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 121.
[193] *Ibidem*, V, p. 267-268.
[194] *Ibidem*, VII, p. 122-123.
[195] *Ibidem*, V, p. 253.
[196] *Ibidem*, VII, p. 125.
[197] *Ibidem*, V, p. 255.
[198] *Ibidem*, VII, p. 130.
[199] *Ibidem*, V, p. 257-258.
[200] *Ibidem*, VII, p. 132.
[201] *Ibidem*, p. 138.
[202] *Ibidem*, p. 140.
[203] *Ibidem*, p. 141.
[204] A. Gorovei, *Monografia*, p. 62.
[205] *Ibidem*, p. 91-92.
[206] *Marele dicționar geografic al României*, I, p. 563.
[207] V. Tufescu, *Tradiții şi perspective în dezvoltarea municipiului Botoşani*.
[208] *Istoria României*, IV, p. 463.
[209] V. Tufescu, *op. cit.*, p. 14.
[210] V. Nădejde şi I. Țițu, *op. cit.*, p. 48, 15 bancheri în 1891.
[211] *Marele dicționar geografic al României*, I., p. 564: în 1898, 25 comercianți de grâne, 56 comercianți de făină, 37 comercianți de vite, 19 comercianți de lână, 8 comercianți de manufactură.
[212] *Istoria României*, III, p. 528-529.
[213] *Marele dicționar geografic al României*, I, p. 568.
[214] *Ibidem*, p. 569.
[215] A. Gorovei, *Monografia*, p. 11-13.
[216] *Istoria României*, III, p. 528-529.
[217] N. Iorga, *Inscripții botoşănene*, p. 24.
[218] *Cultul ortodox în județul Botoşani*, 1906, p. 9.
[219] În privința casei din Victoriei nr. 3 am găsit pe tencuială sgrafitul „Sofian 1768".
[220] Înformații culese de la Ştefan Cervatiuc şi Anton Trancu.
[221] *Marele dicționar geografic al României*, I, p. 564.
[222] *Istoria României*, III, p. 679.
[223] N. Şuțu, *Notions statistiques*, p. 71.
[224] C. Gh. Băcăoanu, *Scurt istoric al serviciului sanitar din oraşul Botoşani*, în: *Botoşanii în 1932*, p. 98.
[225] *Enciclopedia României*, II, Bucureşti, 1938, p. 538.
[226] Ştefan Cervatiuc, *De la A la Z*, în „*Clopotu*l", nr. 3994/11.XI.1973 (Mihail Kogălniceanu, născut la Iaşi, fiul botoşăneanului Ilie Kogălniceanu, vornic) şi nr. 4024/16.XII.1973 (Dimitrie-Scarlat Miclescu).

CAPITOLUL II

ETAPELE DE EVOLUȚIE ALE CENTRULUI ISTORIC

Linia de contact între depresiunea Prutului mijlociu şi Podişul Sarmatic (350-400-590 m altitudine) a generat în lungul ei, din vechime, o fâşie de mare densitate omenească, datorită faptului că a pus la îndemână resursele a două medii deosebite (câmpie-deal). Ca atare, cele mai vechi sate dintre Siret şi Prut se găsesc pe linia de contact, formând uneori, până astăzi, şiruri neîntrerupte pe lungime de 30-40 km, ca – de exemplu – pe coasta Ibăneştilor sau a Hârlăului.

Dintre satele aşezate pe linia de contact s-au dezvoltat, cu începere din secolul al XIII-lea, oraşele Dorohoi, Botoşani, Hârlău, Târgu Frumos şi Iaşi (fig. 4). Ele nu se situează chiar pe linia de contact, ci sunt puțin deplasate spre interiorul depresiunii, apărând tocmai acolo unde linia de contact face ondulări în formă de semilună, şi anume în focarul acestei semilune. Formarea semilunelor a intensificat viața, în focarele lor, care erau menite să dea naştere unor centre urbane dispunând nu numai de linia de contact din dreptul lor, dar şi de perimetrul delimitat ideal prin rotirea diametrului semilunei. Deplasarea aşezării primitive spre centrul semicercului a fost impusă de intersecția unor drumuri importante ce urmăreau linia de contact, sau traversau podişul prin porțile naturale oferite de şei (Dersca pentru Dorohoi, Bucecea pentru Botoşani). Devenind oraşe, aşezările din focarul semilunelor au drenat viața satelor mari din „*diametrul de influență*", determinând în final dispariția lor[1], aşa cum s-a întâmplat, în cazul botoşănenilor, cu aşezarea de la Hudum[2]. Urmele de locuire din secolele XI-XIV, descoperite în afara vetrei oraşului medieval[3] – vatră în care includem şi dezvoltarea oraşului în veacurile XVIII şi XIX (fig. 5 şi 10), aparțin de asemenea, după părerea noastră, unor vechi sate, „*debilitate*" – după expresia lui Victor Tufescu – de aşezarea urbană în curs de închegare. În timp ce aşezarea de la vest de oraş, lângă Cimitirul *Pacea*, a fost integral părăsită în veacul al XIV-lea, satul de la Popăuți şi-a continuat existența datorită stabilirii curții domneşti în acest loc de popas, cel mai târziu în veacul al XV-lea.

Partea cea mai veche a târgului Botoşani s-a închegat la intersecția unor căi de tranzit de primă importanță în Evul Mediu (fig. 1 şi 6). Marile drumuri comerciale a căror siguranță era garantată de domnie în schimbul plății vămilor[4], urmăreau în mod firesc traseele cele mai avantajoase din punct de vedere al reliefului. Ca atare, drumul Dorohoi-Botoşani-Ştefăneşti a ocolit zona mlăştinoasă a pârâului Cacaina, mergând pe terasele înalte, delimitate spre nord-est de valea pârâului Luizoaia (afluent al Sitnei), traseu păstrat până astăzi pe linia Căii Naționale racordată cu străzile Vânătorilor (I. C. Brătianu) şi Dragoş Vodă.[5]

Drumul spre Hârlău-Iaşi şi drumul spre Suceava sunt mai greu de identificat astăzi, sub raportul traseelor medievale, din cauza rectificărilor efectuate în ultima sută de ani şi în lipsa unui material cartografic privind aceste rectificări. Recurgând, însă, la comparația cu traseul cert Dorohoi-Ştefăneşti, constatăm o caracteristică a rețelei de ulițe din Botoşani (fig. 6), şi anume orientarea a cel puțin două ulițe secundare către o direcție principală de tranzit: Primăriei (Ştefan Luchian) şi Sf. Ilie (Calea Națională), către direcția Dorohoi dată de Calea Națională; străzile Hrisoverghi (Alba Iulia) şi Peneş Curcanul, către direcția Săveni dată de strada

Roşiorilor (Săveni); Ion Brătianu (Tudor Vladimirescu) şi Victoriei, către direcția Ştefăneşti dată de străzile Vânătorilor (I. C. Brătianu) şi Dragoş Vodă. O confluență tot atât de clară a ulițelor ne indică vechiul traseu spre Suceava, cu ieşire din oraş, la 1899, la bariera Agafton: întâlnirea străzilor Mavroene (Nicolae Grigorescu) şi Horia-Cerbului (Transilvaniei) cu strada Marchian, la traversarea pârâului Cacaina şi corelarea acestui punct cu bariera Agafton, lângă care s-au găsit urmele unui sat părăsit în veacul al XIV-lea[6], ne dă direcția vechiului drum spre Suceava, care urmărea în linii mari traseul străzilor Marchian – Sf. Dumitru (Maxim Gorki)-Agafton (M. Eminescu).

Mai puțin concludentă ne apare direcția inițială a drumului spre Hârlău-Iaşi, întrucât traseul actual – porțiunea Căii Naționale cuprinsă între intersecția străzilor Liceului (N. Iorga) – Lascăr Catargi (Teatrului) şi fosta barieră a Iaşului – pare sa fie rezultatul unei sistematizări din a doua jumătate a veacului al XIX-lea (ante 1899 – vezi fig. 5), având în vedere traseul rectiliniu şi urmărirea văii mlăştinoase a Cacainei, ocolită de drumuri vechi. Pare în schimb plauzibilă ipoteza legăturii cu Hârlăul prin Curteşti-Coşula în care caz se pornea din Târgul Vechi în această direcție pe Calea Națională (porțiunea între biserica Sf. Gheorghe şi str. Lascăr Catargi – str. Liceului – str. Vila Boyan-Bucovinei). Ipoteza pare să fie justificată de asemănarea cu drumul Sucevei – în ceea ce priveşte concepția de traversare a văilor pe un traseu cât mai scurt, fapt determinat de natura mlăştinoasă a terenului, care făcea ca circulația să fie foarte anevoioasă pe timp de ploaie[7], precum şi de importanța pe care a avut-o Podul de piatră, situat la traversarea Cacainei pe linia Calea Națională – str. Liceului (N. Iorga), importanță dovedită de arhitectura podului, redată în vigneta planului Emilian din 1872.

Până la aflarea unor date documentare privind sistematizarea ulițelor "foarte strâmte şi strâmbe", ce se discuta încă din 1835[8], trama stradală a Târgului Vechi oferă un punct cert de pornire a drumului spre Hârlău, şi anume "Podul de piatră" ce exista încă din 1899 (fig. 5), a cărui dezvoltare şi tratare deosebită se explică prin amplasarea pe un drum principal de tranzit, fapt dovedit documentar prin cererea din 12 noiembrie 1834 a Eforiei Botoşani, privind facerea unui pod din nou "unde este pe acolo drum mare al Țării de jos, pe unde vin în oraş carele cu sare, vin, păcură şi altele, care pod fiind acum stricat, carăle trec pe alăturea, după uscăciunea ce este, iar, dând vreo zloată, atunci nu se va putea trece de loc pe alăturea."[9]

Schița de plan ce apare în harta celor cinci județe ale Moldovei, întocmită în 1790 sub conducerea lui Hora von Otzellowitz (fig. 8), susține ipoteza legăturii cu drumul Hârlău-Iaşi prin Curteşti, tratarea grafică a acestui drum corespunzând importanței „drumului mare al Țării de jos”. De altfel, în această schiță nu mai apare spre sud decât drumul spre Tulbureni şi doar unele erori de indicație – cum sunt de exemplu, confundarea pârâului Dresleuca cu Sihna, sau indicarea desprinderii drumului spre Curteşti-Hârlău din drumul Sucevei, abia după traversarea Dresleucii, ne impiedică să acordăm documentului o încredere totală.

Evoluția zonei cu funcție de târg

Pe diagrama căilor de tranzit s-a grefat „inima târgului”, denumire tradițională care reflectă rolul vital al centrului de producție şi desfacere în viața oraşelor medievale. În structura urbană, acest centru este identificabil prin dispoziția strict funcțională a parcelelor înguste şi alungite, aşezate perpendicular pe axele vadurilor comerciale, şi cea mai sumară examinare *pe nivele* evidențiază păstrarea cel puțin a pivnițelor medievale, dacă nu şi a zidurilor parterului, sub haina de veac XIX, care

a îmbrăcat fațadele dughenelor după marile incendii – stăvilite în Transilvania încă din veacul al XVII-lea, dar care au bântuit în Moldova şi Țara Românească până în pragul veacului nostru. La Botoşani, „inima târgului" este alcătuită din două nuclee principale: *Târgul Vechi* (sau *Târgul de Sus*) şi *Târgul Nou* – care include şi *Târgul de Jos* –, despărțite prin Calea Națională - porțiunea între str. Ruset (O. Onicescu) şi Peneş Curcanul, continuată cu str. Vânătorilor, cale care a purtat numele de *drumul Hotinului*[10] (fig. 9).

Dezvoltarea Târgului Nou, limitat până după 1850 la zona străzii Sf. Ilie (Calea Națională) şi a racordării cu Târgul de Jos – Târgul vitelor (respectiv străzile Dumbrava Roşie (Grivița) şi Tudor Vladimirescu spre nord-vest şi Peneş Curcanul spre sud-est) (fig. 10) este atestată documentar în prima jumătate a veacului al XVIII-lea: documentul emis de Constantin Mavrocordat la 22 iunie 1745, privind hotărnicirea locurilor stăpânite de târgoveți în Târgul de Sus[11], implică prin denumire existența unui al doilea târg, cel *de Jos*, pe care îl considerăm identic cu Târgul vitelor, amplasat din punct de vedere al reliefului mai jos decât centrul Târgului Vechi – *de Sus*. Totuşi, întrucât este posibil ca Târgul de Jos să fi reprezentat din vechime locul iarmarocului periodic, considerăm mai concludent pentru închegarea *Târgului Nou* documentul din 4 mai 1776, emis de Grigore Ghica pentru reglementarea funcționării târgului de vite, denumit şi *Târgul boilor*: aflăm că terenul rezervat oborului de vite „... loc slobod, carele dintru început au fost numit pentru adunarea oamenilor ci să strîng la zi de tîrg, țiindu-şi vitele ce avè de vînzare pe acel loc", a început să fie invadat de curțile târgoveților, „acum, din adăogire şi înmulțire lăcuitorilor au început unii a se întindi...", stânjenind vânzarea vitelor. Ca urmare, domnitorul porunceşte vornicilor de Botoşani să măsoare şi să delimiteze cu pietre de hotar locul oborului, interzicând să „să ia din locul acesta măcar o palmă de loc; ci să fie oprit şi împiedecat"[12]. Din hotărnicire, deducem că în jurul oborului de vite (Târgul de Jos) se aflau la acea dată locuințe (casa lui Pavăl al Anii), inclusiv locuințe boiereşti (casa vistiernicului Constantin Gheuca), precum şi dughene, delimitarea menționând drumul „ce vine printre dughenele dumisale vistiernicesăi Catrinii Catargioaii şi printre dughenele stolniceasăi Cogălnicenițîi"[13].

Târgul Nou a evoluat pe diagrama drumurilor către Hotin şi Săveni, între gruparea de locuințe ale blănarilor din jurul bisericii Sf. Ilie (grupare pe care o considerăm databilă în cele mai vechi faze ale târgului, anterioară cu mult anului 1768, când meşterii respectivi se constituie în breaslă[14]) şi locul rezervat iarmarocului, Târgul vitelor (fig. 9 şi 10). Târgul Nou este menționat cu acest nume într-un act de vânzare din 4 iunie 1779[15]; ca atare, se poate accepta că el a luat ființă la începutul veacului al XVIII-lea, ca urmare a avântului economic determinat de legătura cu centrul de comerț în plină ascensiune al Galaților[16]. Târgul Nou s-a extins către Târgul de Jos sau Târgul vitelor, înglobând şi *Târgul făinii*, mutat în jurul anului 1720 în deal, lângă Cimitirul Bisericii Albe – deci al Uspeniei[17] –, localizare pe care o aproximăm în perimetrul străzilor Săveni – Călugăreni – Mihai Viteazul – Calea Națională.

Delimitarea Târgului vechi (sau a Târgului de sus) devine astfel limpede: spre nord, *drumul Hotinului* – Calea Națională, dens construit pe ambele fronturi şi având, la intersecția cu drumul Săvenilor (important pentru aprovizionarea târgului cu vite) biserica domnească a Uspeniei, ridicată în 1552 pe acest loc, tocmai pentru a o face să beneficieze de veniturile târgului. Spre est, o puternică dezvoltare pe drumul Ştefăneştilor, respectiv axul străzii Vînătorilor (I. C. Brătianu), care şi-a pierdut caracterul de târg după devastarea de către tătari, în veacul al XVII-lea, a înfloritorului oraş de pe Prut[18]: parcelarea specifică vadurilor comerciale, pe care o presupunem existând în direcția Ştefăneştilor, a fost treptat înlocuită cu zone de locuințe, iar vatra târgului

s-a retras spre vest, în raport cu perimetrul din 1790 (fig. 9). Totuşi, două elemente demonstrează extinderea în trecut a unei zone de târg, logic dedusă din importanța căii de tranzit Dorohoi – Ştefăneşti: primul element, documentar, este schița de plan din harta celor cinci județe ale Moldovei, prezentată mai sus (fig. 8), care arată cât de dens construită este această parte a oraşului, chiar la un secol distanță de căderea târgului de pe Prut. Al doilea element, existent în structura oraşului, este confluența ulițelor amintite mai sus (Victoriei, Dragoş Vodă, I. C. Brătianu, Tudor Vladimirescu), către o arteră majoră, astăzi părăsită, barată simbolic de aleea către Cimitirul *Eternitatea*. De altfel, însăşi amplasarea bisericii Sf. Gheorghe, ridicată în 1541 – deci înaintea Uspeniei – pe un loc ce trebuia să ofere avantaje economice similare celor de pe *drumul Hotinului*, amplasare ce apare astăzi excentrică în raport cu structura *Târgului Vechi*, este suficientă pentru deducția existenței unei zone de târg tot atât de intens construită, orientată către *drumul Ştefăneştilor*, de-a lungul străzilor Sf-ții Voievozi şi Victoriei.

În interval de circa 300 de ani, structura târgului vechi s-a restrâns la limita drumului istoric către Hârlău-Iaşi, respectiv a străzilor Sf. Spiridon (Gh. Doja) – Calea Națională, cu o excrescență în axul străzii Vânătorilor (I. C. Brătianu), delimitată de străzile Sf. Ilie (Calea Națională) şi Dragoş Vodă, ce vrea să păstreze, parcă, amintirea unei părți dispărute din străvechea grupare de breslaşi. Spre sud-vest, limita Târgului Vechi a fost impusă de mlaştina Cacainei, prezentând o dezvoltare pe străzile Marchian-Horia-Cerbului (Transivaniei), orientată către drumurile spre Suceava şi Hârlău.

În lumina datelor istorice prezentate în capitolul I, putem afirma că nucleul Târgului Vechi păstrat până astăzi datează din a doua jumătate a veacului al XIV-lea, grefându-se pe diagrama căilor de tranzit în perioada de deplină înflorire a comerțului între oraşele hanseatice şi cetățile genoveze de la Chilia, Cetatea Albă şi Crimeea. Pentru cei care ar pune la îndoială nu atât vechimea istorică a târgului, cât mai ales vechimea structuriii urbane a Târgului Vechi, respectiv rețeaua de străzi, semnalăm că Botoşanii oferă două dintre cele mai clare exemple de persistență a elementelor de structură urbană, şi anume orientarea străzilor către Ştefăneşti, păstrată trei sute de ani după dispariția interesului acestei orientări, precum şi dimensionarea târgului de vite – Târgul de Jos – delimitată precis la 1776, dar al cărui caracter de *„loc slobod… dintru început menit oamenilor ci să strâng la zi de târg*”[19], conduce la ipoteza că, încă din faza de închegare a oraşului aici s-a aflat locul rezervat iarmarocului anual, amintit în 1579 drept cel mai vechi din Moldova (vezi cap. I). În consecință, dacă în prima jumătate a veacului al XVI-lea structura urbană determină amplasarea celor două biserici domneşti – Uspenia şi Sf. Gheorghe – în centrele vitale ale târgului, nimic nu ne împiedică să considerăm că cel puțin rețeaua de străzi din perimetrul Târgului Vechi şi regimul de parcelare al marilor vaduri comerciale (drumul Hotinului, str. Marchian, str. Cerbului şi o porțiune redusă din str. Vânătorilor) păstrează elemente de structură urbană din veacul al XIV-lea.

În afara perimetrului actual al Târgului Vechi, datăm *cel mai târziu* în veacul al XIV-lea traseul spre Dorohoi al Căii Naționale şi vechiul traseu spre Ştefăneşti al străzii Vânătorilor (I. C. Brătianu), cel puțin de la intersecția cu strada Petru Rareş, întrucât legătura ei cu *drumul Hotinului* putea să se facă tot atât de bine pe str. Dragoş Vodă, ca şi pe porțiunea corespunzătoare a străzii Vânătorilor (fig. 6 şi 10).

Sperăm că ipoteza de datare a Târgului Vechi, bazată pe deducție logică, va determina o sporire a atenției acordată cercetărilor arheologice în interiorul oraşului, domeniu deficitar până în prezent, deşi importantele lucrări de sistematizare şi construcții noi ce se desfăşoară în ultimele decenii ar fi putut oferi condiții bune de cercetare. Ne referim atât la cvartalul

Marchian, reconstruit masiv, unde nu s-a făcut nici o cercetare arheologică, cu tot interesul datelor privind o zonă de locuire din secolul XVII-XVIII, cât şi la lucrările pentru construirea unui magazin universal pe Calea Naţională, care au desfiinţat cele două insule delimitate prin străzile denumite în 1899 Teilor şi Plevna (fig. 5, 7 şi 10).

Cercetarea, neprogramată iniţial, a fost declanşată de sesizarea subinginerului Constantin Panţâru şi s-a efectuat în 1975 de colectivul angajat în redactarea repertoriului arheologic al judeţului Botoşani, limitându-se la culegerea unor materiale ceramice de veac XVIII-XIX şi la semnalarea unor *beciuri şi hrube vechi cu bolţi din cărămidă*[20]. Ori, în 1976-1977, săpăturile conduse până la circa 10 m adâncime au secţionat – şi excavat – o reţea de pivniţe boltite semicilindric, dispuse pe două nivele, pe travee perpendiculare pe Calea Naţională, dar şi paralele cu axul străzii, acestea din urmă fiind executate din piatră. Este evident că asemenea structuri datează cel mai târziu din veacul al XVI-lea şi regretăm absenţa unor cercetări arheologice sistematice, cuprinzând şi relevarea reţelei de pivniţe boltite, care ar fi adus date esenţiale şi concrete pentru cunoaşterea structurii urbane medievale a unui străvechi târg.

Din câte cunoaştem până în prezent, reţeaua de beciuri boltite, dispuse pe mai multe nivele, nu se găseşte decât în Târgul Vechi şi urmărirea atentă a acestei reţele, cu ocazia oricăror lucrări edilitare şi de construcţie, va permite delimitarea şi datarea certă a Târgului Vechi, inclusiv a extinderii în trecut către drumul Ştefăneştilor. Existenţa ei în zona centrală ne permite să datăm – cu prudenţă – cel mai târziu în veacul al XVII-lea structura *Pieţei Târgului* (Piaţa 1907), favorabil amplasată lângă întâlnirea Căii Naţionale cu drumul Săvenilor. Dintr-o cercetare sumară, rezultă că pivniţele pe două nivele ale parcelelor perpendiculare pe laturile lungi comunică sub nivelul pieţei, având şi o legătură transversală, boltită, în axul pieţei.

Nu avem date certe, pentru moment, cu privire la suprastructura corespunzătoare pivniţelor boltite, fiind posibil ca multe din dughenile distruse de incendiul din 1888 să fi fost executate în tehnica scheletului de lemn cu vălătuci ce se mai vede astăzi la câteva case de veac XVIII. La această concluzie ar duce şi indicaţia din planul făcut în 1857 pentru Piaţa 1907 (fig. 3) – unde, pe latura de sud, apar şi *„kasile din paianturi”* ale lui Rudolf von Kugler. Totuşi, menţiunile documentare consemnează şi existenţa *„dughenelor de piatră”*, unele cu *„casă deasupra”*[21], iar târgul mai păstrează partere boltite, databile cel mai târziu în veacul al XVIII-lea, aşa cum este casa de pe Calea Naţională nr. 27, exemplar care demonstrează pe viu cât de greşite sunt afirmaţiile referitoare la aspectul de sate *„afânate”* pe care le-ar fi avut târgurile româneşti până spre sfârşitul veacului al XIX-lea[22]. Credem, ca atare, că în Târgul Vechi se păstrează şi în elevaţie multe din zidurile de la parter ale dughenelor medievale, fapt dovedit de compararea planului Emilian (1872) cu cel din 1962 (fig. 11), care demonstrează că refacerile de după incendiul din 1888 au privit în special faţadele şi nivelele superioare. Cu atât mai regretabilă apare, în *Piaţa Târgului* (Piaţa 1907), mutilarea extremităţii de vest a frontului de nord, care a înlăturat cel puţin patru clădiri (fig. 7 şi 11).

Un plan cu caracter mai mult informativ al Pieţei 1907 a fost întocmit în 1857 de Rudolf von Kugler (fig. 3). Cu toată schematizarea şi lipsurile de cercetare pe care le prezintă, planul oferă totuşi date preţioase pentru regimul de proprietate şi chiar pentru structura urbană. În privinţa pieţei propriu-zise, rezultă că pătrunderea străzii Mioriţa în piaţă nu a existat iniţial, fapt confirmat atât de planul Emilian (1872), care indică o simplă traversare de curţi în zona învecinată (fig. 7 şi 11), cât şi de arhitectura specifică curţilor interioare ce apare pe laturile perpendiculare pe frontul pieţei. „Dugheniţele de scândură portativ(e)” ce apar pe frontul de nord nu corespund evident parcelării, ele fiind

probabil locuri de vânzare, închiriate în porticele ce mărgineau piața[23] şi care apar atât de clar în planul Emilian (fig. 7), mărginind dughenele de pe marile vaduri comerciale. Despre prezența acestor portice aşezate în fața dughenelor – şi care reprezintă un alt element specific centrelor de comerț medieval (vezi şirul Sugălete la Bistrița, sau Piața Mică din Sibiu) – o mențiune documentară din 12 mai 1814 ne arată că „şandramalele" existau „din învechime", fiind făcute „şi pentru folosul mărfurilor ce sînt pentru dugheni, că nu se strică de arşița soarelui şi a vîntului şi, la vreme de ploi şi de gloduri, pentru înlesnirea norodului, avînd loc de mers pe jos, pe supt acele şandramăli, fără să pătimească atîta supărare..."[24].

Cea mai interesantă mențiune a planului Kugler priveşte însă ipoteza expusă mai sus a dezvoltării Târgului vechi spre linia Ştefăneşti. De trei ori – pe Calea Națională (*Drumul şoselii*), pe str. Victoriei şi pe o uliță intermediară la care s-a renunțat înainte de 1872 (vezi planul Emilian, fig. 7), - se indică spre sud-est direcția *Pieței Târgului vechi* (fig. 3). Prin corelare cu planul actual (fig. 11), „ulița spră piața tărgului vechi" este actuala stradă Victoriei, ce se deschidea lângă vechea incintă – mult mai mare decât cea de astăzi – a bisericii Sf. Gheorghe. Să fi păstrat oare denumirea de „Calea Națională", de-a lungul unui traseu atât de cotit, amintirea dirijării către cea mai veche piață a târgului ? Şi această ipoteză ar întări presupunerea amplasării ei lângă biserica Sf. Gheorghe. Dar chiar dacă unificarea bizară, printr-o denumire unică, a unui traseu foarte lung şi lipsit de unitate nu ar avea o fundamentare istorică, divergența de orientare a tronsoanelor din planul Kugler nu este definitorie pentru existența unui alt amplasament, întrucât are corespondent şi în indicația celor două uliți „de la instanție" – adică de la primărie –, care mergeau spre primăria veche pe trasee ce îşi schimbau orientarea cel puțin de trei ori: primul este constituit de străzile Plevna, Engels şi Ştefan Luchian, denumite str. Primăriei în 1899 (fig. 5); al doilea traseu este constituit de străzile Belvedere (Unirii) şi Calea Națională (Bălcescu), pe lângă farmacia Gorghias-Semaca.

Revenind la ipoteza enunțată mai sus cu privire la existența unei prime piețe a târgului, considerăm că şi analiza planului Kugler întăreşte ipoteza unui centru de desfacere în imediata apropiere a bisericii Sf. Gheorghe, care *funcționa încă* în 1857, pe care putem să-l presupunem aşezat în zona actualelor hale (fig. 11) – deci în apropierea drumurilor spre Suceava şi Hârlău –, unde se aflau gheretele de căsăpie închiriate de biserica Sf. Gheorghe Primăriei şi situate „alături cu curtea bisericii"[25]. Lângă ele sau pe locul lor s-a ridicat o primă hală de carne, „în jurul bisericii Sf. Gheorghe", construită din inițiativa primarului Gheorghe Hasnaş, ales în 1884[26], toate construcțiile vechi fiind apoi înlocuite cu cele două hale, de carne şi de peşte, construite în 1910. Aşa s-ar explica şi indicația privind localizarea casei Bolfosu „aproape de pliațu tîrgului, pe ulița țigănimii"[27], denumire care ar corespunde, în acest caz, cu vechiul traseu al străzii Anastasie Panu (fig. 11), precum şi denumirile: „Piața scaunelor", purtată în trecut de Piața Sf. Gheorghe[28] şi „Strada scaunelor", al cărei vechi traseu, delimitând spre nord zona halelor, consemnat în planurile din 1872 şi 1899, a fost modificat pe linia actualei străzi Gravor Mărculescu.

Semnalăm, însă, că în 1891 denumirea de *Piața Târgului vechi* se folosea pentru actuala Piață 1907, despre care se spune că „este toată asfaltată şi este o piață dintre cele mai frumoase", în timp ce piața scaunelor de carne, pe care o presupunem a fi cea denumită în planul Kugler drept „piața Târgului vechi", purta numele de Piața Sf. Gheorghe „unde se află o hală foarte frumoasă numai pentru carne"[29] (este vorba de hala Hasnaş).

În concluzie, pentru evoluția târgului până către 1850, formulăm următoarea ipoteză de evoluție (fig. 9 şi 10):

Etapa I-a, secolele XIV-XVII: nucleul Târgului Vechi, delimitat spre nord

de Calea Națională – cu ambele fronturi construite – şi străzile I. C. Brătianu-Dragoş Vodă, având o extindere astăzi dispărută pe drumul Ştefăneştilor, cu piață în târg, lângă biserica Sf. Gheorghe, şi cu loc de iarmaroc în afara vetrei, în Târgul vitelor.

Etapa a II-a, sfârşitul secolului al XVII-lea – până către 1850: decăderea Ştefăneştilor determină degenerarea extinderii târgului pe această direcție şi înlocuirea progresivă cu zonă de locuințe, procesul fiind încă neîncheiat în 1790 (planul Otzellowitz, fig. 8). Avântul economic al Galaților, după căderea Chiliei sub turci, şi orientarea comerțului de tranzit pe linia Galați-Botoşani, determină evoluția Târgului Nou, care se dezvoltă la nord de Calea Națională, înglobând periferic Târgul de vite cu începere din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Tot atunci se conturează cea de-a doua piață din interiorul târgului, actuala Piață 1907, existentă în jurul anului 1740, când sunt consemnate patru piețe la Botoşani: „două de lature tărgului şi două în târgu”[30].

Târgul nou este închegat în 1780, când hotarnicii domniei constată că „tîrgul, din vechime, a fost mai mic” şi că „s-a fost mărit cu trei părți decît a fost mai înainte”[31].

În prima jumătate a veacului al XIX-lea, creşterea populației şi continuitatea avântului economic determină extinderea parțială a dughenelor pe ulițele secundare ale Târgului Vechi (inițial fără fronturi construite), al căror rol în structura clasică a tîrgului medieval este de a permite aprovizionarea dinspre curte a dughenelor dispuse în front continuu de-a lungul marilor vaduri comerciale. În Botoşani, ulițe secundare de acest tip, nemodificate funcțional, sunt doar străzile Dacia (deservind frontul de sud-est a Pieței 1907, Calea Națională şi o parte din str. Transilvaniei – fig. 11), precum şi str. Horia, deservind loturile străzilor Marchian şi Transilvaniei. Majoritatea ulițelor secundare au însă pe una din laturi un front construit cu dughene, databile în primele decenii ale veacului al XIX-lea (datare susținută şi de elementele de arhitectură). În această categorie se află străzile Uspenia (Elena Rareş), Sf. Ilie (Calea Națională), Engels, Eminescu (Miorița), Lemnăria veche, Bălcescu (fig. 11).

Etapa a III-a, 1850 – 1860. Saltul înregistrat de creşterea populației cu mai mult de jumătate, prin imigrația a circa 10.000 evrei, determină construirea intensă de dughene în Târgul Nou. Parcelelele se deosebesc prin dimensiunile lor foarte restrânse, atât în în lățime, cât şi în adâncime, în comparație cu parcelele din fazele anterioare. Caracteristice pentru această ultimă fază sunt parcelările de pe străzile Vornic Boldur, Mihai Viteazul, Sf. Ilie (Calea Națională) – între Calea Națională şi Nicolae Grigorescu –, Crângului, Elisabeta (7 Aprilie), Grivița.

În această etapă, vechea extindere pe drumul Ştefăneştilor degenerează complet: vatra oraşului se restrânge către vest (fig. 10), traseul vechi este părăsit odată cu înființarea Cimitirului *Eternitatea* (1881), iar zona străzilor I. C. Brătianu, Dragoş Vodă şi Călugăreni primeşte caracterul unei zone de locuit cu caracter mixt, în care arhitectura eclectică a caselor înstărite se inserează în grupurile de case cu arhitectură populară, specifice vechilor zone de locuințe ale târgului.

Către sfârşitul veacului, un ultim eveniment declanşează unificarea arhitecturală a Pieței 1907 şi a porțiunii din Calea Națională cuprinsă între străzile Nicolae Grigorescu şi Peneş Curcanul. Este vorba despre marele incendiu din 3 iunie 1888, a cărui descriere exagerată – sub raportul dispariției clădirilor – a dat naştere părerii că tot acel centru este o refacere târzie, de după 1890[32]. Ori, nu numai că biserica Uspenia nu s-a „consumat”, dar cea mai sumară examinare dovedeşte existența unor clădiri mult mai vechi (farmacia Gorghias, clădirea din Piața 1907 nr. 14 ş.a.), fără a mai vorbi despre rețeaua pivnițelor pe mai multe nivele. Este probabil că acest incendiu a înlăturat ultimele „dughene din paianturi” care existau încă în 1857 şi a impus refaceri însemnate ale nivelelor superioare,

aşa cum s-a întâmplat şi la Braşov, după marele incendiu din 1689. Cu această ocazie, fronturile clădirilor din Piața 1907 şi de pe Calea Națională au fost unificate printr-o arhitectură de pronunțat caracter occidental şi de excelentă calitate, care reprezintă aportul principal al comunității evreieşti din Botoşani la îmbogățirea valorilor arhitecturale ale oraşului, întrucât, în 1890, porțiunea amintită a centrului comercial se afla în proprietatea marilor negustori şi bancheri evrei. Trebuie însă precizat că arhitectura occidentală a fațadelor constituie doar un frumos decor al străzii, întrucât clădirile înglobează nucleele anterioare, iar curțile prezintă ordonanța clasică a caselor de târgoveți, cu galerii pe stâlpi din lemn, balcoane şi geamlâcuri susținute de consolde de lemn profilate, elemente întâlnite în toată țara în zona centrului comercial al vechilor oraşe.

Evoluția zonelor de locuințe

Este sigur că, încă de la începuturile vieții orăşeneşti, parte dintre meşteşugari îşi aveau locuința în târg, în continuarea dughenii de la stradă, în încăperi înşirate pe una din laturile lungi ale parcelei. În acelaşi timp, trebuie să fi existat, la fel ca şi în secolul al XVIII-lea, acei „meşteri fără dugheană”, pomeniți în catastihul blănarilor din Botoşani, care lucrau la casele lor şi „numai la zioa târgului obicinuescu de scotu căte puțină marfă cu rogojina la uliți”[33]. Fenomenul se repeta la nivelul negustorilor: unii locuiau în târg, în aceeaşi clădire cu dugheana, ca acel Bogdan Pascalovici Buceliu, amintit în 1820[34], dar cei mai de frunte îşi aveau locuințele în cartiere rezidențiale – denumite cu începere din veacul al XVIII-lea „mahalale” – ce respectau gruparea pe colectivități etnice şi de producție.

În situația de astăzi, cele mai vechi case de locuit din Botoşani datează din veacul al XVIII-lea, cel puțin după cât se poate avansa pe caracteristici stilistice, în absența unor cercetări arheologice, care ar descoperi cu siguranță tipurile de locuință din veacurile anterioare. Totuşi, statornicia regimului de proprietate şi tradiționalismul criteriilor de grupare – trăsături caracteristice oraşelor noastre până către mijlocul veacului al XIX-lea – ne permit să reconstituim, fără teamă de a greşi prea mult, tabloul evoluției zonelor de locuit (fig. 9 şi 10), legate organic de târg, dar adunate după naționalitate, meşteşug sau clasă socială în jurul lăcaşurilor de cult cu cimitire proprii, insule diferențiate prin amploarea parcelelor şi prin caracterul arhitecturii, ce exprima în principiu starea socială a stăpânilor caselor, dar având un caracter comun: izolarea locuinței într-o curte cu livadă şi plantații astăzi pe cale de dispariție, care au constituit farmecul şi una dintre bogățiile oraşului.

Pentru faza anterioară a veacului al XVIII-lea, corelarea datelor istorice, a informațiilor planului Otzellowitz şi a elementelor de tramă stradală, ținând seama şi de oglindirea etapelor mai vechi în regimul de proprietate şi tipul arhitectural, permite delimitarea următoarelor zone de locuințe:

1. *Mahalaua armenilor*, cu denumire consemnată documentar în 1757[35]. Poziția celor două biserici armeneşti – dintre care una databilă în veacurile XIV-XV – ne arată că axul celui mai vechi nucleu de locuire a armenilor, legat direct cu ampla-samentul presupus al Pieței Târgului vechi este *ulița armenească* (str. Armeană), cu denumire consemnată documentar în 1781[36]. Limitele mahalalei inițiale se înscriu în perimetrul străzilor Războieni, Abatoru Vechi (Pod de piatră) şi Calea Națională. Acest nucleu, care păstrează şi cele mai multe case cu arhitectură medievală, s-a extins în veacul al XIX-lea la zona străzilor Eminescu (Miorița) şi Sf-ții Voevozi (Victoriei), cel puțin în porțiunea aferentă Pieței Sf. Gheorghe (mai precis, până la biserica Sf-ții Voevozi), zonă denumită la 1820 *mahalaua Sf. Gheorghe*, deosebită de *mahalaua armenilor*[37]. Regimul de proprietate în mahalaua Sf. Gheorghe

reiese clar din „catagrafia de toţi sudiţii din tîrgul Botoşani în 1820”: din 31 „sudiţi” ce cumpăraseră case sau locuiseră la familii înrudite, 27 erau armeni, 2 greci şi 2 moldoveni[38]. Numele de familie al sudiţilor armeni, instalaţi în mahalaua Sf. Gheorghe, în special Goilav, Mane(a) şi Ciomag (Ciomac), permit localizarea străzilor Eminescu (Mioriţa) şi Sf-ţii Voevozi (Victoriei) în mahalaua Sf. Gheorghe, frumoasele case cu arhitectură de veac XIX de pe străzile amintite – inclusiv ramificaţia străzii Sf. Nicolae (Puşkin) – fiind ridicate de familii armeneşti, printre care figurează cu precădere numele amintite mai sus.

2. Dacă ţinem seama de faptul că Târgul Vechi nu a depăşit decât în mică măsură limita impusă spre vest de pârâul Cacaina, rezultă că cele mai vechi zone de locuinţe ale meşteşugarilor şi breslaşilor români au fost cele grupate în jurul bisericilor de breaslă Sf. Nicolae, Sf-ţii Voevozi, Sf. Spiridon şi Sf. Ilie, pe care le presupunem precedate de lăcaşuri de cult mult mai vechi decât acel *terminus ante quem* oferit pentru unele dintre ele de însemnări documentare (fig. 10). Într-adevăr, aceste biserici au aparţinut – cel mai târziu în veacul al XVIII-lea – meşteşugurilor legate de prelucrarea pieilor, adică celor mai vechi meşteşuguri favorizate de materia primă a ţinutului (vezi capitolul I). Dacă admitem că organizarea târgului, legat de cel mai vechi iarmaroc din Moldova, aşa cum se spunea la 1579[39] –, a avut loc în veacul al XIV-lea, putem presupune că şi grupările de locuinţe ale meşteşugarilor erau închegate cel mai târziu în veacul al XV-lea.

Rezultă, ca atare, că în structura generală a Târgului Vechi, putem deduce existenţa unor străvechi grupări de locuinţe (fig. 9) în jurul bisericii Sf. Ilie (grupare grefată direct pe drumul Hotinului) şi în partea de răsărit a târgului, îmbrăcând parcă direcţia spre Ştefăneşti, fapt pe deplin justificat prin importanţa drumului de tranzit şi care întăreşte indicaţiile planului Otzellowitz (fig. 8). Credem că evitarea unei extinderi tot atât de importante pe drumul Hotinului s-a datorat, în principal, acelui pârâu cu vărsare în Luizoaia care apare în planul din 1899, la vest de biserica Sf. Ilie (fig. 5), pe traseul urmărit aproximativ de strada Havuzului şi care dădea naştere probabil unei zone tot atât de mlăştinoase ca şi valea Cacainei; în această zonă, informaţii insuficient verificate situează „mahalaua calicimii”.

Dezvoltarea generală a oraşului în veacul al XVIII-lea, care măreşte vatra târgului cu încă „trei părţi decât a fost înainte”[40], determină apariţia a încă şase grupări de locuinţe ale meşteşugarilor, pe care le deducem din amplasamentul bisericilor de breaslă (fig. 10), dintre care cinci – ale bisericilor Sf. Paraschiva, Sf. Dumitru, Trei Ierarhi, Vovidenia şi Sf. Ioan – se dezvoltă la vest de Târgul Vechi, pe celălalt mal al Cacainei, cu o însemnată creştere pe drumul Sucevei (fig. 9 şi 13), cuprinzând mahalalele Grecimii, Vrăbienilor şi Trisfetitelor. O singură biserică românească, Dumineca Mare, apare în Târgul Nou, pe latura de vest a Târgului vitelor, deşi planul Otzellowitz ne permite să deducem prezenţa unei dezvoltări masive în partea de nord-vest a „drumului Hotinului”, cu coborâre pe versanţii pârâului Luizoaia, zonă în care nu mai apar alte biserici. Pentru zona situată la est de strada Ruset (O. Onicescu) putem presupune o gravitare a localnicilor către biserica Sf. Ilie sau Dumineca Mare, dar mai ciudată apare absenţa unei biserici pe terenul unde planul Otzellowitz ne indică o creştere accentuată spre Popăuţi şi care corespunde amplasamentului presupus al „mahalalei calicimii”. Să fi fost oare târgoveţii din această zonă dependenţi de mănăstirea instalată prin hotărâre domnească pe locul vechii curţi, în jurul anului 1751, şi care a manifestat timp de aproape un veac tendinţa de acaparare a veniturilor târgului[41]? Dar şi în acest caz, meşteşugarii cu calitate de posluşnici ar fi trebuit să aibă un cimitir propriu, cu biserică, întrucât ei nu puteau beneficia de cimitirul Popăuţilor, rezervat mănăstirii[42]. Este o întrebare la care doar cercetările arheologice vor putea răspunde.

3. La sfârşitul secolului al XVII-lea – începutul celui următor se conturează cele două nuclee ale coloniei evreieşti (fig. 2 şi 10): unul în Târgul Vechi, în imediata apropiere a celei mai vechi pieţe, pe terenul delimitat aproximativ de străzile Horia, Cerbului (Transilvaniei) şi Lascăr Catargi (Teatrului), desemnat de amplasarea vechii sinagogi. Ceva mai jos de acest nucleu se aflau *Ţigăniile*, localizate în 1815 „lîngă pod”[43], indicaţie referitoare fie la podul din dreptul străzii Cerbului, care exista în 1872 (fig. 7), fie la Podul de piatră din dreptul Căii Naţionale. Denumirile străzilor din această zonă, în 1899, confirmă amplasarea Ţigăniilor: strada Muzicanţilor, adică a lăutarilor şi strada Stolerilor. Al doilea nucleu al comunităţii evreieşti se afla în Târgul Nou, în apropierea Târgului de vite, amplasamentul fiind indicat de vechiul cimitir din perimetrul străzilor Sf. Ilie, Peneş Curcanul, Călugăreni, Rozelor, cimitir amintit în 1817 ca având vechime de peste 200 de ani (vezi cap. I).

4. Ultima grupare pe criteriu etnic este aceea a lipovenilor, care se aşează în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea în apropiere de drumul Săvenilor (fig. 2 şi 10).

În jurul anului 1750, putem să ne imaginăm Botoşanii ca având un centru dens construit, alcătuit din Târgul Vechi şi din extinderea spre Târgul de vite, cu două pieţe de schimb permanent marcate prin turlele bisericilor domneşti, toată această „inimă” fiind înconjurată de insulele înecate în verdeaţă ale zonelor de locuinţe, individualizate şi acestea prin siluetele bisericilor de breaslă sau ale etniilor respective. O primă modificare a acestei compoziţii închegate lent, pe parcursul a mai multor secole, are loc cu începere din prima jumătate a veacului al XIX-lea ca urmare a concentrării familiilor boiereşti în oraş. Stabiliţi mai întâi în vechea vatră a oraşului sau la periferia acestuia, în locuinţe cumpărate de la târgoveţi sau construite pe tipicul tradiţional, prezenţa boierilor nu s-a afirmat iniţial printr-un program special de locuinţă, menit să vădească un nivel social deosebit [semnificativă, în acest sens, a fost casa din str. Sf. Dumitru (Maxim Gorki) nr. 14, care a aparţinut familiei Miclescu – fig. 14]. În prima jumătate a veacului al XIX-lea încep să apară acele locuinţe boiereşti – atât ale boierilor proprietari de dughene, cât şi ale negustorilor cu proaspăt rang de boierie –, care vor îmbogăţi arhitectura oraşului cu exemplare reprezentative pentru evoluţia curentelor artistice europene, până în pragul primului război mondial. În linii generale, curţile acestor locuinţe s-au înscris în limitele – de altfel generoase – ale vechilor locuinţe de târgoveţi, care aveau în jurul casei şi terenul necesar unei mici producţii agricole. Excepţie fac, spre sfârşitul veacului, adevăratele parcuri în care s-au ridicat casele Enacovici, Sofian-Arapu (Marchian 11), Ciolac (Cuza Vodă 22) şi Aşezământul Sofian din str. I. C. Brătianu 47, primele trei explicându-se – ca posibilitate de achiziţie – prin folosirea unui teren puţin construit din cauza caracterului său mlăştinos, iar cel de-al patrulea, prin dezvoltarea într-o zonă care îşi pierduse de multă vreme interesul în relaţia cu târgul.

Ca atare, s-a modificat – fără transformări de structură urbană – caracterul arhitectural al mahalalei Vrăbienilor, precum şi cel din zona străzilor Kogălniceanu, Marchian, Boyan (Zorilor) şi Sf. Dumitru (Maxim Gorki) – porţiunea între Bulevard şi str. Vila Boyan (Bucovina) –, cu rezultatul apariţiei unei noi zone rezidenţiale româneşti (fig. 13), ce îşi găseşte corespondentul, în Târgul Vechi, în zona de locuinţe armenească, de veac XIX, de pe str. Sf-ţii Voevozi (Victoriei), unde casele cu arhitectură occidentală alternează cu casele tradiţionale, specifice zonei rezidenţiale de veac XVIII de pe uliţa armenească.

Indiciul transformării mahalalei Vrăbienilor – din zona de breslaşi români şi negustori greci, în zonă de locuinţe boiereşti – este dat de biserica Roset, ctitorie boierească din 1826, admirabil exemplar de arhitectură clasicistă (fig. 32-34), egalat ca proporţie doar de casele contemporane din str. Sf. Dumitru (Maxim Gorki) nr. 6 (fig. 82) şi Calea Naţională nr. 234 (fig. 91-92).

Conturarea definitivă a zonei de locuințe din partea de vest a oraşului a avut loc abia după 1872 când – prin traversarea cvartalului delimitat inițial de străzile Marchian, Eminescu şi Maxim Gorki (Sf. Dumitru) – s-a unit Bulevardul (pe care îl presupunem a fi fost „ulița grecimii" adică axul mahalalei Vrăbienilor) cu o uliță de legătură între drumul Sucevei şi drumul Hârlăului, pe care s-a grefat – după 1790 – tot cartierul de meşteşugari cuprins între străzile Vila Boyan (Bucovina), Petru Rareş şi Liceului (strada N. Iorga). De-a lungul arterei nou create (actualul Bulevard Eminescu), cu traseu rectificat prin sistematizările dintre 1872-1899, s-au ridicat imobile administrative impunătoare (Tribunalul, Prefectura veche) şi numeroase case cu arhitectură eclectică, specifică sfârşitului de veac XIX, care prin calitatea şi originalitatea lor demonstrează absurditatea calificativelor peiorative ce însoțesc uneori aprecierile acestei arhitecturi[44].

Caracterul occidental al ansamblului eclectic de locuințe şi clădiri administrative de pe B-dul Eminescu îşi găseşte corespondentul în noua înfățişare pe care a căpătat-o centrul comercial la sfârşitul veacului al XIX-lea, în special Calea Națională şi Piața 1907, după incendiul din 3 iunie 1888. Deosebirea de program nu împiedică manifestarea predilecției pentru arhitectura apuseană a sfârşitului de veac, factorul de unificare fiind prelucrarea elementelor occidentale în proporții şi structuri de străveche tradiție locală. Concepția acestei ultime faze de evoluție a ansamblului medieval reflectă – tocmai atunci când Botoşanii îşi pierd importanța în comerțul internațional – rolul pe care l-a jucat oraşul de-a lungul veacurilor în viața economică şi culturală a țărilor româneşti.

NOTE

1. Victor Tufescu, *Asupra aşezării şi dezvoltării oraşului Iaşi*, în "*Buletinul Societății Regale Române de Geografie*", tom LI, 1932, p. 302-313.
2. V. Spinei şi R. Popovici-Baltă, *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum-Botoşani din anii 1970-1972*, p. 131.
3. N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița şi Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, p. 138, 142, 147, 148, 150, 155, 229, 230.
4. Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV şi XV*, Bucureşti, 1973, p. 192.
5. Pentru a uşura compararea planurilor prezentate în acest capitol, străzile sunt indicate prin denumirile din 1899, însoțite de numele actual, atunci când acesta a fost schimbat.
6. Vezi nota 3.
7. N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 669-670, hrisovul lui Mihail Şuțu din 15 decembrie 1820 privind starea ulițelor din Botoşani: „...acest tîrg se află şi pînă acum fără poduri pe ulițele sale, din care pricină toată obştea tîrgoveților se află în cea mai mare strîmtoare de nevoe şi întrupătimire... Căci afară de greutatea aceia a îmbletului de a nu putea străbate uneori nici cu sufletul de la un loc la altul şi osăbit de vătămarea şi primejdia ce li se întîmplă de-a pururea în dobitoace, apoi cele mai de multe ori şi îndestulare tîrgului despre cele trebuincioase... vine cu totul în scădere, iar uneori şi în cea de istov împuținare şi lipsă, neputînd lăcuitorii să străbată în tîrg ca să aducă lucruri de aceste şi mai vîrtos în vremile de ploi, primăvara şi toamna, cînd ulițele tîrgului să năruiesc şi să fac de istov neumblate".
8. A. Gorovei, *Monografia*, p. 260.
9. *Ibidem*, p. 258.
10. Într-un act din 26 octombrie 1825 se vorbeşte despre mahalaua Târgul Nou, „ci să megieşăşte... de spre Amiiazăzi de față cu drumul Hotinului, ce dă vechi să numeşte...", vezi N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoşani*, p. 26.
11. *Idem*, *Studii şi documente*, V, p. 243.
12. *Ibidem*, p. 255.
13. *Ibidem.* De un deosebit interes este regăsirea în planul actual al oraşului a dimensiunilor indicate de hotărnicire pentru Târgul boilor: 120 x 280 stânjeni gospod. Dacă luăm ca echivalență pentru 1 stânjen domnesc cifra de 2,22 m, indicată de Nicolae Şuțu pentru un stânjen (toise) (vezi *Notions*

statistiques, p. 161-162), ajungem la dimensiunile de circa 264 x 616 m, care corespund suprafeței ocupată astăzi de strada Tudor Vladimirescu, delimitată de străzile Tineretului, Alba Iulia-Săveni, zona blocurilor noi şi strada intermediară situată între Călugăreni şi T. Vladimirescu (vezi fig. 10).
14. N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoşani*, p. 1.
15. Idem, *Studii şi documente*, VII, p. 127: document din 4 iunie 1779, act de vânzare a unei case în „Tîrgul Nou, în fața uliții", în hotar cu „ulița ce mergi spre târgul cailor".
16. *Istoria României*, III, Bucureşti, 1964, p. 385.
17. Tiberiu Crudu, *Târgul făinei şi al mezelurilor*, în: *Botoşanii în 1932*, p. 222-223.
18. C. C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe*, p. 289-290; *Călători străini*, V, p. 113 (oraşul ruinat în 1636).
19. Vezi nota 12.
20. Al. Păunescu, P. Şadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoşani*, vol. I, 1976, p. 53.
21. În catagrafia supuşilor străini din Botoşani în 1820 sunt menționațe « casăle cu dughenile de piatră din târgul vechi» ale spătarului Ralet şi «dugheana de piatră cu casă deasupra pe ulița BlănărieI» a armeanului Bogdan Pascalovici Buceliu – vezi A. Gorovei, *Monografia*, p. 85-86.
22. Afirmația referitoare la aspectul de sat, ce a caracterizat oraşele din Moldova şi Țara Românească până în veacul al XIX-lea, se întâlneşte în toate lucrările de istorie care au abordat această problemă şi este sintetizată de Gh. Curinschi în *Centrele istorice ale oraşelor*, Bucureşti, 1967, p. 32 şi 34: « … Preluând moştenirea aşezărilor rurale, oraşele-târguri se caracterizau printr-o dispoziție afânată a construcțiilor, clădirile de locuit având în preajma lor gospodării şi terenuri cultivate... Etapa hotărâtoare pentru cristalizarea unor ansambluri centrale mai mult sau mai puțin închegate o constitue sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea ».
23. A. Gorovei, *op. cit.*, p. 51, citat din descrierea făcută în 1805 de Vincenz Ratthyáni: „... toate ulițele se înghesuiesc în piață, care e destul de spațioasă şi înconjurată cu o mulțime de magherniți. Acestea sunt închiriate foarte scump".
24. N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 143.
25. *Cultul ortodox în județul Botoşani*, Botoşani, 1906, p. 7.
26. Leca Morariu, Simion Labin, Tiberiu Crudu, *Figuri botoşănene*, în *Botoşanii în 1932*, p. 250.
27. Simion S. Rață, *Cele mai vechi clădiri*, în „*Clopotul*", an XLI, nr. 3928/26.VIII.1973.
28. Arhivele Statului Botoşani.
29. V. Nădejde şi I. Tițu, *Dicționar geografic al județului Botoşani (la anul 1891)*, p. 48.
30. Termenul de „piață", echivalent cu „loc de schimb", este folosit nediferențiat şi pentru locul de schimb anual, „iarmaroc", derivat din „Jahrmarkt".
31. A. Gorovei, *Monografia*, p. 65.
32. V. Nădejde şi I. Țițu, *op. cit.*, p. 59: „Oraşul Botoşani a fost prada mai multor focuri care în diferite vremi a consumat multe case şi chiar părți întregi ale tîrgului, dar din toate cel mai grozav foc, şi se poate numi chiar colosal, a fost *marele incendiu din 3 iunie 1888*, cu ocasiunea cărui incendiu s-a consumat partea cea mai frumoasă şi mai principală a oraşului, cum şi biserica Uspenia, catedrala oraşului, urmele acestui incendiu se văd şi astăzi". Citatul este reprodus aproape fără modificări în *Marele dicționar geografic al României*, I, p. 569. Exagerarea este evidență întrucât biserica Uspenia se păstrează în întregime, focul afectându-i doar acoperişul.
33. N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoşani*, p. 14.
34. Vezi nota 21.
35. N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 123.
36. *Ibidem*, p. 129.
37 A. Gorovei, *Monografia*, p. 82-91: „*Catagrafie de toți sudiții din târgul Botoşani în 1820*".
38. *Ibidem*.
39. Al. Papadopol-Calimachi, *Notiță istorică despre oraşul Botoşani*, p. 100-101.
40. Vezi nota 31.
41. A. Gorovei, *Monografia*, p. 4-5 şi 54-64.
42. *Ibidem*, p. 5.
43. N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 144.
44. Gh. Curinschi, *op. cit.*, p. 40, afirmă despre arhitectura ansamblurilor comerciale şi de locuit din oraşe, pe care le consideră executate integral în veacul al XIX-lea: „realizate fiind într-o perioadă când domneau curentele eclectice, şi valoarea lor estetică este limitată"; Paul Constantin, *Arta 1900 în România*, Bucureşti, 1972, p. 45-46, defineşte eclectismul ca „un hiatus stilistic".

CAPITOLUL III

ANALIZA VALORILOR ISTORICE, URBANISTICE ŞI ARHITECTURALE

Păstrarea la Botoşani a unui complex urban cu valoare unanim recunoscută se datorează relativei stagnări economice care a decurs din trecerea de la sistemul transporturilor rutiere la cel feroviar, trecere care a transformat oraşul dintr-un punct obligat al unei răspântii de primă importanță, într-un târg de însemnătate locală, profilat pe industria alimentară[1]. În aceste condiții, numărul locuitorilor, care cunoscuse o creştere accentuată în veacul al XVIII-lea[2], pentru a se mări apoi de patru ori între 1805 şi 1870 (vezi tabelul de la Cap. I), a scăzut cu aproape o pătrime până în 1891 (de la 39941 în 1870, când era întrecut doar de Bucureşti, Iaşi şi Galați, la 31024 în 1891) şi s-a stabilit la o cifră relativ constantă – circa 30000 locuitori – până în ajunul celui de-al doilea război mondial (32107 locuitori în 1930[3]), fenomen de „patologie geografică”, după caracterizarea lui Victor Tufescu[4].

Am urmărit în capitolul II consecințele creşterii populației pentru structura urbană a aşezării. Oprirea acestei creşteri s-a reflectat până de curând în păstrarea nealterată a stadiului atins către 1900, în aşa măsură încât, cu toate transformările majore care au avut loc la Botoşani în ultimele două decenii, ca urmare a unei schimbări radicale de profil economic, am mai putut surprinde elementele esențiale ale vechii alcătuiri orăşeneşti, unele din acestea dispărând chiar în perioada cercetărilor de teren (1976-1978).

Numai aşezările detaşate de contemporaneitate rămân nealterate, fenomen cu caracter de generalitate nu numai pentru epoca noastră, ci şi pentru întreaga evoluție a oraşelor medievale. Scopul studiului de față a fost acela de a evidenția valorile vechii compoziții urbane, sortită inevitabil unor transformări majore, în scopul de a oferi factorilor de decizie posibilitatea unei selecții obiective a elementelor semnificative pentru creația urbană din trecut.

VALOAREA ISTORICĂ

Valoarea istorică a unui oraş nu se reduce la materiale de arhivă şi bibliotecă; ea implică susținerea prin elemente concrete, palpabile, a acestor materiale, cu alte cuvinte, ilustrarea pe viu a factorilor determinanți pentru evoluția aşezării, reflectarea vieții materiale şi sprituale a comunităților orăşeneşti. În această concepție, elementele cu valoare istorică ale structurii urbane din Botoşani sunt:

*A. **Elementele de tramă stradală medievală*** (fig. 15/4).

1. Căile majore ale comerțului de tranzit pe care s-a grefat târgul medieval şi care se păstrează până astăzi. Acestea sunt:

- Direcția Dorohoi – Hotin – Liov – porturile Mării Baltice = Calea Națională, de la intersecția cu B-dul Eminescu, până la întâlnirea cu bifurcația Dragoş Vodă – I. C. Brătianu;

- Direcţia Ştefăneşti – Soroca = străzile I. C. Brătianu, Dragoş Vodă şi racordarea cu str. Victoriei;

- Direcţia Suceava = bifurcaţia Marchian – Horia, inclusiv racordarea cu str. Nicolae Grigorescu;

- Direcţia Hârlău – Iaşi = str. Gheorghe Doja (de la intersecţia cu Dragoş Vodă), Calea Naţională (între Piaţa Sf. Gheorghe şi str. Teatrului), str. Nicolae Iorga, str. Bucovina;

- Direcţia Săveni (determinantă pentru amplasarea locului de schimb anual pe linia aprovizionării majore cu vite) = străzile Alba Iulia, Săveni, Peneş Curcanul.

2. *Trama stradală caracteristică centrelor de producţie şi schimb medievale*, cu tendinţă către reţeaua dreptunghiulară, în care vadurile comerciale sunt dublate de uliţe secundare cu rol de aprovizionare, se păstrează în perimetrul Gheorghe Doja – Calea Naţională (de la Piaţa Sf. Gheorghe la nr. 238) – Anastasie Panu – Nicolae Grigorescu – Calea Naţională (fig. 7, 11, 15). Nota particulară a târgului Botoşani, rezultată din orientarea către patru direcţii principale, de tranzit şi una de aprovizionare cu vite (Săveni) a reţelei de uliţe, este dată de îmbinarea schemei rectangulare cu linii de confluenţă către ieşirile din oraş, fapt care determină apariţia unor „insule” încadrate de vaduri comerciale şi construite dens cu dughene, pe tot perimetrul, parcelarea adoptând uneori chiar o schemă radiară. În aceste cazuri, sau la cvartalele rectangulare foarte adânci, rolul uliţei de deservire este preluat de o reţea de hudiţe ce traversează insulele sau cvartalele şi care se recunosc prin întreruperea la stradă a frontului construit unitar, precum şi prin oprirea parcelelor, în interior, la limita acestor alei. Caracteristice sunt hudiţele ce traversează insula Marchian – Anastasie Panu – Transilvaniei, intrarea cotită în insula – astăzi mutilată – de pe latura de nord a Pieţei 1907, hudiţa cu ramificaţii către trei fronturi din cvartalul Calea Naţională – Peneş Curcanul – Elena Rareş – Dimitrov sau hudiţa cotită în unghi drept din interiorul cvartalului delimitat de străzile Dacia, Mioriţa şi Calea Naţională.

3. *Trama stradală caracteristică nucleelor de locuinţe* prezintă un deosebit interes – în funcţie de grupările sociale sau etnice – în următoarele zone:

- Zona de locuinţe armeneşti – străzile Armeană (Armenească), Războieni, Puşkin (Sf. Nicolae), Victoriei (Sf-ţii Voevozi);

- Zone de locuinţe ale meşteşugarilor şi breslaşilor români: străzile Nicolae Grigorescu (strada Sf. Ion), Petru Rareş (Sf. Ion), Calea Naţională – înglobând biserica Sf. Ioan (fig. 16A); străzile Victoriei (Sf-ţii Voevozi), Mioriţa (Eminescu), Luceafărul (Lahovari) – înglobând biserica Sf-ţii Voevozi; străzile Octav Onicescu (Ruset), Dochia, Calea Naţională (Sf. Ilie), Calea Naţională, înglobând biserica Sf. Ilie (fig. 16 B); extremitatea de vest a străzii Transilvaniei, cu racordarea la străzile Kogălniceanu şi Cuza Vodă, înglobând biserica Vovidenia; traseul străzilor Albina, Bucovina (Vila Boyan) şi Viilor (Petru Rareş), inclusiv traversarea străzii Kogălniceanu – cuprinzând biserica Trei Ierarhi;

- Zona de locuinţe boiereşti sau ale orăşenilor înstăriţi: B-dul Eminescu (între numerele 40-52); str. M. Kogălniceanu (între B-dul Eminescu şi str. Zorilor); str. Zorilor (Boyan).

B. Parcelarea

În egală măsură cu trama stradală, parcelarea reflectă diferenţierea de ţesut urban, funcţională şi socială, pentru fiecare zonă a oraşului, aşa după cum – într-un corp viu – celula indică organul şi funcţia acestuia. Indisolubil legată de dispoziţia şi direcţia străzilor vechi, parcelarea permite identificarea traseelor originare prin respectarea perpendicularităţii sau a paralelismului cu laturile străzii, după cum în absenţa unor planuri vechi tot parcelarea permite recunoaşterea modificărilor de traseu prin anomalii de dispunere în raport cu strada. Concludentă în acest sens este regăsirea în planul Emilian (1872) a vechiului traseu – astăzi modificat – care

făcea legătura între străzile Peneş Curcanul şi Calea Națională (Sf. Ilie) – vezi fig. 11.

Cu excepția cvartalului Marchian, a zonei centrului politico-administrativ şi a porțiunii din Calea Națională restructurată pentru noul magazin universal, Botoşanii păstrau, până în 1976, o parcelare de mare diversitate, elocventă pentru complexitatea organismului social şi funcțional al târgului.

Parcelarea centrului de producție şi schimb (fig. 11) este unitară sub raportul dispoziției generale a unor parcele foarte înguste şi alungite, aşezate perpendicular pe axul vadurilor comerciale şi având, către vad, dughenele construite în front continuu. Pe una din laturile lungi ale curții se înşiră locuința, atelierele şi depozitele de mărfuri. Deosebirea de importanță a vadului şi de stare materială a meşteşugarului sau a negustorului reiese net din dimensionarea parcelelor, parcelele de pe Calea Națională şi din Piața 1907 apărând ca nişte macromolecule în raport cu dughenele străzilor Marchian, Transilvaniei şi Lemnăria veche, fără a mai pomeni pe cele din Târgul Nou sau din fostele Țigănii de pe strada Muzicanților.

Foarte greu de descifrat, fără cercetare arheologică, apare nucleul celei mai vechi piețe a târgului, legată de biserica Sf. Gheorghe (fig. 17), întrucât astăzi pe laturile de est şi de sud, apar curțile caselor Bolfosu (Calea Națională nr. 234) şi Buicliu (str. Victoriei nr. 2), cu pronunțat specific rezidențial. Doar spre nord şi spre vest, pe vechiul traseu indicat de planul Emilian, putem deduce existența în trecut a unei parcelări de târg, care a suferit multiple modificări între 1872 şi 1940, cea mai importantă fiind ridicarea Poştei vechi (Calea Națională nr. 353), care a restructurat un cvartal a cărui împărțire pe sistemul dughenelor este dovedită de ultimele două locuințe cu dugheană, păstrate la intersecția Căii Naționale cu str. Gheorghe Doja (Sf. Spiridon).

Aşezarea caselor unor mari negustori armeni, în jurul anilor 1800-1810, pe două laturi ale Pieței Sf. Gheorghe poate fi rezultatul înaintării zonei rezidențiale armeneşti spre târg, ca urmare a decăderii – în veacul al XVIII-lea – vadului spre Ştefăneşti. Mutațiile pe care le-a suferit această zonă nu ne împiedică, însă, să presupunem că în secolele XV-XVII Piața Târgului vechi a fost mărginită de case cu dughene, dispuse în regimul parcelării unui centru de schimb, întrucât preexistența unei piețe organizate explică amplasarea bisericii domneşti, destinată târgului (şi nu unei curți sau mănăstiri). Pentru această structură bănuită pledează şi informația transmisă de O. G. Lecca, conform căreia biserica Sf. Gheorghe ar fi fost „clădită întâi de Doamna Maria a lui Ştefan la 1501”[5]. Chiar dacă nu este întemeiată decât pe tradiție, această informație împinge către veacul al XIV-lea începuturile organizării pieței. Ipoteza rămâne să fie verificată prin cercetări arheologice, a căror importanță nu poate fi îndeajuns accentuată.

În cadrul parcelării unitare din Piața 1907 şi a porțiunii aferente din Calea Națională, se detaşează trei cazuri excepție: terenul liber din jurul fostei farmacii Gorghias-Semaca, construită în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea, a cărei incintă asemănătoare cu o cetate[6] a desființat, probabil, o întreagă insulă de dughene de tipul celor pe care s-a amplasat noul magazin universal; casa doctorului Hinek care închidea frontul de sud-vest al Pieței 1907 (fig. 3 şi 96); clădirea din Calea Națională nr. 148 (fig. 109), fostă casă a bancherului Moscovici, care apare însă în planul Emilian (fig. 7). Asemenea anomalii indică o putere economică excepțională a proprietarului şi, dacă în cazul spițerului Johann Gorghias şi a doctorului Marian Hinek putem presupune o intervenție a puterii centrale pentru a-i convinge să se aşeze în Botoşani, eliberând o zonă dens construită chiar în inima târgului, casa Moscovici ar putea ilustra puterea capitalului bancar, în raport cu formele tradiționale de producție şi desfacere. Totuşi, prin asemănare cu situația caselor Buicliu şi Bolfosu din Piața Sf. Gheorghe şi având în vedere aşezarea – pe una din laturi – pe str. Primăriei (Ştefan Luchian),

cu caracter preponderent rezidenţial, nu poate fi eliminată ipoteza existenţei în 1872 a unei case boiereşti sau a unui mare negustor, amplasată pe un vad principal, clădire care a primit înfăţişarea de astăzi după incendiul din 1888, când devenise proprietatea Moscovici.

Pentru zonele de locuinţe, parcelarea generoasă este caracterizată prin dorinţa de rezervare a terenului necesar unei producţii agroalimentare, chiar în imediata vecinătate a târgului, fără mari deosebiri de suprafaţă între curţile meşteşugarilor, ale negustorilor armeni sau ale boierilor, fapt care conferea Botoşanilor vechi o notă de demnitate şi respect reciproc pentru toţi membrii comunităţii urbane. În afară de cele patru case cu parcuri amintite mai sus (capitolul II, p. 46, casele Enacovici, Sofian – Arapu, Ciolac şi Aşezământul Sofian), curţi foarte mari apăreau doar în zona de livezi din partea de vest a oraşului, cum erau curţile de pe str. Maxim Gorki (Sf. Dumitru).

Incintele bisericilor, care aveau şi funcţia de cimitir al mahalalei aferente, prezintă o sensibilă diferenţiere în funcţie de vechime şi de aşezare în raport cu Târgul Vechi.

În etapele de evoluţie anterioare veacului al XVIII-lea, incintele sunt relativ restrânse în cazul bisericilor de breaslă. Ctitoriile domneşti, Uspenia şi Sf. Gheorghe au dispus în schimb de incinte vaste, care apar în planul Emilian (fig. 7), mărginite de dughene (în special Uspenia). O creştere substanţială a suprafeţei curţii se constată în veacul al XVIII-lea la Vovidenia, Sf. Dumitru, Dumineca Mare sau la biserica lipovenească, fapt explicabil în parte şi prin ridicarea lor pe terenuri libere, dar şi prin creşterea numărului de locuitori, implicând necesitatea unor cimitire încăpătoare.

C. Organizarea funcţională a vetrei oraşului (fig. 9 şi 10**)**

Distribuţia diferenţiată a teritoriului Botoşanilor până la sfârşitul veacului al XIX-lea demonstrează superficialitatea afirmaţiilor privind dezvoltarea haotică şi necontrolată a oraşelor româneşti[7].

Fluctuaţiile suprafeţei centrului de schimb vădesc logica implacabilă a procesului de decădere şi degenerescenţă, condiţionat cu precădere de factorii economici, externi şi interni, ilustrând concomitent importanţa pe care a avut-o această zonă de târg în economia ţărilor române, timp de cel puţin şase secole.

Relaţia dintre târg şi puterea centrală este concludent ilustrată atât prin prezenţa a două ctitorii domneşti, cu venituri asigurate de activitatea de negoţ, aşezate în punctele de maximă afluenţă comercială, cât şi prin distanţarea curţii domneşti de la Popăuţi, care era menită să apere şi să supravegheze activitatea comunităţii de târgoveţi, fără a ocupa terenuri într-o vatră atât de profitabil folosită.

Aşezarea zonelor de locuit pe marginile târgului propriu-zis, diferenţiate pe bresle, pe etnii şi pe stare socială, având ca semn distinctiv propriul lăcaş de cult, ilustrează pentru fiecare comunitate importanţa pe care aceasta a avut-o în viaţa oraşului, nivelul de stare materială pe care l-a atins sau la care aspira, precum şi cultura proprie, reflectată în selecţia elementelor arhitecturale. O trăsătură comună vechilor zone de locuit este rezervarea unui spaţiu generos – dar nu excesiv – pentru amplasarea independentă a locuinţei, cu o participare la viaţa uliţei care nu anihilează personalitatea individuală şi care reflectă în final mândria târgoveţului ferit de aservirea feudală prin însăşi capacitatea sa de producere a bunurilor necesare întregii societăţi. În lumina acestei concepţii de viaţă, *„afânarea"* curţilor nu poate fi privită ca o risipă de spaţiu, evident în condiţiile de viaţă ale unui oraş medieval, a cărui populaţie nu depăşea 10-12000 de locuitori la începutul veacului al XIX-lea.

În concluzie, valoarea istorică a vechiului Botoşani a constat în exprimarea – prin intermediul tramei stradale, al parcelării şi al organizării teritoriale – trecutului unui centru de meşteşugari şi neguţători, dezvoltat la o răspântie de mari

drumuri comerciale, şi a căror vrednicie, aducătoare de venituri pentru statul feudal, a impus rămânerea puterii centrale în afara oraşului, o relativă echilibrare în modul de viaţă al unor clase sociale deosebite (reflectată, până către 1850, în trăsăturile comune, tradiţionale, ale tipului de locuinţă) şi în continua refacere, extindere şi îndesire a vetrei oraşului.

VALOAREA URBANISTICĂ

Valoarea urbanistică a unui oraş medieval rezultă din folosirea unor date obligate (căile de comunicaţie, natura reliefului, sursele de apă etc.) pentru autoafirmarea comunităţii târgoveţilor prin intermediul unui ansamblu arhitectural, capabil să exprime organizarea economico-socială din trecut în forme specific locale şi cu o certă calitate artistică.

În lumina acestei definiţii, Botoşanii – aşa cum s-au închegat până în pragul veacului nostru – prezintă o valoare urbanistică de primă importanţă, rezultată din:

- folosirea înţeleaptă a denivelărilor terenului în trasarea unei reţele de străzi ce urmăresc, fără rigiditate, curbele de nivel, fiecare stradă având în final o personalitate proprie, cu deschideri şi capete de perspectivă mereu noi;

- diferenţierea funcţională şi socială a cartierelor vechi, lumi deosebite şi în acelaşi timp înrudite prin integrarea într-un organism urban înfloritor;

- ierarhia regimului de înălţime, în care domină – prin masă şi prin aşezarea pe locul cel mai înalt – Târgul vechi cu cele două pieţe, semnalate prin turlele bisericilor domneşti Sf. Gheorghe şi Uspenia, simbol al protecţiei comerţului medieval de către puterea centrală. Toate celelalte zone se subordonează inimii târgului, afirmându-şi propria personalitate prin caracterul arhitecturii şi prin silueta – expresiv diferenţiată în forme şi proporţii – a turlelor de biserică. Caracterizarea valorii ieşite din comun pe care a avut-o silueta istorică a Botoşanilor se găseşte firesc la Nicolae Iorga: „... Aşa, biserică de biserică, se depăna oraşul, bogat în livezi ca niciunul altul, pe o rază nemărginită. Şi nu biserici mărunte, prinosuri de negustori, ridicându-şi abia sfioase turnuleţul de lemn... ci cinstite biserici trainice, începând cu o puternică turlă bine înfiptă în pământ şi încheiate cu un elegant bulb acoperit de tinichea, peste care păzia crucea... Sf. Gheorghe al doamnei lui Petru Rareş, văduva care-şi pierdu domneştii copii, Ospenia cu turnul de pază a focului, Vovidenia, şi cîte altele ce se întreceau în putere trainică şi frumuseţă, ridicîndu-şi în deal şi în vale cupolele argintii de-asupra arborilor şi coperemintelor de şindrilă”[8];

- calitatea excepţională a masivelor de vegetaţie (din nefericire, în curs de dispariţie), care au conferit Botoşanilor din trecut denumirea de *„oraş al grădinilor*”, despre care se spunea în 1898: „Posiţiunea acestui oraş este foarte frumoasă, fiind înconjurat de păduri şi vii; mahalalele sale sunt împodobite cu grădini pline cu arbori şi sunt dintre cele mai atrăgătoare. Aerul e sănătos şi clima temperată”[9]. În 1891, existau în vatra oraşului peste 72000 de arbori fructiferi, cu a căror recoltă se făcea „un negoţ foarte mare”[10];

În situaţia surprinsă în 1976-1977, se păstrau următoarele zone cu elemente vegetale valoroase (fig. 15 şi 18):

- Zona bisericilor armeneşti şi a bisericii Sf. Nicolae, în perimetrul delimitat de Calea Naţională spre sud şi vest, str. Petru Rareş spre est şi str. Victoriei spre nord;

- Cvartalul Liceului „Laurian” şi al bisericii Sf. Ioan, delimitat de Calea Naţională, str. Petru Rareş, B-dul Eminescu şi str. N. Iorga;

- Zona situată la sud-vest de B-dul Eminescu de la str. O. Onicescu până la str. Petru Rareş, excepţie făcând porţiunea străzilor Kogălniceanu şi Zorilor, devastată – paradoxal – de o unitate de construcţie,

care a distrus străzile, plantațiile şi în final chiar casa aleasă ca sediu, casa Ulea, construită înainte de 1872;

- Cu totul ieşite din comun, ca frumusețe şi calitate a arborilor, apăreau livezile de pe străzile Maxim Gorki şi Viilor, fapt care le destinase – într-o înțeleaptă concepție de sistematizare – extinderii parcului Vârnav, destul de sărac în situația de astăzi.

- Parte din aceste curți şi livezi ofereau până de curând aspectul evocat cu nostalgie, în 1904, de Nicolae Iorga: „...curți îmbielşugate, livezi încărcate de roadă, căsuțe albe, dormind supt înalta streaşină de şindrilă neagră, în mirosul de toamnă al sulfinei care-şi usucă pe poliți mărunte floarea galbenă”[11];

- Plantațiile a numeroase străzi (fig. 19) erau de asemenea extrem de valoroase, ca de exemplu cele de pe B-dul Mihai Eminescu, str. Cuza Vodă, str. Ruset (Octav Onicescu), str. Teilor ş.a.

În prezent, majoritatea livezilor din jumătatea de vest a oraşului au fost sacrificate pentru construirea a două spitale (care ar fi avut un folos însemnat de pe urma păstrării lor) şi a unor ansambluri dense de blocuri-tip, iar arborii de pe B-dul Mihai Eminescu – ca şi cei de pe str. Cuza Vodă – sunt amenințați de intenția lărgirii şi plombării cu construcții moderne a acestor artere.

Celebrele grădini ale Botoşanilor au suferit şi din cauza bizarei măsuri ce devastează în special oraşele din Moldova şi care constă în desființarea împrejmuirilor, atât la edificii publice, cât şi la casele de locuit, împrejmuiri înlocuite pe alocurea cu garduri vii ofilite, incapabile să asigure protecția minimă a straturilor de flori; se renunță astfel la un element decorativ în sine, care este indispensabil pentru protecția şi *susținerea* cadrului unei clădiri de orice natură. Dar şi acolo unde mai există împrejmuiri se remarcă o totală indiferență a instituțiilor instalate în case vechi pentru buna întreținere a grădinilor, parterele cu flori fiind practic desființate. Cât priveşte parcurile caselor Enacovici, Sofian-Arapu şi Ciolac (acesta din urmă amintit cu cuvinte de laudă, în 1938, de Nicolae Iorga[12]), dezvoltate în zona Cuza Vodă, N. Iorga, B-dul Eminescu, str. Marchian, ele au fost practic distruse din lipsă de întreținere. Tot astfel, numai din amintiri se mai poate şti că în jurul Fundației Sofian din str. I. C. Brătianu nr. 59 exista unul dintre cele mai frumoase parcuri ale oraşului.

VALOAREA ARHITECTURALĂ

Arhitectura oraşului Botoşani păstrează: o structură subterană de târg, cu pivnițe boltite suprapuse, databilă chiar în veacul al XVI-lea şi încă necercetată; un grup de lăcaşuri de cult din intervalul secolelor XV-XIX, impresionant prin continuitatea de gândire structurală şi simbolică, vădită sub haina schimbătoare a curentelor artistice; un valoros fond de arhitectură populară, capabil să reflecte relațiile cu toate țările româneşti; un număr considerabil de case medievale, derivate din arhitectura populară şi databile în veacul al XVIII-lea: o arhitectură a programului comercial cu totul ieşită din comun sub raportul calității artistice a elementelor de influență apuseană, prelucrate creator în formele tradiționale, specifice acestui tip de program; o arhitectură civilă ce ilustrează prin exemplare de frunte toate curentele artistice ale veacului al XIX-lea folosite la locuințe şi la edificii publice.

A. Structura subterană a târgului

Importanța istorică a rețelei subterane din pivnițe boltite, capabiă să contureze precis limitele – variabile în timp – ale târgului vechi şi să contribuie la datarea celor mai vechi faze de evoluție urbană, reiese cu prisosință din primele două capitole. Rețele asemănătoare,

pe două sau chiar trei nivele suprapuse, au existat şi mai există în parte în toate centrele principale de comerț ale Moldovei, inclusiv Galați şi Brăila. Ele au adăpostit timp de sute de ani mărfurile târgului, constituind concomitent şi locul de refugiu al populației în timpul repetatelor năvăliri ce s-au abătut peste „săraca țară a Moldovei”. La Botoşani această dublă funcție este relevată atât de existența legăturilor transversale între pivnițele parcelelor dispuse perpendicular pe stradă, cât şi de rețeaua ce se dezvoltă sub piețe şi străzi.

Din cercetarea sumară efectuată în pivnițele din „Piața Târgului” (Piața 1907) rezultă că ele au putut funcționa până în epoca noastră în condiții de perfectă uscare, datorită unui ingenios sistem de răsuflători amenajate în grosimea zidurilor, care asigurau ventilația fiecărui nivel, indiferent de adâncime. Abia în veacul nostru acoperirea străzilor şi a curților cu îmbrăcăminte impermeabilă din asfalt, introducerea unor rețele de apă şi canalizare care – în condiții de neîngrijire – au devenit surse de infiltrații masive şi, mai ales, înzidirea nesocotită a gurilor de răsuflători, ce se deschideau la nivelul soclurilor, au provocat o creştere a umezelii la toate nivelele, care le face cu greu practicabile şi care se soldează în final cu prăbuşirea bolților, aşa cum s-a întâmplat în jurul anului 1975, în mijlocul Pieței 1907.

Rețeaua de pivnițe subterane, părăsită ca funcție de depozitare din cauza proastei îngrijiri, a fost redescoperită doar cu ocazia construcțiilor noi introduse în inima târgului şi a fost excavată fără milă. Dacă asemenea rețele se mai păstrează astăzi în centrele târgurilor medievale, faptul se datoreşte costului sporit al construcțiilor noi, obligate să-şi coboare fundațiile uneori până la 10 m adâncime (peste 20 m la Focşani şi la Roman); rețeaua de beciuri a continuat astfel să-şi îndeplinească funcția de apărare – nu pentru persoana fizică a târgoveților, ci chiar pentru ființa târgului, punând pe gânduri edilii doritori de restructurări radicale.

B. Lăcaşurile de cult din Botoşani (fig. 21-54)

Trei ctitorii domneşti, prezentate în toate lucrările de sinteză privind istoria arhitecturii româneşti, se află la Botoşani.

1. Biserica Sf. Nicolae din Popăuți a fost ridicată de Ştefan cel Mare în 1496[13], probabil în cadrul unei curți domneşti mai vechi[14], apărută şi aceasta lângă o aşezare medievală închegată în secolul al XIII-lea, care prezintă continuitate de locuire până în secolul al XVIII-lea[15].

Biserica aparține tipului trilobat cu pronaos supralărgit (fig. 21), întâlnit în epoca lui Ştefan cel Mare la bisericile Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Nicolae din Iaşi, Vaslui, Precista din Bacău şi Tazlău. Absida altarului, semicirculară în interior şi poligonală în exterior, este acoperită cu o semicalotă, mărginită spre est de un arc dublou, ale cărui împingeri sunt preluate la exterior de contraforturi. Proscomidia şi diaconiconul sunt amenajate în grosimea zidurilor. Turla naosului se ridică pe structura specific moldovenească a arcelor piezişe, înscrise într-un tambur rezemat la rândul lui – prin intermediul pandantivilor – pe cele două perechi de arce dublouri care asigură trecerea de la planul dreptunghiular al naosului la traveea pătrată destinată turlei. Aceasta din urmă prezintă la exterior dubla bază stelată, cu opt colțuri, care urmăreşte restrângerea diametrului obținută prin arcele piezişe. Pronaosul este acoperit cu o calotă pe pandantivi, al cărei intrados este decorat cu nervuri ceramice dispuse în schema bolții gotice în formă de stea (*Sterngewölbe*).

Arhitectura bisericii vădeşte prelucrarea originală, în forme specific moldoveneşti, a influențelor Răsăritului şi Apusului; dezvoltarea în înălțime a structurii trilobate de filiație athonit-sârbească, precum şi modenatura chenarelor de piatră de la ferestre şi uşi, reflectă afinități cu goticul din Transilvania; decorația paramentului îmbină discurile ceramice şi ocnițele – folosite atât de variat în aria influențată de Bizanț a Dunării de Jos[16] – cu firidele înalte,

încununate prin arcuri duble, care accentuează verticalitatea absidelor (fig. 23); aceste firide se înrudesc cu decorul arcaturilor duble, de factură romanică, întâlnit în Transilvania veacului al XIII-lea.

Turnul-clopotniță are forma unei prisme cu baza pătrată; originalitatea siluetei sale rezultă din teşirea muchiilor treimei mijlocii (fig. 24), tranziția la planul pătrat făcându-se la ambele extremități ale fețelor teşite prin volume cu forma unor jumătăți de piramidă, secționate pe diagonală. Influența gotică este sensibilă atât în forma de arc frânt adoptată pentru o parte din goluri, cât şi în sculptura cu motive animaliere (broaşte şi şopârlă), care poate fi văzută pe suprafața unuia dintre corpurile piramidale cu rol de consolă a ultimului nivel. Aceste sculpturi amintesc decorul similar întâlnit în corul bisericii germane din Sebeş (faza 1360-1382), atribuit şcolii lui Peter Parler[17].

Ansamblul monastic, care a inclus şi părți din vechea curte (vezi la capitolul I mențiunea înnoirii în 1752 a clădirilor surpate) nu se mai păstrează astăzi, o sarcină a cercetărilor viitoare fiind şi identificarea unor fragmente ale vechilor case şi chilii care ar putea fi înglobate în cele două clădiri din imediata apropiere a bisericii: casa-muzeu şi spitalul. Incinta mănăstirii, care putea adăposti în 1768 un mare de târgoveți[18], s-a ruinat şi a fost reîmpărțită la secularizarea din 1864. În 1882, în clădirile de pe latura de sud s-a instalat Spitalul militar al Diviziei a 8-a[19], beneficiar care nu se schimbase în 1938, când Nicolae Iorga scria: „E absolut necesar ca solidele case vecine să înceteze a fi o casarmă, închinându-le unui nobil scop cultural”[20]. Funcția de spital se menține şi astăzi; executarea unei centrale termice a introdus o notă discordantă în silueta ansamblului, întrucât coşul masiv intră în concurență cu turla naosului. Biserica şi turnul-clopotniță se păstrează în cadrul unei porțiuni din vechea curte, admirabil întreținută de către parohie.

Ambele monumente, ajunse după 1864 aproape în stare de ruină, au fost restaurate cu fonduri de stat. Lucrările la biserică au început în 1897, după prăbuşirea catapetesmei, „care era toată putredă şi mâncată de cari”[21], şi au fost întrerupte între 1899 – 1906, împreună cu restaurările întreprinse la Dorohoi şi Sf. Gheorghe din Hârlău, din cauza crizei financiare din 1899-1900. În 1906, Comisiunea Monumentelor Istorice a pus la dispoziție fonduri pentru protecția provizorie a celor trei biserici, „pornite fiind spre stricăciune înainte de vreme” din cauza şantierelor părăsite şi neîngrijite. Turnul-clopotniță de la Popăuți, care, în 1907, avea învelitoarea distrusă, a fost restaurat în 1908[22]. În acelaşi an s-au încheiat şi lucrările de restaurare a bisericii, conduse de arhitectul Constantin Băicoianu (care a „restaurat” şi bisericile din Hârlău şi Dorohoi), iar curtea a fost împrejmuită cu „uluce de lemn”[23]. Din păcate, arhitectul Băicoianu s-a considerat îndreptățit să „înfrumusețeze” opera meşterilor lui Ştefan cel Mare, înlocuind vechiul parament exterior din piatră şi parțial cărămidă (registrul ocnițelor), tencuit subțire şi zugrăvit, pe care se detaşa decorul ceramic smălțuit[24] (fig. 22), printr-un nou înveliş de piatră fățuită şi cărămidă aparentă, decorat cu discuri ceramice refăcute în întregime (fig. 23).

În 1976, curtea bisericii Sf. Nicolae era înconjurată spre nord, est şi sud de vastele gospodării cu livezi ale fostului sat Popăuți; cele mai multe case păstrau vechea arhitectură populară. Către nord-vest se profila zona industrială, cu tendință de extindere către Popăuți. Astăzi acest ansamblu semirural, care prelungeşte existența unui sat din secolul al XIII-lea şi în cadrul căruia nu s-au efectuat până în prezent cercetări arheologice sistematice, va suporta impactul modernizării Căii Naționale.

2. Biserica Sf. Gheorghe. Prima ctitorie botoşăneană a Elenei Rareş a fost ridicată în 1551. Pisania dă ca an al săvârşirii 7049 (= 1541)[25], dar precizarea construirii în timpul domniei lui Ştefan Rareş (1551 iunie 11-1552 septembrie 1)

restabileşte datarea corectă. Iată traducerea textului: „Elena, fiica de despot, doamna răposatului Petru voievod, a zidit acest hram în târgul Botoşanilor, în zilele domnului Io Ştefan voevod şi s-a săvârşit în anul 7059 ‹1551› luna lui octombre”[26].

Arhitectura bisericii vădeşte influenţa ctitoriei lui Ştefan cel Mare de la Popăuţi: acelaşi plan cu pronaos supralărgit, acoperit cu calotă pe pandantivi, însă fără decorul de factură gotică al nervurilor ceramice; naos cu turla descărcată pe arce piezişe; absida altarului cu pastoforii amenajate în grosimea zidului, antrenând apariţia contraforturilor care asigură descărcarea marelui arc dublou de la răsărit; abside semicirculare în interior şi poligonale la exterior (fig. 25). Dar această asemănare implică libera interpretare a modelului ales, fapt de care nu a ţinut seamă restaurarea efectuată în 1911 de Nicolae Ghika-Budeşti.

Fotografia bisericii Sf. Gheorghe înainte de restaurare[27] arată (fig. 26) că meşterii din veacurile XVI şi XVIII imprimaseră o notă de puternică personalitate construcţiei care continua tradiţia epocii lui Ştefan cel Mare. Corpul bisericii era dezvoltat în înălţime, renunţându-se la accentuarea în exterior a bazei turlei, care era inclusă în acoperiş (soluţie folosită în 1535 la biserica mănăstirii Coşula).

Volumul turlei prezenta tendinţa către cilindru, prin multiplicarea numărului de laturi al poligonului exterior (20, în loc de cele 12 de la Popăuţi), turla apărând astfel ca o încununare a triconcului înalt, spre deosebire de caracterul de sine stătător al turlei cu bază stelată. Câmpul neted al corpului bisericii, cuprins între cornişă şi registrul ocniţelor, a fost probabil decorat cu discurile smălţuite prezentate ca o certitudine în 1906[28]. Pe latura de nord se afla turnul clopotniţă, ridicat în 1724-1725[29] după dispariţia clopotniţei de veac XVI, care făcea parte din incintă. În aceeaşi epocă trebuie să fi fost făcută şi învelitoarea turlei naosului, cu forme baroce de o deosebită eleganţă. Turnul de veac XVIII fusese reparat în 1815 şi 1864[30] (fig. 26), la această din urmă dată executându-se şi un decor romantic, cu reflexe romanice şi clasiciste la nivelele superioare ale turnului, în timp ce cornişa bisericii fusese subliniată prin arcaturi de factură gotică.

Fascinat de strălucirea proaspăt-restauratei biserici de la Popăuţi, arhitectul care avea să aplice mai târziu – în calitate de şef al serviciului tehnic al Comisiunii Monumentelor Istorice – o politică a restaurărilor caracterizată prin prudenţă şi respect pentru aportul succesiv al veacurilor la alcătuirea unui monument istoric – a interpretat toate datele construcţiei care nu corespundeau modelului imaginar drept denaturări ulterioare şi a procedat în consecinţă: zidăria triconcului a fost coborâtă cu doi metri şi s-a executat o bază stelată lipsită de fundamentare ştiinţifică, care a impus şi executarea unor învelitori cu pantă redusă; faţadele au fost îmbrăcate cu un placaj din piatră şi cărămidă aparentă, zidite cu ciment, cu care ocazie poligonul exterior al turlei a fost transformat în cilindru: învelitoarea barocă a turlei a fost înlocuită printr-o învelitoare în formă de piramidă, „... înaltă, spre a se accentua caracterul general al bisericilor din Moldova”[31] (fig. 27). Clopotniţa din secolul al XVIII-lea a fost dărâmată şi înlocuită printr-o copie a clopotniţei de la Popăuţi, amplasată în colţul de nord al curţii.

Cu toate aceste erori, restaurarea din 1911 are meritul de a fi păstrat bisericii Sf. Gheorghe calitatea de dominantă verticală a Târgului Vechi, accentuată chiar prin înălţarea învelitorii turlei. Valoarea istorică a acestui monument – semnul distinctiv al celui mai vechi loc de schimb din cuprinsul oraşului medieval – impune menţinerea nealterată a raporturilor de înălţime pe toată aria Târgului Vechi, precum şi efectuarea unor cercetări arheologice sistematice, orientate către descoperirea incintei originare şi a fronturilor primei pieţe.

3. Biserica Adormirea Maicii Domnului – Uspenia. Cea de-a doua ctitorie a Elenei Rareş a fost ridicată în 1552[32]

şi a urmărit modelul Bisericii Sf. Nicolae a lui Ştefan cel Mare într-o măsură mai accentuată decât la Sf. Gheorghe. Meşterii veacului al XVI-lea au reprodus planul şi structura prototipului botoşănean până la elemente de detaliu ca, de exemplu, decorul calotei pronaosului realizat cu nervuri ceramice dispuse după un desen simplificat, în formă de cruce (fig. 28). Turla cu 12 laturi (ca la Popăuți) a primit aceeaşi subliniere în compoziția exterioară, prin dubla bază stelată cu opt colțuri. Decorul arhitectural, alcătuit din firide şi ocnițe, a fost completat cu discuri smălțuite în culorile galben şi verde[33] şi – probabil – cu zugrăveli policrome.

Biserica a fost reparată în 1724 – 1725 de Mihail Racoviță[34], dar stadiul cercetării nu permite constatarea unor transformări introduse cu această ocazie. În schimb, intervenția din 1819, consemnată cu inscripție[35], a dat bisericii aspectul de astăzi, adăugând pe latura de vest un turn-clopotniță în stil clasicist, admirabil proporționat. Corpul bisericii a fost unificat cu clopotnița prin ridicarea zidăriei triconcului la nivelul unei cornişe generale susținută de console, acoperindu-se astfel baza stelată inferioară a turlei. Cu înfățişarea actuală (fig. 29), Uspenia ilustrează două faze majore ale arhitecturii moldoveneşti: faza primei jumătăți a veacului al XVI-lea, în care inovațiile decorului policrom îmbracă structurile tradiționale şi clasicismul începutului de veac XIX. Păstrarea Uspeniei ferită de transformările estetizante suferite de celelalte două ctitorii domneşti va permite efectuarea unei restaurări ştiințifice, care să cuprindă, în linii mari readucerea golurilor de ferestre la dimensiunile epocii şi dezvelirea paramentului originar al primei faze de construcție, păstrând însă aportul valoros al veacului al XIX-lea, inclusiv învelitorile de factură barocă, sacrificate cu uşurință la bisericile moldoveneşti chiar în ultimele decenii[36]. O problemă care reclamă atenție este şi amenajarea spațiului înconjurător.

Până la incendiul din 1888, incinta Uspeniei era mărginită pe toate laturile de dughene care îi asigurau întreținerea şi locuințe ale clericilor, situație consemnată în planul Emilian (fig. 7). Incendiul a antrenat înlăturarea dughenelor, nerămânând decât unele chilii în care locuiau, în 1906, „preuții supranumerari”[37], iar pe locul dughenelor s-a amenajat o grădină.

Amplasarea şi dezvoltarea unei mari industrii textile pe terenul fostei incinte a Uspeniei, foarte puțin construit în adâncime până în 1962, constituie o eroare urbanistică, nu numai prin antrenarea circulației grele în inima târgului, dar şi prin anularea siluetei istorice a oraşului datorită apariției – pe locul cel mai înalt al Târgului Vechi – a unei construcții bară, ce striveşte ansamblul de comerț medieval. Restul de curte, ce rămăsese bisericii şi care putea fi valorificat prin tratarea ca o adevărată grădină, a fost transformat într-o prelungire neîngrijită a străzii, prin desființarea grilajului de fier ce mărginea trotuarul.

Cele trei biserici domneşti din Botoşani s-au bucurat de atenția cuvenită valorii lor istorice şi arhitecturale în lucrările lui George Balş; sintezele ulterioare au menționat doar în treacăt ctitoriile Elenei Rareş, considerându-le pe nedrept copii ale bisericii Sf. Nicolae din Popăuți. Lăcaşurile de cult, ridicate la sfârşitul veacului al XVIII-lea şi în prima jumătate a veacului următor, lipsesc însă din lucrările de istorie a arhitecturii, deşi N. Iorga a atras în repetate rânduri atenția asupra valorii lor ieşite din comun[38].

Tema studiului de față fiind oraşul medieval Botoşani, analiza arhitecturii acestui grup se opreşte la clasicism[39], curent reprezentat în Moldova şi Țara Românească prin creații cu pronunțat caracter local, datorită îmbinării schemelor de plan şi a structurilor tradiționale cu rezolvări de fațadă în care predomină vocabularul clasic al Renaşterii, prelucrat în formule ce amintesc adesea spiritul arhitecturii palladiene. Clasicismul exprimă astfel atât generalizarea orientării către cultura apuseană a societății româneşti, cât şi legătura organică cu etapele de evoluție

ale culturii sale medievale.

Cele zece biserici româneşti de zid, ridicate între 1789 şi 1843 (fig. 30-48), prezintă următoarele caracteristici generale:

a. Reproducerea sau sugerarea în plan a tipului trilobat, în formule foarte variate: structură trilobată cu turlă pe naos, la Sf. Spiridon (1801); navă unică, boltită în leagăn, cu abside laterale deschise sub planul de naştere, la Trei Ierarhi (1789) şi la Sf. Nicolae (1808); naos acoperit cu boltă „a vela" şi abside boltite semicilindric, cu intersecţia directă a semicilindrului vertical, la Sf. Dumitru (1833); naos pseudo-trilobat, cu abside amenajate în grosimea zidurilor, la Sf. Paraschiva (1815), biserica Roset (1826), Sf. Ioan (1832), Vovidenia (1834) şi Duminica Mare (1838).

b. Predilecţia pentru decorul clasicist al faţadelor: lizene la Sf. Paraschiva şi Dumineca Mare; pilastratură toscană la Sf. Dumitru, Sf. Ioan şi Trei Ierarhi; coloane angajate la Sf. Ilie, Vovidenia şi biserica Roset. Două biserici fac excepţie: Sf. Spiridon, cu decor puternic influenţat de Ţara Românească, şi Sf. Nicolae, unde planul de naştere al bolţilor este subliniat în exterior printr-un şir de ocniţe. Dar şi la acestea din urmă pridvoarele laterale adăugate ulterior introduc decorul clasicist, atât de îndrăgit în Moldova începutului de veac XIX.

c. Apariţia turnului-clopotniţă pe latura de vest a bisericii, exemplele cele mai vechi aflându-se la Trei Ierarhi (1789 – în cazul când turnul a fost doar reparat şi nu adăugat în 1837), la Sf. Ilie (1809) şi la Uspenia (1811). Nicolae Iorga a atribuit adoptarea acestui tip influenţei apusene, catolice, transmisă prin Bucovina şi i-a semnalat concomitent importanţa: „... legată de însăşi ţesătura arhitectonică a bisericii, ea ‹clopotniţa› formează o unitate care... nu exista în perioadele caracteristice şi clasice ale acestei arhitecturi din Moldova. Nu există nici una din bisericile botoşănene care să nu presinte, supt această influenţă, un caracter impresionant de vigoare şi în acelaşi timp de perfectă potrivire estetică"[40]. Considerând că nu este nimic de adăugat la caracterizarea de mai sus, pentru cuprinderea valorii arhitecturale a clopotniţelor, credem însă că influenţa „apuseană" a venit mai degrabă din Transilvania, unde acelaşi tip de turn-clopotniţă se generalizează la bisericile româneşti de zid, începând cu veacul al XVIII-lea[41].

Într-un singur caz, la biserica Sf. Spiridon, cea care urmăreşte de aproape tradiţiile triconcului muntenesc, turnul-clopotniţă apare detaşat (fig. 41B), parterul îndeplinind funcţia de poartă a incintei. Aşezarea independentă a permis obţinerea unei monumentalităţi care exprimă concurenţa dintre breasla cojocarilor şi breasla blănarilor, turnul de la Sf. Spiridon fiind ridicat după şase ani de la construirea turnului-clopotniţă al bisericii Sf. Ilie[42].

În ansamblul acestui grup de biserici româneşti, atât de valoros sub raportul istoriei, al urbanismului şi al creaţiei artistice, trei construcţii se detaşează cu calitate de unicat:

1. ***Biserica cu hramul Intrarea în biserică a Maicii Domnului – Vovidenia*** – (fig. 30), zidită în 1834 cu contribuţia familiilor Cîrstea, Varlaam şi Cananău, pe locul unei vechi biserici de lemn a cupeţului Manole[43]. Absidele naosului pseudo-trilobat, asemănătoare mai degrabă cu nişe larg deschise, sunt amenajate în ziduri decalate spre exterior; racordarea acestor panouri decroşate cu corpul de plan dreptunghiular al naosului este realizată prin planuri curbe, în acelaşi sistem făcându-se şi tranziţiile dintre naos, turnul-clopotniţă apusean şi absida semicirculară a altarului. Se obţine astfel ondularea specific barocă a suprafeţelor de zidărie, subliniată de cornişa bogat profilată, de tip baroc, ce se descarcă pe coloane angajate cu capitele ionice, dominate însă de triglife (fig. 31). Caracterul monumental al acestei biserici este pus în valoare de vasta curte – vechi cimitir de veac XVIII – care a rămas liberă de construcţii, părăsindu-se din fericire proiectul amplasării unei băi publice în partea de nord; este însă necesară reinstalarea grilajului care exista în 1906, pentru a permite refacerea

plantațiilor şi a frumoasei grădini amintite la acea dată[44].

2. ***Biserica Roset, cu hramul Întâmpinarea Domnului şi Sf-ții Împărați***, a fost zidită în 1826 de spătarul (apoi marele vornic) Constantin Roset în mahalaua Vrăbienilor, considerată în 1906 „partea cea mai frumoasă a oraşului”, în mijlocul unei grădini astăzi dispărute[45]. Planul este alcătuit din absidă semicirculară, naos boltit „a vela”, încadrat de abside, pronaos acoperit cu boltă în leagăn, pridvor închis boltit „a vela” şi un al doilea pridvor aşezat pe fațada de sud (fig. 32). Dintre multiplele particularități ale acestei biserici, izbeşte în primul rând aşezarea turnului-clopotniță pe o travee îngustă a pronaosului, despărțită de traveea răsăriteană printr-un arc dublou, formulă care ar conduce la ipoteza execuției pridvorului într-o etapă ulterioară, dacă amenajarea scării de acces în clopotniță nu ar fi prevăzută în peretele de nord al aceluiaşi pridvor. Originalitatea arhitecturii constă în înscrierea triconcului şi a unei părți din naos într-un contur exterior în formă de cruce cu brațe rectangulare (fig. 33). Fațadele brațelor crucii sunt subliniate prin câte patru coloane angajate, cu capitele ionice, susținând un antablament clasic, cornişă cu denticuli şi fronton triunghiular. Frontoane similare, având însă cornişa întreruptă în treimea mijlocie, decorează cele patru fețe ale turnului-clopotniță. (fig, 34). Reflexul antichității greco-latine, filtrat prin canoanele vitruviene, care îmbracă structura tradițională a triconcului, exprimă elocvent în limbajul arhitectural renaşterea interesului pentru latinitatea poporului român, dar şi conştiința valorilor culturii sale medievale.

3***. Biserica Sf. Ilie***. Atât Vovidenia cât şi biserica Roset sunt ctitorii boiereşti, semnificative pentru orientarea păturilor culte către cultura Apusului. Creația de culme a arhitecturii botoşănene din această perioadă, sub aspectul exprimării contextului istoric şi social, este biserica Sf. Ilie a breslei blănarilor.

Pe locul edificiului actual a existat o biserică de lemn cu acelaşi hram, dată în grija blănarilor, în 1768, prin catastihul de întemeiere a breslei. În 1779, biserica dădea numele cartierului: „mahalaua Sf. Ilie din târgul nou”[46].

Ridicarea unei noi biserici de zid a început prin construirea turnului-clopotniță, a cărui pisanie a fost aşezată în 1809, când se construiseră doar următoarele nivele: parterul acoperit cu boltă cu muchii ieşite, având în grosimea peretelui de nord o scară boltită în leagăn; etajul întâi, boltit unitar în leagăn şi despărțit – printr-un perete intermediar – în coridorul de acces la nivelele superioare şi o încăpere luminată independent; un al doilea etaj, acoperit cu planşeu de lemn. Pisania clopotniței are următorul text: „Această clopotniță s-au făcut prin silința epitropilor Chiriac staroste, Ştefan Patatu, Gheorghe Paiu, erei Constandin, cu cheltuiala dum‹ni›ilor sale i a toată breasla blănarilor şi a altor frați ctitori care au făcut ajutor. 1809 iulie 20”[47].

Frumoasa uşă îmbrăcată în fier de la intrarea de pe latura de sud a fost aşezată în 1812, anul fiind aplicat în metal deasupra motivului ornamental central (fig. 35 bis), dar abia în 1837 breasla a luat măsuri pentru continuarea lucrărilor, încheind un contract cu „calfele de pietrari anume Constandinu sinu Iordache Pietrariu şi Ilie Ciobanu”[48]. Publicarea contractului în 1911 de către Nicolae Iorga a pus în lumină un document de primă importanță pentru înțelegerea statutului social al breslei. Înscriindu-se în tradiția ctitorilor medievali, comanditarii au indicat meşterilor modelele de urmat: biserica domnească a Uspeniei şi ctitoria boierească Vovidenia. Pe lângă elemente de mobilier şi alte amenajări interioare, selecționate ca surse de inspirație de la ambele biserici, paragraful 5 al contractului face următoarea precizare: „Boltitura unde stau cântăreții să fie adusă ca la Ospenia, făcîndu-să pe dinu afară stîlpii ca la Vovidenia, însă mai groşi şi de va cere trebuință şi mai mulți, ca să fie pre cîtu se va pute mai împodobitu, atîtu pe dinu afară, precumu şi înlăuntru”[49].

Din această prevedere reiese că exteriorul trebuia să depăşească în podoabă Vovidenia – cea mai falnică interpretare locală a clasicismului –, exprimând astfel puterea economică a breslei; în schimb, alegerea tipului de boltă a naosului de la biserica domnească a Elenei Rareş a fost determinată – credem – de valoarea simbolică a elementului arhitectural: reprezentarea domniei, pe al cărei teritoriu s-au dezvoltat oraşele, dăruite cu libertăţi şi privilegii de care nu s-au bucurat celelalte aşezări.

Noua biserică a fost alipită clopotniţei din 1809, executându-se şi ultimul nivel al camerei clopotelor. Lucrările s-au desfăşurat în intervalul 1838-1843, data încheierii fiind zugrăvită pe turla naosului: 1843 iunie 18. După această dată a fost dărâmată biserica de lemn.

Execuţia în etape şi interferenţa unor influenţe atât de îndepărtate stilistic şi cronologic nu a împiedicat apariţia unei creaţii originale şi expresive, a cărei absenţă din sintezele istoriei arhitecturii româneşti – şi mai ales din lista oficială a monumentelor istorice – constituie o adevărată enigmă, având în vedere şi sublinierea importanţei sale de către Nicolae Iorga.

În plan (fig. 35), pridvorul închis reprezentat de parterul turnului-clopotniţă este urmat către est de următoarele compartimente: pronaosul acoperit cu o boltă pe pandantivi; naosul, care prezintă curbarea pereţilor longitudinali întâlnită la Vovidenia (identitatea deschiderii naosului este specificată în contract), înlocuieşte absidele laterale prin nişe de plan rectangular, cu arc în plin centru. În acest contur de tradiţie barocă, arcele dublouri de lăţimi inegale susţin structura arcelor piezişe peste care se ridică turla. Absida altarului se depărtează de forma semicercului, sugerând mai degrabă un dreptunghi cu colţurile rotunjite; acoperirea este realizată printr-o boltă plată în segment de cerc. Pastoforiile, ca si scara de acces la amvon, sunt amenajate în grosimea neobişnuită a zidurilor naosului (2,50 m), menţinută pe circa o treime din lungimea absidei altarului.

În exterior (fig. 35-38), biserica are o unitate impresionantă, obţinută prin nuanţarea măiestrită a decorului: lizene şi nişe la turnul-clopotniţă; o viguroasă ritmare a corpului bisericii prin coloane angajate cu capitel toscan, susţinând antablamentul baroc preluat de la Vovidenia; perechi de colonete subţiri, fără antablament, pe turla cilindrică a naosului. Cu toată monumentalitatea clopotniţei, turla domină întreaga compoziţie prin volumul impunător, înălţat de învelitoarea barocă şi susţinut de prisma octogonală care îmbracă arcele piezişe. Tranziţia de la octogon la cilindru este subliniată de un brâu cu profile puternic reliefate, aşezate pieziş, amintind stilizat brâiele de piatră cu motiv de funie răsucită, întâlnite cu precădere în arhitectura moldovenească a veacului al XVII-lea. Privită în perspectivă istorică, biserica Sf. Ilie reprezintă astfel o mărturie concludentă a vredniciei breslaşilor români, a căror dispariţie din viaţa economică şi socială a oraşului, după 1860, a fost astfel caracterizată de Nicolae Iorga: „Munca naţională pierduse una din acele vechi forme de manifestare care garantau disciplină, moralitate, evlavie şi iubire de neam”[50].

Arhitectura lăcaşurilor de cult contemporane, ridicate de către alte grupări etnice, prezintă – ca şi la bisericile româneşti – influenţe ale barocului târziu şi, mai ales, ale clasicismului.

Vechea sinagogă „din ţigănime”, de pe strada Horia (fig. 49), consemnată ca existentă într-un document din 12 mai 1817[51], foloseşte un decor simplu cu lizene pentru ritmarea volumului prismatic, bine proporţionat, dar foarte sobru în comparaţie cu lăcaşurile aceluiaşi cult, ridicate în a doua jumătate a veacului al XIX-lea (fig. 50). Bisericile armeneşti, în schimb, afirmă cu autoritate vechimea şi importanţa comunităţii botoşănene.

Biserica Sf. Treime (fig. 51), construită în 1795[52], are o navă dreptunghiulară, cu trei compartimente delimitate prin arce dublouri şi boltite diferit: traveele de est (naosul) şi de vest sunt dominate de turle, descărcate pe structura arcelor piezişe;

la traveea de vest, atât baza tamburului ridicat pe pandativi, cât şi baza turlei sunt subliniate prin zimţi de cărămidă. Traveea centrală, corespunzând pronaosului, este acoperită cu o calotă pe pandantivi.

Naosul, continuat spre răsărit cu absida semicirculară a altarului, este încadrat de două încăperi de mărime inegală, aliniate spre răsărit cu absida altarului şi prevăzute, ambele, cu câte o absidiolă; veşmântăria pe latura de nord, acoperită cu calotă alungită pe pandativi, şi o capelă pridvor cu două travee boltite „a vela” pe latura de sud.

Dezvoltarea în înălţime a navei este subliniată în faţade prin pilaştri cu dublu decroş, urmărit pe profilele multiple, dar puţin reliefate ale cornişei. Cele două turle (poligonale cu opt laturi, în exterior) se ridică pe baze octogonale şi pe un tambur cilindric.

Făţişa intenţie de a concura în înălţime bisericile domneşti (dominante absolute ale oraşului, în 1795), a determinat şi proporţiile clopotniţei independente, cu trei nivele, dintre care primele două boltite (fig. 51D). Faţadele sunt decorate cu nişe la primul nivel, asemănătoare decorului clopotniţei de la Sf. Ilie, şi cu pilaştri ce accentuează verticalitatea volumului de zidărie, supraînălţat printr-o complicată învelitoare cu pinioane în arc de cerc, care ar putea fi rezultatul „înnoirii” din 1832, amintită de inscripţia aşezată deasupra intrării în capela de sud a bisericii[53]. Uşa de la intrarea în turnul-clopotniţă poartă data 1816, dar desăvârşita unitate a concepţiei arhitecturale permite ipoteza ridicării clopotniţei odată cu biserica.

Spre deosebire de Sf. Treime, ***cea mai veche biserică armenească, cu hramul Adormirea Maicii Domnului – denumită curent Sf. Maria –***, are proporţii apropiate de celelalte biserici parohiale din Botoşani (fig. 52). Planul se aseamănă în linii mari cu cel al bisericii Sf. Treime, diferenţiindu-se structural prin folosirea bolţilor „a vela” în toate compartimentele, cu excepţia traveii naosului, unde regăsim turla susţinută de sistemul arcelor piezişe, integrate într-o bază masivă cu contur exterior octogonal. Corpul bisericii are faţade netede, lizenele intervenind doar la veşmântăria de pe latura de nord şi la casa scării de pe latura de sud, care conduce la clopotniţa ridicată deasupra traveii apusene a navei. Pilaştri cu volute ionice stilizate decorează clopotniţa de plan pătrat şi turla cilindrică a naosului. Relativele ezitări în proporţionarea volumelor – perceptibile mai ales din exterior (de exemplu disproporţia dintre lăţimea bazei octogonale şi diametrul mult mai redus al turlei) – sunt explicate de păstrarea parţială a construcţiei de zid anterioare la refacerea din 1826, aşa cum arată pisania montată pe faţa de vest: „Biserica Sf. Marii, care fusese clădită cu vreo 300 de ani în urmă, acum cu atotputernicia lui Dumnezeu s-a înnoit, lăsându-se totuşi zidurile cele vechi şi adăugindu-se cu turn şi clopotniţă, cu cheltuiala poporenilor din Botoşani, cu sârguinţa cea mare a dumisale Ştefan Goilav, la 1826, iunie 21”[54].

Mai puţin spectaculoasă ca prezentare, ***biserica Sf. Maria*** – a cărei cercetare arheologică şi de parament va aduce fără îndoială noi date de un deosebit interes – îşi păstrează vechiul cimitir, cu pietre de mormânt din veacurile XVIII şi XIX, decorate măiestrit cu motive vegetale şi ornamentale de factură orientală, barocă şi clasicistă. Valoarea acestor sculpturi – expuse intemperiilor – ar justifica amenajarea unui lapidariu în vechea şcoală armenească de pe latura de nord a incintei; această clădire, valoroasă în sine prin ilustrarea clasicismului moldovenesc (fig. 52C), este expusă degradării din lipsa de întreţinere a învelitorii.

Cele două biserici armeneşti se integrează armonios în grupul bisericilor botoşănene ridicate de orăşeni, prezentând particularităţi determinate de programul de cult. Folosirea soluţiei tradiţionale, specific moldoveneşti, a arcelor piezişe, exprimă rădăcinile adânci ale comunităţii armene în primitorul pământ românesc.

*
* *

Din cele prezentate, rezultă diversitatea şi interesul arhitectural al edificiilor de cult din Botoşani. Pe plan urbanistic, ele constituie elemente de primă importanţă, prin localizarea nucleelor diferenţiate social şi etnic în imaginea de ansamblu a oraşului şi prin accentele cu puternică individualitate pe care le introduc în perspectivele străzilor.

Din punct de vedere artistic, edificiile de cult amintite mai sus concentrează – prin pictură, sculptură în piatră, feronerie şi mobilier – mărturiile capacităţii maxime de creaţie a epocilor în care au fost ridicate şi înzestrate, mărturii cu atât mai preţioase cu cât istoria zbuciumată a ţării noastre face ca realizările de artă aplicată, în domeniul construcţiilor civile, să fie aproape în întregime dispărute pentru epocile anterioare mijlocului de veac XIX.

Importanţa capitală a edificiilor de cult existente, sau păstrate ca fundaţii în contextul arheologic al propriilor cimitire şi incinte, priveşte însă istoricul oraşului. Prin amplasament şi calitatea ctitoriilor, ele permit desluşirea etapelor de evoluţie ale aşezării şi identificarea grupărilor pe criterii de meşteşug, clasă socială sau etnie, contribuind la înţelegerea modului de organizare a vieţii orăşeneşti, dar şi a documentelor de gândire socială reprezentate de creaţiile arhitecturii medievale.

Valoarea istorică, artistică şi urbanistică a edificiilor de cult, reclamă o atenţie specială din partea sistematizării. Experienţele realizate până în prezent au demonstrat că monumentele istorice – de toate categoriile – pierd din capacitatea de transmitere a *semnificaţiei lor istorice* atunci când sunt folosite ca elemente de „agrementare” a unei compoziţii moderne, radical deosebită de vechea structură urbană. Punerea în valoare a edificiilor de cult, în calitate de monumente istorice, implică păstrarea elementelor de cadru istoric, grăitoare pentru condiţiile de apariţie şi pentru rolul ce a revenit ctitorilor în viaţa comunităţii: cadrul arhitectural constituit de-a lungul veacurilor, suprafaţa vechilor cimitire medievale, clădirile care au aparţinut funcţional de biserică (şcoala bisericii armeneşti Sf. Maria, şcoala de psaltichie a bisericii Roset) şi – nu pe ultimul loc – copacii din incinta bisericilor, arbori seculari, ce împodobesc oraşul.

C. Arhitectura populară (fig. 55-68)

Includerea arhitecturii populare în analiza ansamblului medieval este justificată de tradiţionalismul specific acestei creaţii, care permite cunoaşterea caracteristicilor celui mai vechi şi mai răspândit tip de locuinţă orăşenească, predominant până în a doua jumătate a veacului al XIX-lea.

Prezentă în 1978 într-un număr impresionant de case, arhitectura populară din vatra oraşului Botoşani este importantă – atât prin valoarea intrinsecă a fiecărui exemplar în parte, cât şi prin gruparea lor în jurul bisericilor de breaslă, fapt care dovedeşte că acestea au fost locuinţe obişnuite ale meşteşugarilor români.

Marele număr al caselor cu arhitectură populară din oraşele vechi româneşti explică observaţiile – evident superficiale – ale unor călători străini privind absenţa unor case de zid: astfel, Maximilian Friedrich Thielen afirma, în 1828, că în Botoşani există circa o mie de case (cifră de asemenea superficial aproximată, întrucât statistica din 1832 consemnează 2934 case[55]) şi că acestea sunt numai din lemn[56], ceea ce este evident greşit, dacă ne gândim că la această dată existau cu siguranţă farmacia Gorghias, casa Bolfosu, unele case cu parter boltit de pe Calea Naţională ş.a., precum şi foarte multe case de negustori înstăriţi sau boieri, cu pivniţe înalte de zidărie.

Din examinarea figurilor nr. 12, 13 şi 16 rezultă gruparea cu precădere a caselor cu arhitectură populară în jurul bisericilor de breaslă, fapt care arată cum locuiau blănarii sau ciubotarii botoşăneni chiar atunci când ajungeau meşteri; pe de altă parte, gruparea aceluiaşi tip de casă în jurul unei biserici la care se cunosc numai ctitori boieri sau mari negustori – cum este de exemplu biserica Vovidenia, – dovedeşte că biserica de lemn a cupețului Manole, anterioară celei de zid, s-a aflat neîndoielnic şi în grija unei bresle.

Până în 1978, casele cu arhitectură populară, mai apăreau în zona străzilor Dragoş Vodă şi I. C. Brătianu, către periferie, însă cu o grupare densă pe care o atribuim persistenței vechii parcelări din zona dezafectată a târgului; în partea de vest a oraşului, în acele „mahalalele” renumite prin frumusețea livezilor, dintre care majoritatea au dispărut; în plin centru al oraşului actual, în zona de la sud de Calea Națională, cuprinsă între străzile Vânătorilor şi Unirii, mai ales pe str. Octav Băncilă. Gruparea densă – astăzi desființată – din această ultimă zonă rezultată, credem, din apropierea vadului comercial major al „drumului Hotinului”, aşa cum se întâmpla şi cu casele din jurul bisericii Sf. Ilie (fig. 18C/1), (de asemenea dispărute), parcelarea zonelor de locuințe fiind mai adunată în vecinătatea arterelor prin care pulsa viața economică a târgului.

Din punct de vedere arhitectural, toate aceste case au fost construite pe un singur nivel şi, în general, nu au avut pivniță, beciul fiind amenajat independent, în curte. Sistemul constructiv este cel cu schelet de lemn (*Fachwerk*) şi panouri din dulapi, îmbrăcați pe ambele fețe cu lipitură de lut pe nuiele împletite, totul fiind acoperit cu tencuială. Încăperile au tavane din scânduri profilate, prinse de grinzile aparente ale planşeului.

Pridvoarele şi tindele cu stâlpi de lemn rămân în general nezugrăvite, cu excepția celor ce imită construcția de zidărie (casele din str. Anastasie Panu nr. 2 şi 7, fig. 55). Tipurile de plan sunt foarte variate, cuprinzând schema clasică a tindei cu două (fig. 56) sau patru camere dispuse simetric, planuri cu intrarea aşezată asimetric, marcată printr-un pridvor, sau chiar planuri în formă de L. Trăsătura comună o constituie nelipsitul cerdac, folosit în cele mai variate soluții: pe latura lungă (fig. 14, 58) sau pe latura scurtă a dreptunghiului de bază (fig. 59); pe două laturi (fig. 60), pe trei laturi (fig. 61), perimetral sau cu pridvor decroşat în dreptul intrării.

În majoritatea cazurilor, sculptura în lemn este foarte simplă, decorația intervenind uneori la pazii, la modul de tratare a streaşinei înfundate şi la parapete. O împodobire mai bogată apare la casele care imită parțial arhitectura de zid prin câteva accente destinate să atragă atenția asupra calității de orăşean a proprietarului: decorația clasicizantă a unei singure fațade (fig. 56), pinionul cu aspirații de fronton care acuză intrarea (str. M. Kogălniceanu nr. 33-35, fig. 62), pridvor cu coloane toscane şi fronton, detaşat pe un cerdac cu decorație traforată (str. Bucovina nr. 11, fig. 63) şi, mai rar, geamlâcuri rezervate de obicei curților din inima târgului (str. Petru Rareş nr. 10, fig. 64).

O particularitate a arhitecturii populare din Botoşani o constituie tratarea unor acoperişuri cu două pante şi pinioane pe laturile scurte (fig. 14, 60), formulă considerată în general specific transilvăneană. Apariția acestor rezolvări în zona de nord a Moldovei demonstrează intensitatea relațiilor economice şi culturale cu Transilvania.

O formulă similară, însă în arhitectură de zid, apare la frumoasa casă din str. Nicolae Grigorescu nr. 11, care ar putea fi integrată fără contrast în Măierimea Sibiului, singura nuanță față de contextul transilvănean fiind doar panta mult mai redusă a învelitorii.

În ultimii doi ani numeroase case din această categorie au fost dărâmate, fără a fi fost cel puțin cercetate şi relevate pe criterii ştiințifice. Dar şi printre cele care se păstrează există multe cazuri de reparații

executate cu autorizație de construcție, care le nesocotesc însemnătatea, înlăturând vechile şarpante, lărgind golurile şi anihilând uneori în întregime trăsăturile vechii arhitecturi. O asemenea soartă tristă a avut, în 1980, casa din str. Nicolae Grigorescu (stradela Sf. Ioan) nr. 1 care păstra un tip rar de pridvor acoperit în polată şi care, pe deasupra, era şi una dintre casele copilăriei lui Nicolae Iorga: „Şi ni tot schimbam adăpostul în case străine urmărind chiria cea mai mică şi căsuța cea mai bună. Am locuit aşa în fața bisericii Sfîntului Ioan …”[57].

Regretabilă este şi dispariția construcțiilor gospodăreşti aferente vechilor case din Botoşani: singur casă Pântea din str. M. Gorki (Sf. Dumitru) nr. 16 păstrează bucătăria cu monumentalul cuptor moldovenesc (fig. 66), cunoscut imaginar de toți iubitorii amintirilor din copilărie ale lui Ion Creangă, dar care a devenit atât de rar încât însăşi reconstruirea acestui centru al vieții de familie în casa memorială de la Humuleşti nu a dispus de un model autentic, recurgând la improvizații.

Valoarea artistică intrinsecă, ilustrarea locuinței orăşeneşti medievale, vădirea organizării şi a evoluției oraşului vechi, exprimarea modului de viață a breslaşilor, toate aceste calități conferă arhitecturii populare din Botoşani dreptul de a fi respectată şi atent conservată.

D. Arhitectura civilă medievală

Existența în Botoşani a numeroase exemplare de locuințe medievale este – în mod excepțional – consemnată în toate publicațiile de specialitate, fără a fi constituit până în prezent obiectul unei analize complete; chiar studiul lui Paul Petrescu, publicat în 1969[58], menționează identificarea a opt case medievale databile în veacul al XVIII-lea, prezentând doar schema de plan şi unele detalii decorative pentru patru case, cu omiterea surprinzătoare a planului atât de variat al pivnițelor boltite.

Grupul pe care îl prezentăm aici se diferențiază de arhitectura populară nu prin vechime, întrucât multe dintre casele despre care am vorbit anterior datează din veacul al XVIII-lea, ci prin amplificarea de program şi decorație a locuinței țărăneşti. Şi, ceea ce ne apare deosebit de interesant, această tratare festivă nu se aplică tipului local de arhitectură populară, scund şi lipsit de beci, care este specific câmpiei, ci porneşte de la tipul casei de munte, cu soclu înalt şi masiv, adăpostind pivnițele[59]. În acest fel, vechea arhitectură civilă din Botoşani – populară şi cultă – reflectă îmbinarea a două medii geografice, deal şi câmpie, care a constituit unul dintre factorii determinanți pentru închegarea şi înflorirea aşezării.

Un prim grup de case medievale, dintre care trei au fost semnalate de Paul Petrescu[60], au următoarele trăsături comune:

- Soclul înalt, executat din zidărie de piatră sau cărămidă, adăposteşte pivnițe cu plan şi dimensiuni variate, acoperite cu bolți – în general semicilindrice, dar şi de tipul „a vela” sau cu muchii ieşite. În toate cazurile, pivnițele nu ocupă decât o parte din suprafața delimitată de soclu (maximum jumătate), vezi fig. 69, 71, 75, 76.

- Intrarea principală este evidențiată printr-un corp decroşat, cu pridvor deschis ridicat pe una dintre încăperile pivniței (fig. 71, 76, 84, 85).

Dintre aceste nouă case, cinci[61] au pridvor pe stâlpi de lemn profilați, susținând grinzi masive, tăiate la marginea de jos în imitația unor arcade în acoladă cu multiple retrageri şi având ambele fețe decorate cu crestături (fig. 70, 74B). Un caz aparte l-a constituit casa Maximovici din str. Armeană (Armenească) nr. 68, cu soclul pridvorului mai scund, permițând racordarea la tinda cu stâlpi de lemn pe două laturi (fig. 73B), existentă încă în 1968, când a fost fotografiată de Paul Petrescu[62] şi care a fost din nefericire înlăturată la o reparație ulterioară, împreună cu acoperişul originar (fig. 74). Autorizarea acestei modificări este cu atât mai surprinzătoare, cu cât casa era de mult semnalată prin planşa

XVI a albumului *Botoşanii care se duc*, publicat în 1927[63] (fig. 73A).

Celelalte patru case din acest prim grup[64] au pridvorul deschis tratat în imitația arcadelor de zidărie: stâlpi robuşti din lemn, rotunjiți la strung, chituiți şi vopsiți, susțin false arcade pe schelet de lemn, tencuite (fig. 75, 76, 77, 84, 85).

În axul pridvorului, unele case au pe fațada opusă un sacnasiu. Dăm ca exemple casa Falinschi, cu sacnasiu poligonal (fig. 69) şi casa din str. Miorița nr. 13, cu sacnasiu rectangular (fig. 71A), subliniat însă în fațadă prin învelitoare cu contur poligonal (fig. 72).

Toate cele nouă case păstrează tâmplăria veche şi tavanele cu grinzi aparente profilate şi decorate uneori cu frumoase crestături, în special în camera mare din dreapta intrării; o tratare de excepție s-a păstrat la casa Cerchez din str. Războieni nr. 11 (fig. 76, 77), al cărei fost salon avea tavan casetat prin şipci profilate şi o rozetă centrală bogat sculptată (fig. 77). Peste tot au fost înlăturate vechile sobe de zidărie cu coloane, un ultim fragment rezultat din dărâmături aflându-se încă, în 1978, în pivnița casei Falinschi. Casa Cerchez a fost dărâmată în 1997 de fiul consilierului local Mircea Dănuță.

Învelitorile înalte, din şindrilă (adesea acoperite cu tablă), cu streşini late ce urmăresc un contur poligonal la pridvoare şi sacnasiuri, se mai păstrează la un număr restrâns de case, dar au fost înlocuite deja cu inexpresive învelitori plate, din tablă şi fără streşini, la casele Falinschi, Ibrăileanu – Jeleş, Maximovici şi Chiriac (str. Armeană – Armenească nr. 2, 42, 44 şi 46) pierzându-se în acest fel şi rarele exemplare de dulgherie medievală constituite de şarpantele originare cu cuie din lemn.

Un al zecelea exemplar, casa din str. Victoriei nr. 11 (fig. 78), deosebit de interesant prin sgrafitul „Sofian 1768” care se păstrează în pivniță, a fost îmbrăcat într-o arhitectură eclectică, realizată în jurul anului 1900, pridvorul deschis fiind transformat într-o încăpere obişnuită. Precizăm că cercetarea care stă la baza studiului de față nu este exhaustivă şi credem că numeroase case care apar astăzi cu înfățişarea specifică sfârşitului de veac XIX cuprind pivnițe şi chiar părți din nivele superioare ale unor case mult mai vechi, integrate în clădirea mărită şi nou decorată. Dăm ca exemplu casa din str. Unirii nr. 10, construită în jurul anului 1860 de familia Baltă, exmplu de eclectism cu reminescențe neo-gotice, care include o pivniță cu plan în formă de T; bolțile în leagăn executate din cărămidă îngustă şi chiar din piatră, pe o porțiune limitată, permit datarea acestui nivel în veacul al XVIII-lea.

Considerând anul 1821 ca limită a epocii feudale, integrăm în categoria arhitecturii medievale şi următoarele creații – deosebite tipologic, dar înrudite prin concepție – care sunt cu siguranță construite înainte de pragul epocii moderne:

1. *Prelucrări ale arhitecturii populare, în forme culte, specifice clasicismului moldovenesc*:

- Casa din strada Cuza Vodă nr. 14, cu portic şi pridvor pe coloane de zidărie, la care modenatura clasicizantă şi frontonul intrării se adaptează schemei locale a casei cu tindă pe stâlpi de lemn şi acoperiş cu pinioane pe laturile scurte (fig. 79).

- Vechea şcoală armenească din incinta bisericii Adormirea Maicii Domnului, unde elementul tindei este prelucrat în forma unui portic cu coloane de zidărie, completat cu o elegantă modenatură clasicistă (fig. 80);

- Vechea casă moldovenească din incinta Aşezământului Sofian – str. I. C. Brătianu nr. 59 (fig. 81E) –, care are porticul cu coloane de lemn întâlnit, în jurul anului 1800, în special în Moldova (exemplu, chiliile nord-estice ale mănăstirii Slatina) şi în Transilvania (exemplu casa Tamaşfalvi din Tamaşfalău, jud. Covasna);

- Casa din str. Anastasie Panu nr. 2, neîngrijită şi mutilată de reparații nepricepute, dar care păstrează beciul adînc, boltit şi porticul cu coloane de lemn pe latura scurtă a dreptunghiului de bază;

- Casa Sofian din str. Maxim Gorki nr. 6 (fig. 82), interpretează tradiționalul pridvor din fața intrării în forme de o puritate clasică, egalate la Botoşani doar de arhitectura bisericii Roset. Veche locuință a familiei Sofian, clădirea adăpostea în 1899 un aşezământ de binefacere cu profil şcolar, denumit „Institutul Sofian" în planul oraşului executat la acea dată. După cel de-al doilea război mondial, casa a fost dată în folosința unei grădinițe de copii, care funcționa în condiții optime şi datorită vastei curți cu copaci bătrâni din jur. Ridicarea asamblului de blocuri, care a desființat livezile din partea de apus a oraşului, a antrenat în mod nejustificat şi distrugerea plantației, de neînțeles apărând şi ridicarea unei noi grădinițe într-o poziție care denaturează perspectiva casei Sofian, deşi spațiul existent permitea manifestarea unei preocupări minime pentru respectarea valorilor moştenite.

***2. Arhitectura cu pronunțat caracter rezidențial*:**

- Casa Manolache Iorga din Aleea Unirii nr. 10 (fig. 88, 89 şi 90), menținută din fericire în interiorul grupului de blocuri al cvartalului Marchian (fig. 89C), are un program dezvoltat, cuprinzând: pivnița de vinuri, cu acces din exterior şi pivnița de alimente, comunicând cu vestibulul central de la parter; nivelul parterului, cu încăperi grupate în jurul unui mare vestibul; etajul destinat locuinței. Nivelele inferioare sunt executate din zidărie, în timp ce la etaj s-a folosit sistemul construcției cu schelet masiv de lemn, atât de bine adaptat condițiilor seismice şi climatului local. Intrarea principală, orientată către vest, a fost pusă în valoare printr-un pridvor ridicat pe un corp de intrare la parter, prevăzut cu arcade şi acoperit cu boltă cu muchii ieşite. Pridvorul este astăzi transformat într-o încăpere închisă, dar o coloană de lemn cu modenatură clasicistă, angajată în peretele etajului, arată că în prima sa formă pridvorul deschis a fost susținut de coloane cu acest tip.

Accesul la etaj se face printr-o scară acoperită, înconjurată printr-un pitoresc portic cu stâlpi de lemn, înlăturat în anii '80, care permitea legătura adăpostită de ploi între parter şi etaj (fig. 89B).

Casa Manolache Iorga se afla – ca şi alte locuințe din mahalaua Vrăbienilor – în mijlocul unei grădini cu livadă, astfel pomenită de Nicolae Iorga: „... casa moşului mieu Manole, cu atîția arbori în livadă, încît pare că nu i-aş fi putut număra..."[65]. Construirea ansamblului de blocuri a desființat vechile plantații, care abia acum reînvie din strădania locatarilor; mai regretabilă este ridicarea centralei termice în imediata apropiere (fig. 89C), alterând perspectivele asupra unui rar exemplar de locuință de patrician. Îmbucurătoare este însă prevederea de către Consiliul popular județean a restaurării ştiințifice a casei Iorga[66], pentru adăpostirea secției de Etnografie a Muzeului județean (fig. 90).

- Casa Bolfosu din Calea Națională nr. 234 a fost construită în primii ani ai secolului al XIX-lea, probabil de acel mare negustor armean, Garabet Bolfosu, ales epitrop în 1825[67]. Este unul dintre cele mai vechi exemplare de locuință care se depărtează – prin dezvoltare – de schema tradițională a tindei încadrată de încăperi aşezate simetric, schemă respectată fără abateri la casa Iorga. Vestibulul principal, semnalat în fațadă prin pridvorul cu coloane de factură ionică (fig. 91), este rezervat celor patru încăperi de recepție dispuse pe două laturi inegale, dintre care se detaşează salonul, puternic decroşat în fațada laterală, unde apare subliniat prin pilaştri de colț, lizene şi un fronton independent (fig. 92A). Din vestibul porneşte un coridor axial, paralel cu fațada principală, în care se deschid patru camere de locuit. O altă inovație constă în folosirea integrală a suprafeței delimitată de soclu pentru pivnițe şi cămări amenajate la adâncimi diferite, doar încăperile cele mai coborâte fiind acoperite cu bolți în leagăn. Întreaga compoziție respiră mândria lipsită de trufie (fig. 92B) a unui vrednic conducător de obşte, cum a fost

acel Bolfosu amintit de inscripția pietrei de mormânt din incinta bisericii armeneşti Sf. Maria: „În acest strâmt şi îngust mormânt doarme un om de frunte Sahag Bolfosul, vestit negustor, de neam bun şi făcător de bine şi totdeauna săracilor ajutor. +1830, 15 iulie, în vîrstă de 79 ani”[68].

- Primăria veche, în situația din 1872 (fig. 93), cu toate modificările de goluri şi intervenția unei modenaturi romantice, efectuate probabil după instalarea primăriei în casa ce aprținuse în 1806 stolnicului Ianachi Codrescu[69], permite reconstituirea tipului de casă boierească, ataşată străvechilor modele de conace din secolele XVII-XVIII. Parterul înalt, probabil boltit inițial, avea în fața intrării principale un portic cu arcade destinat trecerii trăsurilor şi este posibil ca la etaj să fi existat pridvoare cu coloane sau arcade, pe care le sugerează decroşurile din axul fațadelor.

- Farmacia Gorghias-Semaca, construită în jurul anului 1796[70], se prezintă astăzi (1980) cu forme de arhitectură specifice clasicismului moldovenesc de la începutul veacului al XIX-lea (fig. 95), dar nu este exclus ca cercetarea fațadelor să conducă la descoperirea unor pridvoare cu colonadă sau arcade ce pot fi bănuite la etaj, în axul decroşurilor situate pe fațade opuse, dacă ținem seama de monumentalitatea clădirii, comparabilă doar cu casa Codrescu (vechea Primărie) şi cu casa Bolfosu (Notă 2008: dacă s-au efectuat cercetări pe parament, înainte de dărâmarea clădirii în 1982, ele nu au fost publicate).

Proporții asemănătoare se regăsesc şi la alte clădiri din Botoşani, însoțite de corpuri decroșate – astăzi cu zidărie plină – ce sugerează vechi pridvoare sau sacnasiuri, dar, în absența unei cercetări de parament, datarea lor este limitată de decorul arhitectural specific celei de-a două jumătăți a veacului al XIX-lea. Sperăm, însă, că prezentarea clădirilor de certă factură medievală din Botoşani este în măsură să determine urmărirea cu atenție a lucrărilor de reparații curente la toate clădirile vechi din Botoşani, cu rezultatul cert al îmbogățirii datelor privind vechea arhitectură civilă din oraşele româneşti, atât de lacunar studiată până în prezent.

E. Arhitectura centrului comercial

Zona de târg a oraşului Botoşani este renumită pentru valoarea arhitecturală a centrului său actual – Piața 1907 şi porțiunea aferentă a Căii Naționale –, fapt care nu a împiedicat amplasarea unui magazin universal modern exact în acest centru şi amenajarea – mai mult improvizată – a unui nod de circulație majoră la sud de magazin, prevederi care au implicat desființarea a trei insule construite, mutilarea frontului de nord al Pieței 1907 şi izolarea farmaciei Gorghias-Semaca într-o mare de asfalt. În fapt, întreaga zonă a târgului medieval păstrează elemente arhitecturale valoroase, grefate pe un program comercial complex, care – pornind de la tema generală a reunirii în aceeaşi clădire a dughenelor, a atelierelor şi a spațiilor de locuit – se diferențiază în funcție de starea materială a proprietarilor şi de importanța fiecărei porțiuni de vad comercial. În plus, evoluția economică a târgului, cu acea stagnare de după 1870 antrenată de intervenția căilor ferate, a adus după sine o restrângere a activității de schimb către zona centrală, cu părăsirea unor porțiuni ale vechilor vaduri comerciale, fapt care a fragmentat compoziția fronturilor construite inițial unitar, păstrându-se însă grupuri izolate de dugheni care ne ajută să reconstituim limitele din trecut ale vieții economice a târgului.

Pe structura complexă a beciurilor boltite, aproape în întregime necercetată, două tipuri de clădiri predomină: dughenele pe parter şi cele cu parter şi etaj, acest ultimul nivel fiind în general destinat locuinței. Am văzut în capitolul precedent că ambele tipuri existau cel mai târziu în 1820 şi că, printre construcțiile cu schelet de lemn, apăreau şi „dughene de piatră”. Detaliile de arhitectură şi – uneori – anii consemnați în tencuială sau pe grilajele

balcoanelor ne arată că foarte multe etajări datează cel mai târziu din perioada 1850 – 1860, fapt care elimină ipoteza refacerii integrale a centrului după marele incendiu din 1888. Spațiile boltite de la parter, unele acoperite cu bolți semicilindrice sau cu muchii ieşite, altele cu bolți „a vela” pe dublouri, ar putea foarte bine să dateze din veacul al XVIII-lea dar, până la o cercetare mai amănunțită, ne mulțumim să afirmăm că o mare parte din structurile de zidărie ridicate peste pivnițe datează din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Tipul general de plan este cel în formă de L, cu latura scurtă a dughenelor aşezată spre vad, fără rezervarea unui spațiu de acces în curte, care se face – fie prin traversarea dughenei, fie prin ulița secundară, paralelă cu vadul. În curte, atât clădirile pe parter, cât şi cele cu etaj, prezintă arhitectura cu cerdace, balcoane de lemn şi geamlâcuri specifică tuturor zonelor de târg şi remarcabilă prin variația infinită a rezolvării detaliilor în cadrul unui număr foarte restrâns de scheme funcționale (fig. 99). Fațadele spre stradă, destinate a atrage atenția cumpărătorilor şi menite a exprima rangul social al meşteşugarului sau negustorului, părăsesc formulele tradiționale şi reflectă toat curentele de influență apuseană care au fost succesiv adoptate de societatea moldovenească, dar – ca şi pentru arhitectura locuințelor – bănuim prezența a numeroase structuri medievale (ziduri şi bolți) înglobate în clădiri supraetajate şi decorate după gustul epocii moderne. Câteva exemple care susțin această ipoteză sunt:

- Construcția din Calea Națională nr. 27 (fig. 116), având etajul încununat către est de un impunător fronton, dar al cărei parter este acoperit cu bolți mănăstireşti (*bonnet d'évêque*), folosite îndeobşte în veacurile XVII-XVIII; corpul secundar alungit, care urmăreşte inflexiunea uliței care mărginea incinta Uspeniei (fig. 7 şi 11), este boltit în leagăn şi cu muchii ieşite.

- „Casa morii” din Calea Națională nr. 225-231 (fig. 106) a unificat printr-o reprezentativă arhitectură romantică patru clădiri vechi, având specificul plan în formă de L; corpurile lungi, perpendiculare pe axul străzii, prezentau în curțile interioare tradiționalele cerdace şi galerii cu stâlpi din lemn sau geamlâcuri.

- Fațada eclectică din Calea Națională nr. 13-19 a ansamblului situat la intersecția cu str. Nicolae Grigorescu (fig. 111) unifică trei case vechi dintre care una prevăzută cu gang, în 1872, după cum rezultă din analiza planului Emilian (fig. 7).

- Teatrul Petrache Cristea, prăbuşit în 1980 din lipsa lucrărilor de întreținere şi consolidare, pare să rezulte – în baza aceluiaşi plan (fig. 7) – din reunirea mai multor case vechi, având în vedere inflexiunea în fațadă (nejustificată la o construcție nouă) şi dimensiunile neobişnuite ale clădirii, care au permis amenajarea (şi nu construirea) în 1860 a primei săli de teatru a oraşului.

În aceste condiții, decizia renunțării la unele părți însemnate din vechea zonă de târg (aşa cum s-a propus să fie dărâmate toate clădirile de pe Calea Națională, până la intersecția cu str. Nicolae Grigorescu, sau toate dughenele pe parter, cu arcade, din str. Marchian, fig. 102) nu poate fi luată cu uşurință, în baza simplei aprecieri subiective a calităților estetice şi a gradului de uzură, întrucât păstrarea şi evidențierea dovezilor concrete ale culturii urbane româneşti este în prezent o datorie națională.

NOTE

1. Victor Tufescu, *Tradiții şi perspective în dezvoltarea municipiului Botoşani*, p. 9-21.
2. Datele referitoare la cifra populației, înainte de 1805, sunt sporadice şi cu caracter informativ, ca acea precizare a baronului de Tott din 1768 privind numărul locuitorilor, care se ridică „la şapte pînă la opt mii” (A. Gorovei, *Monografia*, p. 48). Totuşi, este concludentă constatarea din hrisovul lui Constantin Moruzi din 1780 în care se spune că târgul s-a mărit cu trei părți decât a fost mai înainte, fapt care implică şi o creştere însemnată a populației.
3. *Enciclopedia României*, vol. II, Bucureşti, 1938, p. 69.
4. V. Tufescu, *op. cit.*, p. 9.
5. O. G. Lecca, *Dicționar istoric, arheologic şi geografic al României*, Bucureşti, 1937, p. 82. Este singura mențiune pe care o cunoaştem cu privire la existența unei biserici în „inima târgului”, ridicată pe vremea lui Ştefan cel Mare.
6. A. Gorovei, *Monografia*, p. 23.
7. *Istoria României*, *II*, p. 586-587, cu privire la perioada veacurilor XV-XVI: „... Cu toată această dezvoltare economică, oraşele continuă să aibă un caracter semi-rural”; *ibidem*, III, 1964, p. 679, cu privire la intervalul cuprins între sfârşitul veacului al XVIII-lea şi 1821: „Haosul şi capriciul care au determinat configurația oraşelor noastre erau imaginea samavolniciei şi arbitrariului clasei stăpânitoare”. O preluare a acestei concepții se regăseşte la Al. Ungureanu, *Oraşele din Moldova. Studiu de geografie economică*, Bucureşti, 1980, p. 114-115, în încercarea de clasificare a tipurilor de plan orăşenesc în categoriile: dezordonat (haotic), radiar-concentric, rectangular şi suplu (ultima categorie fiind „un produs al urbanismului modern”). Oraşele medievale sunt clasate în categoria întâi, din cauza dezvoltării lor spontane, adică fără plan pre-stabilit: „Acest plan apare ca o rețea de străzi sinuoase, lipsite de o direcționare evidentă, uneori cu străzi fără ieşire. Anumite tendințe rectangulare spontane se pot descifra în oraşele care au avut un nucleu comercial – meşteşugăresc de mari dimensiuni, ca la Botoşani, Suceava sau chiar la Iaşi”. Surprinzătoare pentru formația de geograf a autorului apar şi concluziile referitoare la sistematizări care au modificat radical structura istorică a oraşelor: „Trama stradală neregulată implică dificultăți pentru circulația internă şi de tranzit, cartierele comunică greu între ele. Acesta a fost motivul pentru care planul multor oraşe vechi, în special în centru, a necesitat modificări, trasându-se un plan mai simplu şi mai rațional, chiar dacă s-au păstrat tendințele de ansamblu, de exemplu la Piatra-Neamț”.
8. N. Iorga, *Drumuri şi oraşe din România*, Bucureşti, 1904, p. 172-173.
9. *Marele dicționar geografic al României*, I, p. 563.
10. V. Nădejde şi I. Țițu, *op. cit.*, p. 47.
11. N. Iorga, *op. cit.*, p. 178.
12. *Idem*. *Din tesaurul de artă botuşănean*¸în *BCMI*, XXXI, 1938, p. 14: „... a devenit un internat de băeți în mijlocul unei minunate grădini”.
13. M. Berza şi colectiv, *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 126 – traducerea pisaniei: „Io Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a zidit această întru numele celui între sfinți părintele nostru arhiereul şi făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004 ‹=1496›, iar al domniei sale anul al patruzecilea curgător, luna septembrie 30”.
14. C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe*, p. 196.
15. N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova*, p. 147, 148, 150, 155, 229-230.
16. George Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, BCMI, XVIII, 1925, Bucureşti, 1926, p. 42-47; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, Bucureşti, 1963, p. 234-237.
17. Albert Klein, *Baugeschichte der evangelischen Kirche în Mühlbach*, în „*Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*”, Bucureşti, 1976, p. 35-43.
18. A. Gorovei, *Monografia*, p. 5.
19. C. Sârghevici, *Forța armată din garnizoana Botoşani* în: *Botoşanii în 1932*, p. 147.
20. N. Iorga, *op. cit.*, p. 4.
21. *Cultul ortodox în județul Botoşani*, 1906, p. 5.
22. *Raport general cu privire la lucrările Comisiunii Monumentelor Istorice în 1907*, BCMI, I, 1908, p. 35-36 şi 44, iar imaginea clopotniței în ruină apare la p. 37, fig. 21.

23. Alexandru Lăpedatu, *Cronica. Din lucrările Comisiunii Monumentelor Istorice în 1908*, BCMI, I, 1908, p. 90; idem, *Cronică. Din lucrările Comisiunii Monumentelor istorice*, BCMI; I, 1908, p. 188; *Raport general cu privire la lucrările Comisiunii Monumentelor Istorice în 1908*, BCMI, I, 1908, p. 172.
24. Pentru această afirmație, care contravine opiniilor lui George Balş şi Grigore Ionescu, vezi E. Greceanu, *Paramentul medieval* în „*Monumente istorice şi de artă*”, 1975, nr. 1, p. 25-40; idem, *The medieval wall-facing*, în „*Revue roumaine d'histoire de l'art*”, seria „*Beaux-arts*”, XIV, 1977, p. 49-70 (versiune îmbunătățită prin înmulțirea exemplelor din Moldova şi Țara Românească).
25. Vezi fotografia pisaniei la G. Balş, *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacul al XVI-lea. 1527-1582, BCIMI*, XXI, 1928, p. 109, fig. 119. Din cauza acestei scrieri greşite, biserica Sf. Gheorghe apare cu data construcției 1541 în *Cultul ortodox în județul Botoşani*, 1906, p. 6.
26. G. Balş, *op. cit.*, p. 106.
27. G. Balş, *op. cit.*, p. 106, fig. 115.
28. *Cultul ortodox în județul Botoşani*, *1906.* p. 6.
29. N. Iorga, *Din tesaurul de artă botuşănean*, p. 8.
30. *Cultul ortodox în județul Botoşani*. 1906, p. 7. Textul inscripțiilor din 1815 şi 1864 permite interpretarea refacerii integrale a clopotniței, dar nu este pomenită nici o calamitate care ar fi justificat refacerea din temelie, la intervale atât de apropiate, iar autorii publicației citate prezintă intervențiile respective cu titlul de reparații.
31. N. Ghika-Budeşti, *Memoriu asupra lucrărilor de restaurare a bisericii Sf. Gheorghe din Botoşani*, în *BCMI*, V, 1912, p. 43-44.
32. G. Balş, *op. cit*., p. 118, traducerea pisaniei: „Cu vrerea Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh, iară eu roaba stăpânului meu Domnului Isus Hristos, Elena, fată de Despot, doamna lui Petru voievod, fata lui Ioan Despot împăratul, am binevoit, cu buna mea aplecare şi cu bunul meu gând, a zidi acest hram în numele Adormirii Precistei stăpânei noastre de Dumnezeu născătoare şi pururea Fecioarei Maria. Şi s-a săvârşit în anul 7060 (1552) august”.
33. *Cultul ortodox în județul Botoşani*. *1906*, p. 1.
34. *Ibidem*, p. 1-2.
35. *Ibidem*, p. 2, textul inscripției: „Această clopotniță din temelie s-a făcut din nou, cum şi acoperămîntul, cu her şi cu tot meremetul, cu cheltueala a sfintei biserici şi cu ajutorul pravoslavnicilor creştini, prin silința epitropilor şi a preuților slujitori ai sfintei biserici la anul 1819 august 15”.
36. Dăm ca exemplu învelitorile baroce de la mănăstirea Bistrița, jud. Neamț, a căror păstrare a fost inițial indicată de Comisia de avizare a Direcției monumentelor istorice, pentru a fi apoi îndepărtate una câte una în cadrul restaurării din ultimul deceniu (şef proiect arh. Nicolae Diaconu).
37. *Cultul ortodox în județul Botoşani. 1906*, p. 2.
38. N. Iorga, *Drumuri şi oraşe din România*, p. 172-173; idem, *Din tesaurul de artă botoşănean*, p. 7.
39. Ies ca atare din cadrul analizei edificiile de cult ridicate sub influența curentului romantic: biserica Sf-ții Voievozi (1850-1862), biserica lipovenească (1853) şi sinagoga neogotică din Târgul Nou (str. Vornic Boldur).
40. N. Iorga, *op. cit*, p. 7.
41. E. Greceanu, *Spread of Byzantine traditions in the medieval arhitecture of Romanian masonry churches in Transylvania*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, AIESEE, Bucureşti, 1979, p. 197-238.
42. Conform istoricului afişat la biserică, turnul clopotniță a fost ridicat în 1815 (şi nu în 1801, cum se arată în *Cultul ortodox în județul Botoşani*, *1906*, p. 31); lucrarea a fost executată de „calfa D. Mitalis”, printre ctitori figurând Ioan şi Nicolae Sofian.
43. N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 115 şi 151; textul pisaniei în *Cultul ortodox în județul Botoşani*. *1906.*, p. 13, din care cităm începutul: „Grigore Varlaam fecior marelui stolnic şi spătar Manole Varlaam, ci au fost fecior lui Manole Varlaam, ci din vechime au făcut în acest țintirim aici biserică de lemn cu hramul tot Intrarea în biserică şi fiind învechită, după trecere de atîția ani, a început a zidi din temelie …” etc.
44. *Cultul ortodox în județul Botoşani*. *1906*, p. 13: biserica era „împrejmuită cu grilaj şi avînd plantații şi grădină frumoasă”. Desființarea grilajului a antrenat dispariția grădinii şi degradarea plantațiilor.
45. *Ibidem*, p. 9, textul pisaniei: „Vezi dumneata, o cititorule, că această sfântă şi dumnezeiască biserică, ce se numeşte şi se prăznuieşte hramul Întâmpinării Domnului Hristos şi a sfinților Împărați Constantin şi Elena, este din temelie lucrată prin osârdia şi cheltuiala dumisale spătarului Constantin Roset şi soția dumisale Maria, născută Gheucă, ca să le fie spre veşnică pomenire”. Mai departe, se spune

că biserica „se găseşte în partea cea mai frumoasă a oraşului … Bătrînii copaci de teiu, santinele neadormite în juru-i, ne mai arată gustul ales şi grija fondatorului pentru frumusețea şi podoaba casei Domnului”. În ultimul deceniu, sistematizarea a rectificat traseul cotit al străzii Ruset (I. C. Frimu), care trece astăzi între biserică şi clădirea fostei şcoli de psaltichie. Grădina a dispărut prin încadrarea străzii cu blocuri de locuințe, al căror amplasament a urmărit totuşi păstrarea liberă a bisericii Roset în desfăşurarea bulevardului. Este însă necesar ca Primăria să permită protecția cu grilaj ornamental a terenului afectat monumentului istoric, întrucât vecinătatea unui local de alimentație publică face ca acest teren – şi chiar soclul bisericii – să prezinte urme care nu fac cinste nivelului local de civilizație.
46. *Ibidem*, p. 23.
47. *Ibidem*.
48. N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoşani*, p. 28.
49. *Ibidem*.
50 *Ibidem*, p. 34.
51. N. Iorga, *Cronică*, „*Revista istorică*”, II, 1916, nr. 3-6, p. 122; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 115.
52. N. Iorga, *Inscripții botoşănene*, p. 25, traducerea inscripției în limba armeană aşezată pe peretele dintre navă şi capela de sud: „Această biserică s-a clădit din temelie în oraşul Botoşani întru numele Sfintei Treimi, cu cheltuiala lui Hagi Anton, fiul lui Oxenti Leon, pe vremea marelui patriarh chir Luca, catolicosul tuturor armenilor, cu osteneala şi stăruința preotului Melcon Treşu Buzatov din Roman, ca să fie această biserică pomenire pentru şapte rânduri de oameni din neamul său; 1795, septembrie 1”.
53. *Ibidem:* „1832, mai în 16. S-au înnoit această biserică a Sfintei Treimi prin sârguincioasa osteneală a dumisale Ştefan David Goilav, cu ajutorul poporenilor armeni din acest oraş, întru pomenirea viilor şi a morților şi iarăşi cu ajutorul plin de sârguință al dumisale Andrieş Focşeneanu şi al dumisale Andronic Zadigheanu. Botoşani”.
54. *Ibidem*, p. 24. Se dă şi inscripția săpată în piatră deasupra intrării în capela de pe latura de sud, din care reiese că acest corp a fost adăugat în 1782, fapt care confirmă păstrarea parțială a zidurilor bisericii de secol XVI.
55. A. Gorovei, *Monografia*, p. 92
56. *Ibidem*, p. 53
57. N. Iorga, *Drumuri şi oraşe din România*, p. 174.
58. Paul Petrescu, *Arhitectura civilă a Botoşanilor*, *SCIA*, seria Artă plastică, t.16, nr. 2, 1969, p. 283-297.
59. *Istoria României*, III, p. 1121.
60. P. Petrescu, *op. cit.*, p. 287-289: casele Maximovici, Falinschi şi casa din str. Miorița nr. 14 (declarată monument istoric prin HCM 1160/1955).
61. Casa Falinschi, str. Armenească nr.2; casa Ibrăileanu-Jeleş, str. Armenească nr. 66; casa Maximovici, str. Armenească nr. 68; casa Chiriac, str. Armenească nr. 70; casa din str. Miorița nr. 13.
62. P. Petrescu, *op. cit.*, p. 286, fig.1; p. 287, fig. 2.
63. A. I. Gheorghiu, M. Olinescu, *Botoşanii care se duc*, Botoşani, 1927.
64. Casa din str. Dochia nr. 14 (dărâmată în 1980); casa Cerchez, str. Războieni nr. 11; casa Ciomac-Cantemir, str. Victoriei nr. 9; casa din str. Miorița nr. 14.
65. N. Iorga, *op. cit*., p. 172.
66. Desconsiderarea sistemului medieval de construcție cu schelet de lemn (*Fachwerk*), denumit curent „paiantă” (cu nuanță pe nedrept peiorativă), a dus la o primă propunere de restaurare, întocmită de arhitectul Virgil Polizu, prin care întreaga structură a etajului (inclusiv planşeele cu grinzi de lemn aparente de peste parter, planşeele etajului şi monumentala şarpantă păstrată fără denaturări), urmau să fie înlocuite cu zidărie nouă şi planşee din beton armat; pridvorul închis de astăzi ar fi fost înlocuit cu o interpretare modernistă a unui pridvor deschis, pe stâlpi din beton armat cu secțiune variabilă. Noul proiect este orientat către păstrarea tuturor elementelor autentice ale casei, inclusiv sistemul de construcție şi intervențiile succesive asupra nucleului inițial.
67. A. Gorovei, *Monografia*, p. 82-91; proprietatea familiei Bolfosu asupra casei ne-a fost confirmată, în 1978 de Anton Trancu, preşedintele comunității armene din Botoşani.
68. N. Iorga, *Inscripții botoşănene*, p. 27.
69. A. Gorovei, *Monografia*, p. 296-298.
70. *Ibidem*, p. 23.

CAPITOLUL IV

ARHITECTURA CIVILĂ A ORAŞULUI BOTOŞANI ÎN VEACUL AL XIX-LEA*

În pragul veacului al XIX-lea, arhitectura civilă a Botoşanilor avea conturate două programe majore, diferenţiate pe criteriu funcţional: arhitectura de târg (centrul de producţie şi desfacere) şi arhitectura de locuinţe a cartierelor, grupate în jurul propriilor biserici, pe criteriu de breaslă sau etnie. Ambele programe prezintă nuanţe – şi nu contraste – determinate de treptele sociale, fără intervenţia unor deosebiri pe criteriu etnic. Edificiile publice au fost amenajate iniţial în clădiri cu program de locuinţă (primăria, instalată în casa ce aparţinuse, în 1806, stolnicului Ianachi Codrescu) sau în cele cu caracter mixt din zona de târg (teatrul, instalat în casele Cristea), abia spre sfârşitul veacului ridicându-se edificii publice construite anume pentru funcţia respectivă.

ARHITECTURA DE TÂRG

Zona de târg a oraşului Botoşani a fost renumită pentru valoarea arhitecturală a centrului său – Piaţa 1907 şi porţiunea aferentă a Căii Naţionale. Dar nu numai centrul actual, ci şi întreaga arie a târgului medieval, grefată pe diagrama arterelor de tranzit, păstra exemplare valoroase ale programului de târg, care – pornind de la tema comună a reunirii în aceeiaşi clădire a dughenelor, depozitelor, atelierelor şi spaţiilor de locuit – se diferenţia în funcţie de starea materială a proprietarilor şi de importanţa fiecărei porţiuni de vad comercial (fig. 102). Evoluţia economică a târgului, cu acea stagnare de după 1870 antrenată de apariţia căilor ferate, a adus după sine o restrângere a activităţii de schimb către centrul “pieţei târgului”, însoţită de părăsirea unor porţiuni ale vechilor vaduri comerciale; acest fapt a fragmentat compoziţia fronturilor construite iniţial în regim continuu, păstrându-se însă grupuri izolate de dughene care ne ajută să reconstituim limitele din trecut ale târgului.

În prima jumătate a veacului al XIX-lea, creşterea populaţiei şi continuarea avântului economic determină extinderea dughenelor pe uliţele secundare ale Târgului vechi (străzile Elena Rareş, Calea Naţională, Engels, Mioriţa, Bălcescu ş.a.), destinate iniţial aprovizionării dinspre curte a dughenelor dispuse în front continuu de-a lungul marilor vaduri comerciale.

Între 1850-1860, saltul înregistrat de creşterea populaţiei cu mai mult de jumătate, duce la construirea intensivă de dughene în Târgul Nou. Parcelele se deosebesc de cele vechi prin dimensiunile lor foarte restrânse, atât în lăţime, cât şi în adâncime. Tot în această etapă, vechea extindere pe drumul Ştefăneştilor degenerează complet: vatra oraşului se retrage către vest, traseul drumului comercial este părăsit odată cu înfiinţarea Cimitirului *Eternitatea* (1881), iar zona străzilor I. C. Brătianu, Dragoş Vodă şi Călugăreni capătă caracterul unei zone de locuit, în care arhitectura eclectică a caselor înstărite se intercalează între grupurile de case cu arhitectură populară, specifice vechilor cartiere de locuinţe ale târgului.

Către sfârşitul veacului, un ultim eveniment declanşează unificarea arhitecturală a Pieței 1907 şi a porțiunii din Calea Națională cuprinsă între străzile Nicolae Grigorescu şi Peneş Curcanul. Este vorba de marele incendiu din 3 iunie 1888, a cărui descriere exagerată – sub raportul dispariției clădirilor – a dat naştere opiniei eronate că tot acel centru este o refacere târzie, de după 1890. Având în vedere păstrarea în întregime a unor clădiri de diferite epoci (biserica Uspenia, casa Gorghias-Semaca, casa cu arcade a doctorului Hinek din Piața 1907 ş.a.), este probabil că acest incendiu a înlăturat ultimele „dughene din paianturi" – consemnate într-un plan din 1857 – şi a impus refaceri însemnate ale nivelelor superioare. Cu această ocazie, fronturile clădirilor din zona amintită au fost unificate printr-o arhitectură de pronunțat caracter occidental şi de foarte bună calitate, care reprezintă aportul principal al comunității evreieşti din Botoşani la îmbogățirea valorilor arhitecturale ale oraşului, întrucât în 1890 porțiunea respectivă a centrului comercial se afla în proprietatea marilor negustori şi bancheri evrei. Trebuie însă precizat că arhitectura occidentală a fațadelor constituie doar un frumos decor al străzii, întrucât clădirile înglobează nucleele anterioare, iar curțile prezintă ordonanța clasică a caselor de târgoveți, cu galerii pe stâlpi de lemn, balcoane şi geamlâcuri susținute pe console de lemn profilate, elemente întâlnite în toate zonele centrului comercial al vechilor oraşe din țara noastră.

Arhitectura târgului Botoşani respectă structural rețeaua pivnițelor boltite, dispuse pe două nivele, care au adăpostit sute de ani mărfurile negustorilor, constituind concomitent şi locul de refugiu al populației, în timpul repetatelor năvăliri ce s-au abătut peste țara Moldovei. În cazul Botoşanilor, această dublă funcție este vădită de existența legăturilor transversale, la nivelul superior, între pivnițele parcelelor dispuse perpendicular pe axul străzii, precum şi de rețeaua inferioară ce se dezvoltă sub piețe şi străzi.

Fațadele spre stradă, destinate a atrage atenția cumpărătorilor şi menite să exprime rangul social al meşteşugarului sau negustorului, părăsesc formulele tradiționale şi reflectă toate curentele de influență apuseană care au fost adoptate succesiv de societatea moldovenească.

Clasicismul primelor decenii ale veacului al XIX-lea, atât de strălucit reprezentat la Botoşani prin arhitectura de cult, a cedat locul curentelor mai noi, dar importanța pe care a avut-o în arhitectura târgului este dovedită de fațadele construcției din Calea Națională nr. 275 (fig. 116), prezentând spre Uspenia un impunător fronton ce subliniază corpul central. Din aceeaşi perioadă se evidențiază originala fațadă a clădirii din str. Miorița nr. 3-5 (fig. 101A, B), care îmbină elemente Empire cu reminiscențe de baroc; gangul puternic acuzat în fațadă ne face să credem că funcția inițială a fost aceea de han.

Arhitectura romantică s-a manifestat la Botoşani către mijlocul veacului în formula îmbinării elementelor de tradiție romantică cu sugestii de fortificații; în zona de târg, această arhitectură se păstrează la câteva clădiri de pe Calea Națională, remarcabile prin monumentalitate, ale căror nivele inferioare le bănuim a data din veacul al XVIII-lea: "Casa Morii" (nr. 225-231), care unifică prin fațadă patru clădiri mai vechi (fig. 106); fațada caselor numerotate astăzi 13-19 (fig. 111A, B), dar care, din analiza unui plan efectuat în 1872, pare să unifice trei sau patru case mai vechi, dintre care una prevăzută în trecut cu gang; monumentala clădire a fostului teatru din Calea Națională, consemnată în acelaşi plan din 1872 şi care pare să rezulte din reunirea mai multor case mai vechi, având în vedere amploarea neobişnuită ce a permis amenajarea la etaj, în 1860, a primei săli de teatru din Botoşani, purtând numele – probabil – al fostului proprietar, Petrache Cristea (fig. 161A, B); casele din Calea Națională nr. 19A (fig. 114A, B), 81 şi fostă 335 (fig. 119).

Un ultim exemplar de arhitectură romantică a fost, până în 1979, casa doctorului Hinek, capăt de perspectivă din Piața 1907 nr. 14. Cu toate mutilările suferite în timp, casa păstra stâlpii de colț cu secțiune poligonală şi cornişa cu sugestii de arcaturi lombarde, combinate cu portice clasiciste – înzidite ulterior – care înconjurau inițial parterul pe trei laturi (fig. 96). Conform inscripției săpate pe o lespede de piatră, casa data din 1859, dar este posibil ca acest an să fi amintit remodelarea unei clădiri mai vechi, figurată în planul din 1857. Porticele parterului reprezentau cea mai veche prelucrare din zidărie a porticelor de lemn care dublau, încă în 1872, fațadele dughenelor (vezi planul Emilian). Interpretarea dată porticelor la casa din Piața 1907 nr. 14 explică generalizarea motivului arcadelor din zidărie, care apare la majoritatea clădirilor cu program comercial, indiferent de amploarea lor. Dărâmarea celei mai vechi case cu portice de zidărie din Botoşani constituie o grea pierdere pentru arhitectura civilă a oraşelor noastre şi nu poate fi scuzată prin ignorarea valorii pe care o prezenta, întrucât aceasta fusese semnalată din timp prin includerea în planul de perspectivă al restaurărilor din fonduri centrale ale Direcției Patrimoniului Cultural Național. În fapt, sub pretextul unor imaginare cedări de fundații, s-a urmărit asigurarea dărâmării insulelor cu dughene pe parter, cu arcade din zidărie, cuprinse între străzile Marchian, spre nord (fig. 102) şi Horia-Cerbului-Transilvaniei, spre sud (fig. 11).

Impresionanta desfăşurare pe două şi chiar trei nivele a clădirilor din Piața 1907 (fig. 97, 98) şi de pe Calea Națională (fig. 110-119) în zona cuprinsă aproximativ între str. Nicolae Grigorescu şi începutul străzii I. C. Brătianu; ritmul unitar al traveilor, îmbinat cu o excepțională variație în tratarea arhitecturală a fațadelor; bogăția modenaturii eclectice, cu nuanțe de Renaştere, baroc, rococo, clasicism, eclectism de şcoală franceză şi chiar Seccesion; fantezia decorativă a consolelor şi feroneriei balcoanelor, toate aceste elemente au atras atenția asupra valorii unui ansamblu, caracterizat de Paul Petrescu ca având “un aspect citadin evoluat, meritând a fi consemnat ca atare pentru a ilustra un moment important din dezvoltarea oraşelor româneşti în secolul al XIX-lea”. Această recomandare, făcută în 1969, nu a putut împiedica restructurările amintite mai sus.

ARHITECTURA LOCUINȚEI

Existența în Botoşani a unor valoroase exemplare de locuințe medievale este – în mod excepțional – consemnată în toate lucrările de specialitate, fără a fi constituit, până în prezent, obiectul unei analize complete. Arhitectura civilă medievală, realizată în întregime sau parțial din zidărie, constituie o temă independentă, chiar dacă trăsăturile ei caracteristice au influențat arhitectura de veac XIX din Botoşani cel puțin până în jurul anului 1850. În schimb, arhitectura populară – care a predominat fără îndoială în cartierele de locuințe ale oraşelor medievale – este reprezentată în Botoşani prin numeroase exemplare pentru care nu există, la prima vedere, elemente de datare ante 1800, astfel încât examinarea acestei arhitecturi în cadrul studiului de față este firească, cu observația că ea are o străveche tradiție locală, în care se regăsesc rădăcinile arhitecturii culte, atât medievale cât şi moderne.

Prezentă – cel puțin până în 1977 – într-un număr impresionant de case, arhitectura populară din vatra oraşului Botoşani este importantă nu numai prin valoarea intrinsecă a fiecărui exemplar în parte, ci şi prin demonstrația folosirii pe scară largă a acestui tip de arhitectură

în oraşele medievale de către diferite categorii sociale: meşteşugari, negustori şi chiar boieri (exemplu, casa Miclescu din str. Maxim Gorki nr. 14, dărâmată în 1978).

În afară de zonele bisericilor de breaslă, casele cu arhitectură populară predominau în partea de sud-vest a oraşului, în "mahalale" renumite pentru frumusețea şi bogăția livezilor; atât casele, cât şi livezile au dispărut pentru a face loc unor noi cartiere de blocuri tip, renunțându-se la judicioasa prevedere a rezervării zonelor verzi pentru extinderea parcului Vârnav şi, concomitent, la amplasarea noilor ansambluri de blocuri cu prioritate în zonele insalubre ale Târgului Nou.

*

Pentru caracterizarea arhitecturii culte din Botoşanii veacului al XIX-lea, recurgem la formularea făcută de Paul Petrescu în 1969: „…Istoria siturilor arhitectonice, desfăşurată în alte părți pe durate mari, se află aici redusă şi comprimată în trecerea câtorva decenii, viteza desfăşurării procesului putând fi apreciată dacă ne gândim că în aproape mai puțin de 150 de ani se face trecerea de la arhitectura de străveche tradiție… la cea purtând amprentele celor mai actuale mode europene, transpunerea din aceste stiluri, de pildă cea a neogoticului, fiind sincronă în ținuturile austriece şi în cele moldoveneşti"[1].

În succesiunea cronologică a stilurilor de origine apuseană, primul loc revine clasicismului, care prezintă şi cea mai vădită adaptare la tradițiile constructive locale, atât în arhitectura de cult – în care apar realizări de culme, raportate la manifestarea acestui curent în întreaga țară – cât şi în programul locuinței. Prelucrarea directă a arhitecturii populare, în forme culte, specific moldoveneşti, a fost prezentată în cap. III.

Influența clasicismului asupra compoziției întregii clădiri – nu numai asupra detaliilor –, manifestă în preocuparea pentru axe de simetrie, acuzate prin portice şi frontoane, precum şi în urmărirea unei monumentalități ce se detaşează de proporțiile tradiționale, se regăseşte la farmacia Gorghias-Semaca, construită în jurul anului 1796, care apare astăzi denaturată de reparații şi modificări multiple ce ar putea fi uşor remediate, dacă nu ar persista dorința dărâmării ei în scopul rezolvării nodului de circulație artificial creat (fig. 95A, B, C). Cea mai frumoasă realizare clasicistă, păstrată încă fără mutilări ale spațiului înconjurător – respectiv curtea în mijlocul căreia a fost concepută –, rămâne casa Bolfosu din piața bisericii Sf. Gheorghe (Str. Ion Pillat nr. 5), construită de acel reprezentant al patriciatului botoşănean care a fost negustorul armean Garabet Bolfosu, ales epitrop în 1825. Ridicată în intervalul 1790-1810, clădirea adaptează schema casei medievale cu pivniță înaltă şi pridvor la formula de reflex palladian a locuinței înscrise într-un pătrat, prevăzut cu câte un corp decroşat pe trei laturi. Corpul intrării principale este evidențiat prin portic cu coloane ionice şi întreaga compoziție se înalță pe un soclu masiv ce adăposteşte pivnițele (fig. 91, 92).

ARHITECTURA ROMANTICĂ

În afara târgului propriu-zis, arhitectura romantică din Botoşani s-a manifestat în special printr-o decorație de factură romanico-gotică, aplicată pe fațade cu ordonanță tradițională. Citām următoarele exemple: casa Aritonovici din str. Miorița nr. 12 (fig. 126A, B), care îmbină modenatura neo-gotică cu console profilate de tip Renaştere; Poşta veche din str. Victoriei nr. 17 (fig. 127); casa lui Garabet Ciolac din str. Marchian nr. 7 (Arhivele statului) (fig. 128A, B); decorul în stucatură al casei din str. Ştefan Luchian nr. 39 (fig. 129A) şi al casei din Calea Națională nr. 14 (fig. 129B) etc. Un caz excepție se detaşează în context formal, prin concepția integral romantică a compoziției şi a decorației. Este vorba de exemplarul – din nefericire iremediabil mutilat – Casei Ciolac din str. Nicolae Iorga nr. 10 (fostă Cuza Vodă nr. 12), azi internatul Liceului „Laurian”. O admirabilă vignetă a planului întocmit în 1872 de inginerul Ştefan Emilian ca şi o fotografie de dinaintea primului război mondial (fig. 130A) ne arată că această clădire a avut o arhitectură romantică afirmată structural, cu rezalituri de colț dominate de fiale şi cu o subliniere a volumelor prin coronamente ce sugerau creneluri şi guri de păcură. Menționată în 1891 printre casele cele mai importante ale oraşului, ea este amintită de Nicolae Iorga în 1938, când adăpostea un Internat de băieți „în mijlocul unei minunate grădini”. Arhitectura romantică cu sugestii de fortificații (creneluri şi contraforturi) a fost în general distrusă în „era socialistă” – vezi Spitalul Sf. Vineri din Roman (arh. Costinescu – secolul XIX). În jurul anului 1950, o pseudo-reparație a distrus modenatura clădirii Ciolac (fig. 130B) – fără a mai vorbi de decorația interioară – şi a ras toate accentele pe verticală ale arhitecturii neo-gotice , astfel încât numai indicația din planul Emilian şi fotografia amintită a permis identificarea inexpresivului cub cenuşiu, înconjurat acum – în locul „minunatei grădini” – de construcții utilitare lipsite de cea mai elementară preocupare de estetică ambientală.

ARHITECTURA ECLECTICĂ

Denumită astfel datorită selecției libere a unor influențe preluate din toate curentele de arhitectură ale veacurilor precedente, cu o nuanță de depreciere mai mult sau mai puțin clar formulată, spre deosebire de acceptarea condescendentă a arhitecturii romantice, caracterizată printr-un „eclectism” similar, căreia i s-a recunoscut însă posibilitatea de a exprima un conținut progresist de idei, arhitectura eclectică a fost până de curând total respinsă ca formă de cultură şi sistematic distrusă ca lipsită de valoare. Dar extinderea construcțiilor tipizate utilitare pe locul cartierelor cu arhitectură eclectică a atras atenția – prin contrast – asupra diversității, fanteziei şi calităților artistice ale ansamblului dispărut, recunoscându-se în final capacitatea eclectismului de a exprima baza economică, stratificarea socială şi direcțiile orientării culturale din perioada respectivă, cu alte cuvinte epoca ce i-a dat naştere. Recunoaşterea acestei capacități este departe de a asigura conservarea manifestărilor curentului respectiv, dar a condus cel puțin la o mai atentă examinare şi consemnare a unor construcții sortite aprioric dispariției. Clasificarea curentelor eclectice este încă în fază de propuneri, în parte şi din cauza amestecului de stiluri care apar – nu atât de arbitrar pe cât s-a afirmat – la unele fațade.

În linii generale, în arhitectura eclectică din Botoşani se observă preponderența moştenirii clasiciste a începutului de veac. Cu o decorație mai

încărcată şi mai voit festivă, regăsim predilecția pentru portice şi colonade, asociindu-se cu accente ale fațadelor care exprimă o nouă concepție despre frumos, deosebită de simplicitatea radioasă a caselor Sofian şi Bolfosu. Totuşi, bogata decorație cu stucaturi, statui, feronerie, bosaje etc., rămâne permanent subordonată jocului de volume şi raportului dintre plinuri şi goluri, trăsătură esențială de legătură cu creația clasicismului moldovenesc şi – prin aceasta – cu creația medievală românească. Semnificative pentru ilustrarea acestei filiații ne apar următoarele exemple: casa Ventura din B-dul Eminescu nr. 50 (Şcoala populară de arte – fig. 131A, B, C), reprezentată cu vignetă în planul Emilian, existentă deci în 1872; clădirea contemporană, cu fals portic, indicată de asemenea cu vignetă în planul Emilian, de la intersecția străzilor Marchian şi Cuza Vodă (Cuza Vodă nr. 12 - fig. 132A, B); casele din str. Cuza Vodă nr. 4 (casa Vrabie-Haralamb, fig. 133) şi str. Teatrului nr. 6 (fig. 134); casa Enăşescu din str. Ştefan Luchian nr. 28 (fig. 135), folosind elementul clasicist al frizei cu metope şi triglife la porticul cu fronton; casa din Aleea Unirii 3, având un frumos portic cu coloane corintice (fig. 136); casa Ciomac din str. Puşkin nr. 2, cu nobila ordonanță a porticului său (fig. 137A, B); casa Văsescu din str. Unirii nr. 10, citată în 1891 drept una dintre cele mai frumoase case ale oraşului(fig. 138A, B); excepționala creație, casa Eichenbaum-Lustgarten din str. Nicolae Grigorescu nr. 4 (fig. 139A, B), construită în 1877, ale cărei proporții ilustrau continuitatea de spirit cu arhitectura bisericii Roset sau a casei Sofian, ceea ce nu a împiedicat dărâmarea ei înainte de 1980.

În ansamblul eclectismului clasicizant din Botoşani, un prim grup se detaşează prin bogăția ieşită din comun a decorației şi printr-un caracter occidental acuzat, pe care l-am încadra stilistic în ceea ce se numeşte eclectism de şcoală franceză. Ne referim la elegantele case cu reminis-cențe rococo din B-dul Eminescu nr. 36 (Centrul militar – fig. 140) şi 57 (casa Isăcescu – fig. 141); casele Garabet-Ciolac, fostă Enacovici (fig. 142A, B, C, D), Constantin Zamfirescu (str. Unirii nr. 9, fig. 143) şi Sofian-Arapu (str. Marchian nr. 11, fig. 144A, B) - remarcabile prin bogăția şi calitatea decorului sculptat; casa Jean Goilav, existentă în 1872 (str. Kogălniceanu nr. 12, fig. 145); casa Grigore Ursian din B-dul Eminescu nr. 52 (fig. 146A, B), consemnată în planul Emilian cu numele proprietarului şi care ar fi, în consecință, unul dintre primele exemplare ale acestui tip super-opulent din Botoşani, dacă nu cumva ultimul proprietar, bancherul Abraham Fişer, nu i-a adăugat actuala decorație exterioară, către 1900.

Un al doilea grup se singularizează – nu atât prin fastul decorației, cât prin originalitatea rezolvării arhitecturale, care conferă construcțiilor caracter de unicat. Este vorba de casa Manole (B-dul Eminescu nr. 40 – fig. 147), terminată către 1908-1909 şi executată de constructori francezi, fapt care ar explica folosirea şenajelor bicrome, specifice arhitecturii din epoca lui Ludovic al XIII-lea, într-o compoziție plină de fantezie, puternic marcată de spirit baroc; casa Constantin Ciolac (B-dul Eminescu nr. 64) ce îmbină clasicismul temperat al fațadei spre bulevard cu un admirabil portic baroc pe plan curb (fig. 124); casa Bereş Moscovici din Calea Națională nr. 62 (fig. 109), reflectare a barocului italian de şcoală clasicistă, cu reminescențe palladiene transmise probabil prin filieră austriacă.

ARHITECTURA DE FORME NAȚIONALE

În ambianța de eclectism clasicizant a Botoşanilor, câteva exemplare, puține la număr, dar cu atât mai interesante, reflectă căutările dinainte de primul război mondial pentru crearea unei arhitecturi de forme naționale. Cităm în primul rând casa farmacistului Vasiliu (str. Kogălniceanu nr. 31), menționată cu acest nume în planul Emilian, construită ca atare înainte de 1872 (fig. 148). Modenatura policromă caracte-ristică pentru intervalul 1860-1870 este folosită în maniera paramentului muntenesc din secolul al XVI-lea, în timp ce pinioanele traforate preiau modele din arhitectura populară de la sfârşitul veacului al XIX-lea. Prelucrări similare, fără utilizarea policromiei, apar la casa doctorului Vrabie din B-dul Eminescu nr. 71 (fig. 149) şi la casa doctorului Capşa din B-dul Eminescu nr. 72 (fig. 150A, B), ambele construite în intervalul 1890-1900.

ARHITECTURA SECESSION

Limitată în cele mai multe cazuri doar la detalii de tâmplărie sau la decorații interioare, arhitectura Secession (*Art nouveau*, *Jugendstil*) este reprezentată în Botoşani prin două exemplare, dintre care unul de valoare internațională: Aşezământul Sofian din str. I. C. Brătianu nr. 59 (fig. 81A, B, C, D, E). Construită inițial ca locuință, clădirea a fost vândută înainte de finisare şi a primit funcția de azil de bătrâni prin achiziționarea de către Fundația Sofian, întemeiată de filantropul Nicolae Sofian (1812-1900), ultimul descendent al unei familii de origine greacă, stabilită în Botoşani cel mai târziu în veacul al XVIII-lea. „Casa Sofian” – cum este impropriu denumit localul – constituie un unicat prin vigoarea şi claritatea compoziției arhitecturale, căreia i se subordonează o excepțională bogăție decorativă a modenaturii, tâmplăriei, feroneriei şi stucaturilor. În folosința sa actuală – cămin de copii în 1976 – clădirea s-a păstrat fără denaturări; nu acelaşi lucru s-a întâmplat însă cu parcul pe care localnicii şi-l amintesc tot atât de frumos ca şi casa.

Un al doilea exemplar de arhitectură Secession, remarcabil prin fantezia tratării volumelor, este casa Silion din str. I. C. Brătianu nr. 18 (fig. 151), construită înainte de 1914. Folosită impropriu timp îndelungat, clădirea a fost şi ea recent reparată şi a primit destinația de imobil administrativ, ceea ce îi poate asigura trăinicia.

EDIFICIILE PUBLICE

Primăria oraşului funcționa la începutul veacului al XIX-lea în case închiriate, printre care s-a numărat, pentru scurt timp, şi casa Bolfosu. În 1851, domnitorul Grigore Alexandru Ghica, născut în Botoşani, a cumpărat casa Codrescu şi a dăruit-o oraşului, „din îndemnul aceiaşi dorințe de a vedea înmulțirea aşezămintelor publice, nu mai puțin şi a simțirii care ne trage gândirea către acel oraş unde au fost leagănul pruncieі noastre...”. Vechea casă, cu arhitectură specifică marilor conace boiereşti, a fost adaptată programului de Primărie, primind şi o decorație exterioară romantică (rezalituri de colț cu secțiune poligonală, friză cu arcaturi lombarde etc.) care nu a afectat structura originară (fig. 93A, B). În schimb, refacerea din 1906-1914, condusă de constructorii italieni Gambara şi Vignali, a modificat radical distribuția golurilor, forma învelitorii

şi chiar dispoziția arcadelor de la parter, înlăturând în întregime caracterul de locuință „boierescă” medievală (fig. 94). În forma actuală, Primăria oraşului este un foarte bun exemplar de arhitectură eclectică folosită pentru un program administrativ şi contribuie – prin echilibrul senin al formelor sale – la reliefarea barocului modern al Primăriei județului, construcție interesantă în încercarea de transpunere în beton a arhitecturii lemnului, la o scară ce nu mai are nimic comun cu această din urmă arhitectură (fig. 123).

Prima şcoală publică, desprinsă de incintele bisericilor, a fost construită în jurul anului 1860 din donația arhiereului Marchian Folescu, în arhitectura romantică ce a predominat la edificiile publice ridicate în acea epocă (fig. 120A, B). Şcoala se afla pe strada Marchian, în apropierea intersecției cu str. Cuza Vodă şi a fost dărâmată după cel de-al doilea război mondial, invocându-se uşoare avarii ce puteau fi uşor remediate. De asemenea, a fost dărâmat spitalul Mavromati, construit în 1838, şi mărit ulterior, probabil în perioada 1850-1860, judecând după arhitectura exterioară de factură romantică (fig. 152).

Botoşanii păstrează încă în perfectă stare de conservare patru şcoli executate către 1890, după un „proiect tip” al epocii, reprodus cu foarte discrete variații de modenatură (B-dul Eminescu 30, fig. 153A, B), str. I. C. Brătianu nr. 38, str. Nicolae Grigorescu (fig. 154 şi str. Gh. Doja, (fig. 155A, B). Eclectismul clasicizant cu nuanțe de baroc al arhitecturii acestui grup se regăseşte – în materie de program şcolar şi cu proporții tot atât de temperate – la şcoala românească din str. Ştefan Luchian nr. 17 (fig. 156). În cu totul alt spirit, deosebit atât prin amploarea proporțiilor, cât şi prin orientarea netă către clasicismul francez de veac XVII, a fost realizat Liceul „Laurian”, construit în 1885 (fig. 157A). Clădirea incendiată în 1917, a fost reparată, între 1922-1923, cu adăugarea unui etaj şi modificarea formelor învelitorii (fig. 157B). Rigidizată şi simplificată, arhitectura Liceului „Laurian” demonstrează totuşi posibilitatea eclectismului de a exprima conținutul de idei al unei epoci, construcția fiind o expresie a afirmării intelectualității botoşănene, pe deplin constituită şi conştientă de valoarea sa, la sfârşitul veacului al XIX-lea.

Arhitectura vechilor şcoli româneşti din Botoşani s-a orientat către Occident – indiferent de varietatea modelelor alese –, fapt care corespunde cu interesul general pentru cultura apuseană manifestat de societatea românească din veacul al XIX-lea. Tot atât de interesantă sub aspectul selecției vocabularului arhitectural în funcție de semnificații simbolice, ne apare căutarea unei arhitecturi de forme naționale în proiectul reprodus identic la cele două şcoli izraelite din str. Izvoarelor nr. 2 (fig. 158) şi Ştefan Luchian nr. 38 (fig. 159), construite în jurul anului 1870: arhitectura lor afirmă apartenența locală a comunității evreieşti, care a cunoscut o explozie demografică în veacul al XIX-lea, dar ale cărei prime nuclee în Botoşani sunt consemnate documentar în veacul al XVII-lea.

Nu cunoaştem vechea arhitectură a Tribunalului, construit înainte de 1898; forma actuală (fig. 160) se datorează transformărilor efectuate între 1906-1914 sub conducerea constructorilor Gambara şi Vignali, care s-au orientat în acest caz către un eclectism puternic influențat de arhitectura de forme naționale.

Edificiile publice realizate între 1900-1914 au demonstrat deplina împământenire a eclectismului în arhitectura oraşului, începând cu cele două hale construite în Târgul vechi, (fig. 162, 163) pentru a culmina cu monumentala clădire a Prefecturii – azi, Muzeul Județean – construită între 1906-1914 în formele opulente ale eclectismului de şcoală franceză (fig. 125). Cel mai elocvent manifest al acestui curent – implicit al ariei de cultură pe care o reprezenta – a fost clădirea Teatrului Național, ridicată între 1908-1914 (fig.121), care concura sub aspectul decorației şi al proporțiilor cu clădirea înrudită a Teatrului Național din Iaşi. Astăzi Teatrul din Botoşani nu mai oferă

un termen de comparație cu renumitul lăcaş de cultură al Iaşilor: împărtăşind soarta celor mai vechi edificii publice ale oraşului – şcoala Marchian şi spitalul Mavromati – Teatrul Național a fost transformat după război, între 1956-1958, în forme care au anihilat vechea compoziție (fig. 122).

NOTE

* Un text dezvoltat al acestui capitol a apărut în *Revista muzeelor şi monumentelor*, seria „*Monumente istorice şi de artă*”, anul XLIX, nr. 2, 1980, p. 47-57.

1. Paul Petrescu, *Arhitectura civilă a Botoşanilor,* în „*SCIA*”, seria Artă plastică, t. 16, 1969, nr. 2, p. 283-297.

2. Eugenia Greceanu, *Studiul zonei cu valoare istorică şi artistică din oraşul Botoşani*, lucrare în ms., 1976-1978, (144 p., 7 planşe şi 313 fotografii), arhiva MIRSR (neinventariată) şi Arhivele Statului Botoşani.

CAPITOLUL V

ANALIZA TRANSFORMĂRILOR SUFERITE DE ANSAMBLUL URBAN

Analiza oraşului vechi şi a fondului construit existent permite următoarele constatări:

Până în 1968, poziția administrativă subordonată a oraşului Botoşani a implicat un ritm lent al sistematizării, intervențiile în vatra istorică fiind foarte reduse. Tot reduse au fost şi fondurile de întreținere a construcțiilor existente, astfel că, în circa 30 de ani, zona Tîrgului Nou, cu excepția unor gospodării bine întreținute de proprietari, a ajuns în stare de paragină, apropiată de prăbuşire, care anihilează practic posibilitatea de asanare. În această situație se află străzile cu profil comercial în trecut: Mihai Viteazul, 7 Aprilie (Elisabeta), Crângului, Calea Națională (Sf. Ilie) – între Calea Națională şi Peneş Curcanul –, frontul de nord al străzii Elena Rareş (Uspeniei), str. Grivița. Zona de locuințe a străzilor Dochia, Izvoarelor, Dreptății, Împăratul Traian, Decebal, a rămas fără dotări edilitare – în consecință foarte rar construită.

În Târgul vechi s-a degradat în special zona fostelor „Țigănii" şi a vechiului nucleu al comunității evreeşti, delimitată de străzile Horia, Teatrului (Lascăr Catargi – unde apar şi cedări de fundații), Muzicanților şi Transilvaniei (Cerbului – între străzile Teatrului şi A. Panu).

După 1950, invocându-se degradări uşor remediabile, au fost dărâmate cele mai vechi edificii publice – construite în acest scop – ale oraşului (fig. 5): spitalul Mavromati, ridicat în 1838 şi mărit în perioada 1850 – 1860; prima şcoală primară de stat, înființată în 1832 şi funcționând după 1860 în localul amenajat prin donația arhierelui Marchian Folescu, unde a urmat învățământul elementar Nicolae Iorga (fig. 120). Ambele clădiri prezentau valoare arhitecturală prin decorația romantică a fațadelor.

Clădirea Teatrului Național (fig. 121), ridicat între 1908 – 1914 în formele eclectismului de şcoală franceză şi care se compara – prin proporții şi bogăție a decorației – cu Teatrul Național din Iaşi, a fost radical transformată între 1956 – 1958, astfel încât vechea compoziție nu mai poate fi identificată.

După împărțirea administrativă din 1968, noua capitală de județ a început să fie studiată în vederea restructurării sale conform cerințelor unui oraş care trebuie să răspundă funcțiilor unui centru politico-administrativ şi să facă față sporului de populație antrenat de dezvoltarea industriei.

Privită critic şi cu detaşarea unui observator care nu este localnic, sistematizarea efectuată până în 1978 vădeşte un conflict între conştiința valorii urbanistice *recunoscute* a oraşului vechi – privit ca un ansamblu închegat organic pe parcursul a cel puțin şase veacuri şi tendința remodelării integrale în concepție „selectivă", prin care un număr restrâns de construcții vechi sunt menținute pentru „agrementarea" oraşului nou.

În restructurarea centrului politico-administrativ – Piața Republicii – acțiunea primului factor se regăseşte în armonizarea regimului de înălțime al noilor clădiri – sediul Consiliului Popular Județean şi Hotelul „Rapsodia" – cu volumele Primăriei vechi (sediul Consiliului popular municipal) şi al Teatrului „Eminescu", rezolvarea fiind favorabilă şi pentru silueta istorică a oraşului .

Pe de altă parte, intenția de modificare a structurii urbane moştenite a determinat blocarea străzii Unirii (Belvedere) prin amplasamentul noului sediu politico-administrativ (fig. 123), întrucât s-a avut în vedere efectuarea unei străpungeri mărginită de construcții în regim înalt, care leagă Piața Republicii cu o nouă piață – nod de circulație auto – aşezată între Calea Națională şi „Piața Târgului” – Piața 1907. Rezultatele acestei prevederi însumau în 1980:

- Desființarea a trei insule cu parcelare medievală şi a porțiunii aferente din frontul de sud al Căii Naționale (fig. 11), loc unde s-a ridicat magazinul universal „Botoşani”, având suprafața unei insule dispărute.

- Dărâmarea unei părți din frontul de vest al Pieței 1907 pentru crearea unui ecran cu arhitectură modernă între „Piața Târgului” şi magazinul „Botoşani”.

- Transfomarea Pieței Târgului (fig. 96, 97, 98), închisă pe trei laturi timp de mai multe secole, într-o esplanadă de legătură între Calea Națională şi noua piață – nod de circulație –, prin dărâmarea în 1978 a casei cu nr. 14 (fig. 11) – casa doctorului Hinek[1], care închidea latura de sud-vest. Refăcută în 1859 pe locul unei clădiri mai vechi (fig. 3, planul din 1857), casa avea pivniță boltită în leagăn, parter mărginit de arcade pe trei laturi (înzidite ulterior) şi etaj cu balcoane pe console de piatră bogat sculptate. Restaurarea fusese prevăzută în 1977 cu fonduri centrale.

În orice ansamblu istoric de arhitectură, implantarea unor clădiri cu volume şi proporții care nu țin seama de alcătuirea anterioară dă naştere unor contraste polemice, a căror atenuare se urmăreşte de obicei prin desființarea clădirilor vechi. Apariția disproporționată a magazinului „Botoşani” a pus în discuție păstrarea dughenelor cu arcaturi de pe str. Marchian şi amenință chiar vechea farmacie Gorghias-Semaca, izolată astăzi într-o mare de asfalt, pentru care s-a cerut scoaterea din lista monumentelor istorice, deşi este cunoscută în general drept cea mai veche casă de zid din oraş.

În ceea ce priveşte ansamblurile de locuințe realizate până în 1978, urgența de cazare a *surplusului de populație* a orientat amplasarea a două cartiere către marginea oraşului vechi, în zone neconstruite, şi anume în partea de nord a târgului vitelor şi la limita de nord-vest a perimetrului din 1899, dominând valea Dresleucii, soluții optime din punct de vedere al centrului vechi.

În vatra oraşului s-au păstrat neatinse zonele insalubre din Târgul Nou şi din „Țigăniile” Târgului Vechi, care adăposteau o populație numeroasă, a cărei cazare ar fi redus substanțial numărul apartamentelor disponibile în blocuri; a fost în schimb atacată „mahalaua Vrăbienilor” în zona bisericilor Sf. Paraschiva şi Sf. Dumitru, unde s-au ridicat numeroase blocuri cu patru etaje şi un singur bloc-turn integrat în perspectiva străzii Unirii. Din punct de vedere al ansamblului istoric, soluția nu este fericită, întrucât a implicat desființarea cimitirelor medievale (în cimitirul bisericii Sf. Paraschiva se afla mormântul tatălui lui Nicolae Iorga), renunțarea la un fond vegetal cu arbori seculari şi ruperea clădirilor vechi de contextul urban în care au apărut. Totuşi, față de alte soluții radicale (de genul celor realizate la Suceava, care au înlăturat toate construcțiile civile vechi, păstrând doar monumente majore de cult, încadrate de blocuri), este sigur că soluția adoptată la Botoşani în anii ’50 pentru zona Marchian-Unirii (fig. 89C), are avantajul de a fi menținut un mare număr de construcții civile, printre blocurile aşezate la distanțe acceptabile – atât pentru condițiile de locuire, cât şi pentru rezervarea unui spațiu minim în jurul valoroaselor creații moştenite.

Spre deosebire de soluțiile prezentate mai sus, refacerea schiței de sistematizare în 1979 s-a întemeiat fără ezitări pe metoda selectivă, consultanții de specialitate – printre care se numără şi prof. emerit dr. arh. Cezar Lăzărescu – considerând că nu este cazul să se acorde

oraşului vechi calitatea unui ansamblu unitar. Noile propuneri prevăd traversarea oraşului printr-o magistrală cu şase benzi de circulație, orientată vest-est-sud, pe traseul a două porțiuni din Calea Națională racordate prin str. Nicolae Grigorescu, arteră pe care să se axeze o compoziție similară noilor magistrale din Bucureşti. Prevederea implică: dărâmarea tuturor construcțiilor vechi de-a lungul acestui traseu, pentru crearea frontului de blocuri (vezi planşa 15); desființarea bifurcației străzilor Horia-Marchian care arată vechea direcție către Suceava (fig. 6); desființarea ultimului nucleu de locuințe ale meşteşugarilor români ce se păstrează fără interferențe etnice în zona bisericii Sf. Ioan (fig. 16 A). Este demn de menționat că într-o primă variantă, în care traseul magistralei ar fi urmărit str. Calea Națională, s-a luat în examinare posibilitatea dărâmării bisericii Sf. Ilie, în scopul obținerii spațiului necesar celor şase benzi de circulație, aspect definitoriu pentru libertatea oferită de metoda „selectivă".

Conform noii schițe de sistematizare, ansamblurile de blocuri s-au ridicat cu 10 etaje, în regim dens de construcție, desființând rețeau de străzi, vechile case şi plantațiile existente. Astfel a fost executat complexul din partea de sud-vest a oraşului (zona străzilor Octav Onicescu – Cimitirului – B-dul Eminescu), care domină în prezent perspectiva văzută dinspre Suceava, deşi alunecările de teren apărute în 1976 la ansamblul de nord-vest ar fi trebuit să dea de gândit asupra efectelor despăduririi platoului care domină valea Dresleucii. În acelaşi sistem s-a ridicat un grup de blocuri înalte violent colorate, pe traseul străzii O. Băncilă (între Bulevard şi str. Octav Onicescu), desființându-se valoroasa grupare de case cu arhitectură populară, existentă în 1976 în perfectă stare de conservare. În sfârşit, tot pentru executarea unui ansamblu de blocuri a fost desființată în 1980 strada Dochia cu toate clădirile aferente (în afară de şcoala izraelită), inclusiv casa de la nr. 14, unicul exemplar de locuință a patriciatului urban din Târgul Nou (fig. 75). Blocurile noi sunt prevăzute să înainteze până la 15 m de latura de nord a bisericii Sf. Ilie, distrugând copacii seculari din zonă.

Concomitent cu evoluția ansamblurilor de blocuri care urmăresc B-dul Eminescu, s-a conturat şi intenția „plombării" cu construcţii noi a acestei artere unice în Moldova prin reprezentarea la cel mai înalt nivel a arhitecturii din cea de-a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Operația îşi justifică numele atâta vreme cât, fără modificări de profil al străzii, se folosesc terenurile libere şi fără vegetație valoroasă. A fost pusă însă în discuție crearea de spații libere prin dărâmarea unora dintre cele mai originale exemplare de arhitectură eclectică ale oraşului (exemplu, casa Constantin Ciolac, B-dul Eminescu nr. 64, fig. 124), cu portic pe plan curb, în bună stare de conservare, folosită ca grădiniță de copii); de asemenea, după unele opinii, traseul bulevardului ar trebui rectificat, ceea ce implică sacrificarea plantațiilor de tei aferente. În asemenea cazuri, „plombarea" se transformă în "restructurare selectivă" respectiv denaturare.

O ultimă observație – aparent de detaliu – priveşte direct concepția detaliilor de sistematizare care desființează vechile împrejmuiri, chiar dacă această soluție se difuzează şi empiric, fără un plan prestabilit, bântuind în special în oraşele din Moldova, mai rar în Țara Românească şi aproape de loc în Bucureşti, pentru a apărea absurdă şi de neconceput în Transilvania. La Botoşani, au fost desființate aproape toate împrejmuirile, începând cu grilaje care constituiau adevărate opere de artă a feroneriei (cum au fost cele de la tribunal sau de la vechea Prefectură (fig. 125), precum şi cele care trebuie să fi existat obligatoriu la clădirile reprezentative de pe B-dul Eminescu, str. Kogălniceanu, str. Unirii, str. Ştefan Luchian ş.a., până la modestele dar pitoreştile garduri de lemn ale caselor din mahalale. În teorie, unii urbanişti definesc această măsură drept „participarea tuturor construcțiilor la o compoziție unică", formulare care are

în vedere doar aspectul exterior, decorativ, al clădirilor, dezinteresîndu-se de semnificația lor istorico-socială şi reducând ca atare procesul de înțelegere şi aprofundare a creației urbane, închegată pe parcursul veacurilor, la o simplă vibrație estetică. În realitate, aprecierea estetică nu este completă decât în măsura realizării semnificației pe care a avut-o un anumit tip de clădire în viața comunității, şi sub acest aspect delimitarea terenului organizat funcțional, în corelare cu destinația originară a construcției, este un factor indispensabil pentru perceperea mesajului de idei transmis intenționat sau spontan prin intermediul creației arhitecturale. Adăugând la acest aspect de principiu şi valoarea artistică intrinsecă pe care o poate avea o împrejmuire (cât ar pierde casele de pe Calea Victoriei din Bucureşti – clădirea CEC, Ateneul Român, de exemplu – sau casa Jean Mihail din Craiova, fără grilajele artistice care le subliniază compoziția), precum şi condiția obligatorie pe care o reprezintă împrejmuirile pentru existența unor adevărate grădini şi livezi, apare necesară – cel puțin în acest oraş al grădinilor din trecut – remedierea efectelor unei măsuri care dăunează creației urbane a trecutului.

NOTE

* Considerăm necesar să reamintim că această analiză se referă la situația din 1980, total modificată până astăzi (2009).

1. Casa a fost ridicată pentru doctorul Marian Hinek, nobil polonez. Născut în 1815, a studiat medicina la Viena şi s-a implicat în mişcarea revoluționară a tinerilor polonezi. Condamnat la moarte, s-a refugiat în Moldova, practicând medicina la Botoşani ca şi unul din fiii săi. Vezi Eugen D. Nicolau, *Sate de pe Jijia de Sus*, vol. II, p. 221, Institutul Român de Genealogie şi Heraldică "Sever Zota", Iaşi, 2005 *(notă 2008, E. G.)*.

PROPUNERI*

A. Conservarea elementelor de *tramă stradală* care sunt definitorii pentru închegarea şi evoluția oraşului medieval (fig. 15/1).

B. Declararea ca *rezervații de arhitectură urbană*[1] a următoarelor zone (fig. 15/2), la care se indică perimetrul prin străzi, considerate cu ambele fronturi, inclusiv parcelarea frontului periferic:

1. Centrul comercial al Târgului Vechi, în perimetrul străzilor Calea Națională, Dragoş Vodă, Gheorghe Doja, Calea Națională, Anastasie Panu, Transilvaniei, Cuza Vodă, Marchian, Nicolae Grigorescu, Calea Națională.

2. Cartierul armenesc, în perimetrul străzilor Pod de piatră, Petru Rareş, Puşkin, Victoriei, Calea Națională.

3. Zona locuințelor de breslaşi români a mahalalei Sf. Ion în perimetrul străzilor Petru Rareş, Calea Națională, N. Iorga, B-dul Eminescu.

4. Zona locuințelor de breslaşi români a mahalalei Sf. Ilie în perimetrul străzilor Moara de foc, Dochia, Calea Națională şi Calea Națională.

5. Zona locuințelor de breslaşi români din mahalaua Trisfetitelor, delimitată de străzile Kogălniceanu, Viilor, Bucovina.

6. Zona rezidențială românească de veac XIX, de pe B-dul Eminescu (între str. Octav Onicescu şi N. Iorga), str. Kogălniceanu (între str. Bucovina şi B-dul Mihai Eminescu) şi str. Zorilor.

7. Zona de profil mixt – rezidențial şi locuințe de breslaşi a drumului Ştefăneştilor, constituită de străzile Dragoş Vodă şi I. C. Brătianu.

C.*Declararea ca rezervație de artă plastică* a sectorului armenesc din Cimitirul *Eternitatea*, implicând stricta limitare a noilor înmormântări, conservarea monumentelor funerare şi întreținerea plantațiilor, interzicerea construirii unor monumente funerare noi care să distoneze sau să intre în concurență cu vechile monumente.

D. Completarea listei monumentelor istorice. Lista monumentelor istorice din oraşul Botoşani, aprobată prin H.C.M. 1160/1955, a fost relativ bine întocmită pentru monumentele de cult (12 monumente), deşi a omis construcții de primă importanță pentru evoluția oraşului, ca de exemplu – biserica Sf. Ioan şi nu a cuprins, în mod inexplicabil, biserica Sf. Ilie, bine cunoscută prin publicațiile lui N. Iorga. Lista monumentelor civile a fost cu totul lacunară, conform situației generale a oraşelor din Moldova, Țara Românească şi Banat, cuprinzând doar trei obiective: casele din str. Miorița nr. 13 şi 14, precum şi farmacia Gorghias-Semaca, trecută în listă cu numele proprietarului intermediar, Haynal. Lista monumentelor a mai cuprins patru monumente de artă plastică (dintre care doar două funerare) şi un monument memorial, una dintre casele în care a copilărit Nicolae Iorga, situată în str. N. Iorga nr. 14.

Studiul trimis în 1968 Consiliului popular al județului Botoşani a cuprins următoarele propuneri:

MONUMENTE DE CULT

1. *Biserica Sf. Ilie,* str. Calea Națională nr. 87A, refăcută de breasla blănarilor pe locul unei biserici care exista în 1768 şi care a fost dărâmată între 1838-1843. Turnul-clopotniță construit în 1809, corpul bisericii în 1843. Plan dreptunghiular compartimentat, cu turla naosului pe arce diagonale (structură tradițională, având ca model ctitoria domnească a Uspeniei), arhitectura exterioară clasicistă, dezvoltând modelul Vovideniei.

2. *Biserica Sf. Ioan*, str. Nicolae Grigorescu, construită în zid de „poporani", în 1832, pe locul unei biserici de lemn ctitorită de boieri şi negustori în 1750. Plan pseudo-trilobat cu turn-clopotniță pe latura de vest; absida semicirculară în interior şi rectangulară în exterior; arhitectură clasicistă.

3. *Biserica Sf. Paraschiva*, str. Unirii, construită în zidărie, în 1815, de către breasla tălpălarilor, lângă vechea biserică de lemn, care s-a conservat parțial până în 1906. Plan pseudo-trilobat cu absidă semicirculară; bolți „a vela" în naos şi pridvor; boltă semicilindrică în pronaos; turn-clopotniță pe pridvor; arhitectură clasicistă.

4. *Biserica Pogorârea Sfântului Duh – Dumineca Mare*, str. Tudor Vladimirescu nr. 11, construită în 1838 de meşteşugarii cărămidari, lângă oborul de vite, pe locul unei biserici de lemn cu hramul Sf. Vasile. Plan pseudo-trilobat cu absidă semicirculară; turn-clopotniță pe pronaos; arhitectură clasicistă.

5. *Biserica lipovenească Naşterea Maicii Domnului*, str. Grigore Antipa nr. 8, construită în 1853 de comunitatea lipovenilor, lângă vechea biserică de lemn de veac XVIII, existentă încă în 1872. Plan dreptunghiular cu naos supralărgit şi absidă semicirculară; turlă pe naos, încadrată de patru turnulețe de colț; turn-clopotniță pe pridvor închis; arhitectură romantică.

6. *Sinagoga* din str. Vornic Boldur nr. 18, construită circa 1850, în Târgul Nou; arhitectură romantică de factură neo-gotică.

7. *Biserica Sf-ții Voevozi,* str. Victoriei nr. 19, construită în zid între 1856-1859, lângă o biserică de lemn existentă în 1777, care era metoh al Mitropoliei Iaşilor. Biserica de zid este ctitorie mixtă, boieri, negustori şi meşteşu-gari din mahalaua Humăriei (salahori, dulgheri, pietrari). Plan pseudo-trilobat cu absidă semicirculară şi turn-clopotniță pe fațada de vest; arhitectură romantică.

8. *Biserica romano-catolică,* str. Cuza Vodă nr. 26, construită în 1845-1847; mărită după 1872 cu adăugarea navelor laterale; arhitectură romantică de factură neo-gotică.

CONSTRUCȚII CIVILE

9. Str. Octav Băncilă nr. 22 – *Casa Țăranu-Jaba*, arhitectură populară cu influențe clasiciste din perioada 1800.

10. Str. Octav Băncilă nr. 21, *Casa Teodoru,* ante 1908, eclectism clasicizant.

11. Str. Bucovina nr. 11 – *Casă,* arhitectură populară cu portic clasicist, perioada 1800.**

12. Str. Cuza Vodă nr. 1 – *Casă*, arhitectură populară cu o arhitectură clasicizantă, plan L.

13. Str. Cuza Vodă nr. 1 – *Casa Vrabie*, arhitectură eclectică.**

14. Str. Cuza Vodă nr. 14 – *Casă*, arhitectură clasicistă perioada 1800, pe schemă de arhitectură populară.

15. Str. Cuza Vodă nr. 9 – *Casă*, ante 1872, eclectism clasicist moldovenesc.

16. Str. Cuza Vodă nr. 12 – *Casa Enacovici*, circa 1900, clasicism de şcoală franceză.

17. Str. Teatrului, nr. 6 – *Casă*, eclectism clasicizant.

18. Str. Dacia nr. 4 – *Casă*, eclectism clasicizant cu elemente de arhitectură populară (geamlâc şi balcon pe console de lemn).**

19. Str. I. C. Brătianu nr. 1 – *Casă*, arhitectură romantică, reparații 1873, cu etape de arhitectură medievală.

20. Str. I. C. Brătianu nr. 18 – *Casa Silion*, arhitectură Secession, ante 1914.

21. Str. I. C. Brătianu nr. 38 – *Şcoală*, 1889, eclectism clasicizant cu reminiscențe baroce.

22. Str. I. C. Brătianu nr. 43 – *Casă*, arhitectură populară cu influențe transilvănene, tindă cu streaşină lată, fără stâlpi.**

23. Str. I. C. Brătianu nr. 59 – *Fundația Sofian*, casă cu portic clasicist, circa 1800; clădirea principală cu arhitectură Secession, circa 1900; zona vechiului parc.

24. Str. Izvoarelor nr. 2 – *Şcoala israelită*, arhitectură de forme naționale, circa 1910.

25. Aleea. Dochia nr. 3 – *Casă*, arhitectură populară, tindă cu stâlpi de lemn pe trei laturi.**

26. Str. Dochia nr. 18 – *Casă*, arhitectură medievală, soclul înalt cu beciul boltit, locuință la etaj cu pridvor cu arcade pe coloane de lemn; secolul al XVIII-lea, unicul exemplar de acest tip din Târgul Nou.

27. Str. Ion Pillat, nr 27 – *Casa Enăşescu*, eclectism clasicizant, cornişa cu elemente de arhitectură populară.

28. Str. Dragoş Vodă nr. 14 – *Casă*, arhitectură populară, tindă cu stâlpi de lemn, acoperiş înalt.

29. Str. Dragoş Vodă nr. 22 – *Casă*, eclectism clasicizant, cap de perspectivă pentru intersecți a două străzi.**

30. Str. Dragoş Vodă nr. 28 – *Casă*, eclectism clasicizant foarte bogat, colonadă angajată (grădina devastată).

31. Str. Octav Onicescu nr. 16 – *Casa Ulea*, arhitectură de forme naționale ante 1914, inclusiv corpul grajdurilor (fără gard).**

32. Str. Maxim Gorki nr. 1 – *Casa Costiner*, circa 1880-1890, eclectism clasicizant.**

33. Str. Maxim Gorki nr. 6 – *Institutul Sofian*, clasicism moldovenesc circa 1800, vechea casă a familiei Sofian, donată pentru azil de bătrâni ante 1872.

34. Str. Maxim Gorki nr. 14 – *Casa Miclescu*, arhitectură populară cu influențe transilvănene, tindă pe o latură.

35. Str. Maxim Gorki nr. 16 – *Casa Pântea*, arhitectură populară, eventual secolul al XVIII-lea, inclusiv bucătăria cu cuptor de zid.

36. Str. Maxim Gorki nr. 18 – *Casă*, arhitectură populară.

37. Str. Nicolae Grigorescu nr. 11 – *Casă*, arhitectură clasicistă circa 1800 pe schemă de arhitectură populară, influențe transilvănene.

38. Str. Nicolae Grigorescu nr. 14 – *Casă*, 1877, eclectism clasicizant de calitate excepțională.

39. Str. Calea Națională nr. 28-30 – *Han*, secolul al XIX-lea, fațade spre stradă clasicizante, curte interioară cu cerdace şi balcoane de lemn, pe două nivele (degradată prin folosire improprie).

40. Str. Calea Națională nr. 39 (în curtea bisericii Sf. Spiridon) – *Casă*, pivniță boltită din secolul al XVIII-lea, înglobată într-o casă cu arhitectură de forme naționale executată 1933.

41. Str. Nicolae Iorga nr. 19 – *Liceul Laurian*, 1885, incendiat 1917, reparat cu adăugarea unui atic între 1922-12; valoare memorială (personalitatea profesorilor şi a elevilor); valoare arhitecturală.

42. Str. N. Iorga nr. 12 – *Casa memorială Nicolae Iorga*, arhitectură populară, apare în planul Emilian (1872) ca aparținând Ecaterinei Ciolac.

43. Str. N. Iorga nr. 26 – *Casa Abete*, ante 1872, eclectism clasicizant foarte bogat, cu tratare monumentală pe trei fațade (curte devastată).

44. Str. N. Iorga nr. 34 – *Casă*, arhitectură populară cu tindă pe trei laturi.

45. Str. N. Iorga nr. 45 – *Casă*, arhitectură populară, tindă pe trei laturi cu pazie profilată şi stâlpi de lemn, ferestre cu fronton de lemn.

46. Str. Izvoarelor nr. 2 – *Casă*, arhitectură populară, tindă pe o latură, influențe ardelene.

47. Str. Kogălniceanu nr. 12 – *Casa Jean Goilav* (în 1872, azi Oficiul de Îmbunătățiri Funciare), ante 1872, eclectism de şcoală franceză (curte devastată de camioane).

48. Str. Kogălniceanu nr. 17 – *Casa Ursian-Mavrocordat*, ante 1872, eclectism clasicizant (gard distrus de camioane, *idem* grădina).**

49. Str. Kogălniceanu nr. 16 – *Casa Doctor Goilav*, ante 1872, eclectism clasicizant (curte distrusă de camioane).

50. Str. Kogălniceanu nr. 27 – *Casa farmacistului Vasiliu*, ante 1872, arhitectură de forme naționale.

51. Str. Kogălniceanu nr. 20 – *Casa Mavrocordat*, ante 1872, eclectism clasicizant.

52. Str. Kogălniceanu nr. 33-35 – *Casă*, arhitectură populară, tip rar de locuință dublă, tindă pe trei laturi, două intrări cu fronton de lemn. **

53. Str. Kogălniceanu nr. 44 – *Casă*, arhitectură populară, tindă pe o latură cu pridvor şi fronton la intrare.**

54. B-dul Eminescu nr. 24 – *Casă*, 1889, eclectism cu reminescențe renascentiste. **

55. B-dul Eminescu nr. 30 - *Şcoala normală de fete*, 1889, eclectism clasicizant cu elemente de baroc.

56. B-dul Eminescu nr. 36 – *Casa Antipa* (Centrul militar), circa 1900, eclectism de şcoală franceză cu factură rococo.

57. B-dul Eminescu nr. 38 – *Tribunalul*, 1906 – 1914, arhitectură eclectică de forme naționale.

58. B-dul Eminescu nr. 40 – *Casa Manole*, circa 1908-1909, eclectism de şcoală franceză.

59. B-dul Eminescu nr. 64 – *Casa Constantin Ciolac*, eclectism cu elemente de baroc, circa 1900.**

60. B-dul Eminescu nr. 36 – *Casa Vitos* (Clubul M. I.), ante 1900, eclectism de şcoală franceză.

61. B-dul Eminescu nr. 66 – *Casa Silion*, eclectism de factură renascentistă.**

62. B-dul Eminescu nr. 57 – *Casa Isăcescu*, eclectism de şcoală franceză , 1905-1910, pe o clădire mult mai veche.

63. B-dul Eminescu nr. 50 – *Vila Ventura*, ante 1872, eclectism de tradiție clasicistă moldovenească.

64. B-dul Eminescu nr. 52 – *Casa Ursian-Fişer*, ante 1872, eclectism de şcoală franceză.

65. B-dul Eminescu nr. 67 – *Casa Ion Ciolac*, eclectism de factură renascentistă.

66. B-dul Eminescu nr. 58 – *Casa Dombrovschi*, ante 1872, eclectism clasicizant; cuprinde o fază de secol XVIII – pivnițe boltite.

67. B-dul Eminescu nr. 71 – *Casa dr. Vrabie*, circa 1890-1900, arhitectură de forme naționale.

68. B-dul Eminescu nr. 72 – *Casa dr. Capşa*, circa 1890-1900, arhitectură de forme naționale.

69. B-dul Eminescu nr. 94 – monument memorial – *Casa Simionescu*, în care a copilărit savantul român Ion Simionescu.

70. Str. Marchian nr. 10-24 – *Dughene cu locuință*, circa 1850, front cu arcaturi, pivnițe medievale.**

71. Str. Marchian nr. 31 – 37 – *Dughene cu locuință*, circa 1850, front cu arcaturi, pivnițe medievale.**

72. Str. Marchian nr. 7 – Casa *Garabet Ciolac*, circa 1850, arhitectură romantică.

73. Str. Marchian nr. 11 – *Casa Sofian-Arapu*, ante 1850, transformări circa 1900, eclectism de şcoală franceză .

74. Str. Ştefan Luchian nr. 1 – *Casă*, arhitectură populară, influențe transilvănene, amplasare semnificativă pentru Târgul Vechi.**

75. Str. Ştefan Luchian nr. 16 – *Casa Urzică*, 1908, eclectism clasicizant.

76. Str. Ştefan Luchian nr. 7 – *Casa Iacobanu*, eclectism clasicizant, detalii Seccesion, construită circa 1900.

77. Str. Ştefan Luchian nr. 15 – *Casa Neculau*, eclectism clasicizant.**

78. Str. Ştefan Luchian nr. 38 – *Şcoala israelită*, arhitectură de forme naționale, circa 1910.

79. Str. Ştefan Luchian nr. 17 – *Şcoala Enacovici*, 1924 – 1925, eclectism clasicizant cu reminescențe baroce.

80. Str. Ştefan Luchian nr. 28 – *Casa colonel David*, eclectism cu elemente clasiciste (*Empire*), circa 1860.

81. Str. Ştefan Luchian nr. 29 – *Vechea Bancă Națională*, eclectism clasicizant de factură renascentistă, ante 1900 (lipsă gard).**

82. Str. Ştefan Luchian nr. 23 – *Casa Max-Clubul comercianților*, arhitectură eclectică cu nuanțe Secession, circa 1910.

83. Str. Ştefan Luchian nr. 27 – *Cofetăria Dumitriu*, arhitectură eclectică cu reminiscențe baroce, circa 1910.

84. Str. Ştefan Luchian nr. 39 – *Casă*, arhitectură romantică, circa 1850.**

85. Str. Nicolae Grigorescu nr. 2 – *Casa Simion*, arhitectură populară, casă cu beci, elemente clasiciste (pilaştri), şarpantă şi streaşină originare; probabil 1800.

86. Str. N. Grigorescu nr. 10 – *Casa Teodoru*, arhitectură populară cu detalii clasiciste (chenare cu denticuli), tindă cu geamlâc.

87. Str. Miorița nr. 3 – *Han*, circa 1800, arhitectură clasicistă cu elemente Empire.

88. Str. Miorița nr. 5 - *Dughene cu locuință*, circa 1850, front cu arcaturi.

89. Str. Miorița nr. 12 – *Casa Aritonovici*, circa 1850, arhitectură romantică.

90. Str. Miorița nr. 18 – *Casele Goilav*, ante 1900, eclectism clasicizant.

91. Calea Națională nr. 36 – *Uzina electrică*, arhitectură industrială de factură romantică, proiect Anghel Saligny.

92. Calea Națională nr. 14 – *Casă*, arhitectură romantică cu modenatură neo-gotică.

93. Calea Națională nr. 62 – *Casa Moscovici*, ante 1872, refacere post 1888, arhitectură eclectică de factură baroc palladian.

94. Calea Națională nr. 209-211 – *Dughene cu locuință*, front cu arcaturi.**

95. Calea Națională nr. 223 – *Dughene cu locuință*, front cu arcaturi.**

96. Calea Națională nr. 224 – *Teatrul Petrache Cristea*, mai multe case ante 1800, unificate ca program; în 1860, amenajarea la etaj a primului teatru din Botoşani; arhitectură romantică.**

97. Calea Națională nr. 225 – 231 – *Casa Morii*, patru case ante 1850, unificate prin decorul fațadei, arhitectură romantică.**

98. Str. Ion Pillat nr. 5- *Casa Bolfosu*, circa 1800, clasicism moldovenesc.

99. Calea Națională nr. 236 – *Casă*, arhitectură populară, pridvor, şarpantă originară.**

100. Calea Națională nr. 238 – *Casă*, eclectism clasicizant.**

101. Calea Națională nr. 3 – *Casă*,eclectism clasicizant, circa 1900.

102. Calea Națională nr. 5 – *Casă*,eclectism clasicizant, circa 1900.

103. Calea Națională nr. 225-231 – *Dughene cu locuință*, trei case ante 1800, unificate arhitectural circa 1850, transformări post 1888, arhitectură romantică.**

104. Calea Națională nr. 19 – *Casă*, post 1888, eclectism de şcoală franceză cu decor interior Secession, curte cu arhitectură tradițională.

105. Calea Națională nr. 268 – *Casă*, arhitectură populară, tindă cu pridvor.**

106. Calea Națională nr. 19A – *Dughene cu locuință*, P+2, arhitectură romantică, circa 1860, pivnițe medievale.

107. Calea Națională nr. 23 – *Dughene cu locuință*, fază medievală, cu reparații şi transformări post 1888; arhitectură eclectică de factură renascentistă.

108. Calea Națională nr. 25 – *Dughene cu locuință*, fază medievală, cu reparații şi transformări post 1888; eclectism clasicizant.

109. Calea Națională nr. 27 – *Dughene cu locuință*, pivniță şi parter boltit secolul al XVIII-lea, transformări circa 1800, clasicism moldovenesc.

110. Calea Națională nr. 81 – *Dughene cu locuință*, pivniță şi parter boltit, secolul al XVIII-lea, nivelele

superioare 1868, arhitectură romantică.

111. Calea Națională nr. 335 – *Dughene cu locuință*, pivniță şi parter ante 1800, nivelele superioare circa 1860, arhitectură romantică, reparații 1890.**

112. Calea Națională nr. 355 – *Dugheană cu locuință*, tip medieval cu „şandrama”, secolul al XVIII-lea.**

113. Calea Națională nr. 403 – *Casă*, arhitectură populară, acoperiş originar, tindă pe o latură.**

114. Str. Nucilor nr. 117 – *Casă*, arhitectură populară, tindă pe două laturi, acoperiş de tip transilvănean, cu pinion.**

115. Str. A. Panu nr. 2 – *Casă*, pivniță de secol XVIII, boltită; parter refăcut circa 1800, clasicism moldovenesc.**

116. Pietonalul Transilvaniei nr. 2 – *Hala de carne şi hala de peşte*, 1910, program comercial cu arhitectură eclectică.

117. Str. Anastasie Panu nr. 7 – *Casă*, arhitectură populară, pridvor cu arcade pe coloane de lemn, beci boltit în leagăn, ante 1800.**

118. Str. Armeană nr. 2 – *Casa Falinschi*, beci înalt boltit, locuința cu pridvor bogat decorat, arhitectură medievală, secolul al XVIII-lea.**

119. Str. Armeană nr. 17 – *Casa Costeschi*, arhitectură populară, tindă cu geamlâc.

120. Str. Armeană nr. 42 – *Casa Ibrăileanu*, secolul al XVIII-lea, beci înalt boltit, locuința cu pridvor bogat decorat, arhitectură medievală.

121. Str. Armeană nr. 44 – *Casa Maximovici*, secolul al XVIII-lea, beci boltit, pridvor şi tindă pe două laturi cu bogată sculptură, transformări remediabile 1970, arhitectură medievală.

122. Str. Armeană nr. 46 – *Casa Chiriac*, secolul al XVIII-lea, reparații 1933 (remediabile), beci înalt boltit, locuință cu pridvor, arhitectură medievală.

123. Str. Pod de piatră nr. 11– *Casă*, secolul al XVIII-lea, tindă pe trei laturi, arhitectură populară.

124. Str. Puşkin nr. 2 – *Casa Garabet Ciomac*, 1892, eclectism de tradiție clasicistă.

125. Str. Puşkin nr. 4 – *Casa Missir*, circa 1890, eclectism clasicizant.

126. Str. Puşkin nr. 8 – *Casă*, circa 1890, eclectism clasicizant.

127. Piața Revoluției nr. 1 – *Primăria veche*.

128. Str. Războieni nr. 11 – *Casa Cerchez*, secolul al XVIII-lea, beci înalt boltit, pridvor cu arcade pe coloane de lemn, tavan casetat; arhitectură medievală.**

129. Str. Nicolae Grigorescu nr. 1 – *Casă*, secolul al XVIII-lea; beci cu grinzi de lemn, tindă parțial acoperită în polată, arhitectură populară; una dintre casele în care a copilărit Nicolae Iorga.

130. Str. Nicolae Grigorescu nr. 2 – *Casa Constantinescu*, beci boltit, tindă cu stâlpi de lemn pe o latură, tavan casetat; secolul al XVIII-lea, arhitectură populară.

131. Str. Nicolae Grigorescu nr. 3 – *Casă*, arhitectură populară, tindă pe o latură, acoperiş de influență transilvăneană.

132. Str. Teatrului nr. 12 – *Casă*, arhitectură populară, tindă cu stâlpi de lemn pe o latură, bogată decorație sculptată (stare de degradare a învelitorii).**

133. Str. Transilvaniei – *Feredeul evreiesc*, probabil 1850, arhitectură clasicistă.**

134. Str. Transilvaniei nr. 51 – *Casă*, arhitectură populară cu tindă pe o latură, pod specific atelierelor de țesătorie-pielărie, acoperiş de influență transilvăneană.**

135. Aleea Unirii nr. 10 – *Casa lui Manolache Iorga*, circa 1800-1820, arhitectură medievală.

136. Aleea Unirii nr. 3 – *Casa Roset*, beci boltit, locuință cu portic, eclectism de tradiție clasicistă, a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

137. Str. Unirii nr. 9 – *Casa Constantin Zamfirescu*, circa 1890, eclectism de şcoală franceză .

138. Str. Unirii nr. 10 – *Casa Baltă*, beci boltit, secolul al XVIII-lea, locuință extinsă circa 1850-1870, eclectism clasicizant cu reminiscențe neo-gotice.**

139. Str. Unirii nr. 15 – *Prefectura veche*, 1906-1914, eclectism de şcoală franceză .

140. Str. Unirii nr. 10 – *Casa Alexandru Văsescu*, ante 1891, eclectism în tradiția clasicismului moldovenesc.

141. Str. Victoriei nr. 13 şi 15 – *Casele Giurgea*, circa 1920, eclectism clasicizant.**

142. Str. T. Vladimirescu – *Şcoală*, 1889, eclectism de factură barocă.**

143. Piața 1907 nr. 14 – *Casa doctorului Hinek*, 1857 (cu faze mai vechi), arhitectură romantică, în tradiția clasicismului moldovenesc.**

144. Str. Victoriei nr. 11 – *Casa Sofian-Goilav*, 1768, beci înalt boltit, locuință transformată arhitectural în jurul anului 1870, arhitectură medievală cu adăugiri eclectice clasicizante.

145. Str. Victoriei nr. 16 – *Casă*, 1808, beci înalt boltit, pridvor cu arcade pe coloane de lemn, arhitectură medievală.

146. Str. Victoriei nr. 30 – *Casă*, circa 1900, eclectism în tradiția clasicismului moldovenesc.

147. Str. Victoriei nr. 17 – *Poşta veche*, circa 1850, arhitectură romantică.

148. Str. Victoriei nr. 30 – *Casa Manea*, sfârşitul secolului al XIX-lea, eclectism clasicizant.

149. Str. Victoriei nr. 48 – *Casă*, arhitectură populară, tindă cu geamlâc pe două laturi lungi.

MONUMENTE DE ARTĂ PLASTICĂ

150. Str. N. Iorga nr. 12 – *Bustul lui Nicolae Iorga*, de sculptorul Oscar Han, 1923.

151. Cimitirul *Eternitatea* – *Mormântul lui Garabet Ciolac*, 1908, monument de R. Streschnack-Viena, medalion bronz Hans Bernard-Viena.

152. Cimitirul *Eternitatea* – *Mormântul lui Simion şi Suzana Ciomac*, 1893, monument de Lyritis şi Niforatos.

153. Cimitirul *Eternitatea* – *Mormântului lui Avedic şi Vartenic Goilav*, 1916, monument de D. A. Pelegrinetti-Botoşani.

154. Cimitirul *Eternitatea* – *Mormântului lui Cristea Goilav*, 1888, monument de F. Fabiani-Genova.

155. Cimitirul *Eternitatea* – *Mormântul lui Gheorghe şi Maria Goilav*, 1904, monument de R. Streschnack-Viena, medalion de bronz de Hans Bernard-Viena.

156. Cimitirul *Eternitatea* – *Mormântul lui Andrei Manea*, 1902, monument de R. Streschnack-Viena, medalion de bronz de Hans Bernard-Viena.

157. Cimitirul *Eternitatea* – *Mormântul lui Cristea Manea Loizanu*, 1895, monument cu sarcofag *Renaştere* de Eduard Hauser, „meşter de petrar Vienna”, medalioane de bronz semnate Kassim.

158. Cimitirul *Eternitatea* – *Mormântului lui Rosa Gh. Ustur*, 1889, monument de V. Scutari-Galați.

159. Cimitirul *Pacea* – *Mormântul lui Neculai şi Ruxandra Sofian*, 1901, monument şi medalioane în bronz de C. Bălăcescu.

E. Conservarea construcțiilor semnificative pentru vechea arhitectură a oraşului, care – fără a justifica declararea ca monumente istorice, cu implicația supervizării tuturor lucrărilor, indiferent de valoarea investiției ce se efectuează la aceste construcții (vezi H.C.M. 661/1955) – reclamă păstrarea lor în fronturile restructurate, cu atenție pentru zona lor minimă de protecție şi pentru armonizarea clădirilor cu arhitectura veche (în special în ceea ce priveşte regimul de înălțime).

F. Acordarea unei *atenții sporite zonelor cu vegetație valoroasă şi copacilor seculari* care s-au mai păstrat, cu obligația

includerii în proiectele de organizare de şantier a măsurilor de protejare a plantelor pe durata execuției (implicit cartarea elementelor vegetale).

- Extinderea spre sud a Parcului Vârnav, până la limita străzii Maxim Gorki, în scopul salvării livezilor şi plantațiilor din curțile respective.

G. ***Refacerea împrejmuirilor în soluții netipizate***, stabilite conform tipului clădirii – şi posibilităților financiare ale beneficiarilor – la toate clădirile vechi, şi în primul rând la cele declarate sau propuse a fi declarate monumente istorice, cu reconstituirea vechilor grilaje din fier forjat, acolo unde se păstrează datele necesare (de exemplu, la Tribunal şi la biserica Uspenia).

- Asigurarea unei zone minime împrejmuite la construcțiile vechi incluse în ansamblurile moderne (casa lui Manolache Iorga, bisericile Sf. Dumitru şi Sf. Paraschiva, casa Costiner, casa Văsescu, biserica Roset etc.).

H. ***Revizuirea denumirii unor străzi şi piețe*** cu nume vechi consemnate documentar, semnificative pentru evoluția oraşului, pornind de la exemplul oraşului Bucureşti, care a păstrat denumirile istorice ale străzii Armeneşti şi ale Pieții Sf. Gheorghe, precum şi de la exemplul oraşului Sighişoara, unde s-au restabilit denumirile ulițelor de breslaşi – acolo unde se cunoşteau. Ne gândim şi la interesul pe care l-ar prezenta apariția denumirii de „Calea Ştefăneştilor” în zona I. C. Brătianu-Dragoş Vodă.

*

O parte din propunerile de valorificare a ansamblului istoric arhitectural din Botoşani, prezentate mai sus, nu mai pot fi puse în practică, dar acest fapt scoate în evidență necesitatea consemnării etapelor de evoluție care au precedat transformările contemporane, atât pentru cunoaşterea documentelor sociale reprezentate de creația urbană din trecut, cât şi pentru conturarea unei metodologii a sistematizării vechilor oraşe din România care să considere evidențierea valorilor istorice drept un imperativ al prezentului, pornind de la definiția rostului istoriei formulată în mesajul celui de-al XV-lea Congres Internațional de Ştiințe Istorice adresat istoricilor din toate țările: „Prin efortul său la cunoaşterea şi edificarea conştiinței de sine a fiecărui popor şi, pe această bază, la dezvoltarea încrederii şi colaborării dintre popoare, prin tezaurul de învățăminte şi experiență socială pe care le înmănunchează, prin luminile pe care le proiectează asupra prezentului şi a viitorului, prin reflecția lucidă asupra destinelor națiunilor pe care o propune, din perspectiva lecțiilor trecutului, prin înrâurirea sa asupra faptei şi conduitei generațiilor de azi, istoria constituie o veritabilă carte de înnobilare umanistă a națiunilor”[2].

NOTE

*Chiar dacă unele dintre propuneri nu mai sunt actuale din cauza transformărilor intervenite în ultimii doi ani, ele pot sugera soluții potrivite cu specificul ansamblului la care s-a renunțat, în scopul realizării unui dialog între vechi şi nou, noțiune care exclude reducerea la tăcere a ansamblului sau a unor părți din ansamblul istoric, obținută în general prin metoda selectivă. Autorul acestui studiu se va considera răsplătit dacă va contribui astfel la păstrarea unei structuri urbane care permite înțelegerea pe viu a ceea ce a însemnat un oraş medieval românesc(optimism 1980, dovedit iluzoriu, înainte şi mai

ales *după* 1990, E. Greceanu, 2009).
1. Regimul de rezervație, asemănător celui al zonelor de protecție legiferat prin H.C.M. 661/1955, implică: asanarea şi restaurarea construcțiilor valoroase; înlăturarea adaosurilor parazitare; plombarea – în funcție de parcelare – cu construcții unicat, condiționate arhitectural de cadrul existent; respectarea sistemului de parcelare; conservarea plantațiilor valoroase şi a grădinilor; atenția acordată iluminatului nocturn, sistemului de pavaj, împrejmuirilor şi – în general – mobilării străzilor; supravegherea arheologică a săpăturilor de mare amploare ocazionate de construcții noi sau de lucrări edilitare. Reamintim că textul acestor propuneri a fost redactat în 1980 (notă 2008).
** Clădiri care nu se mai regăsesc conform noului Nomenclator Stradal al Municipiului Botoşani, transmis nouă de Primăria Botoşani.
2. *Al XV-lea Congres Internațional de Ştiințe Istorice. Documente, informații, mărturii*, Bucureşti, 1980, p. 91.

BOTOŞANI, ENSEMBLE URBAIN MÉDIÉVAL

(résumé)

L'étude est axée sur la topographie historique de la ville, en cherchant à découvrir dans l'agglomération contemporaine les traces de structure urbaine et les éléments d'architecture qui reflètent l'organisation économique, politique et sociale de la cité médiévale. Grâce à leur capacité révélatrice, ces traces et ces éléments acquièrent la qualité de documents historiques.

Le premier chapitre est consacré à l'histoire de la cité médiévale. Parmi la masse d'informations qui nous sont parvenues, on n'a retenu que celles qui ont influencé l'évolution urbaine. Citée en 1579 comme le plus ancien marché de Moldavie, la ville de Botoşani a été jusque dans la seconde moitié du XIXe siècle l'un des principaux centres commerciaux du pays, habité en majeure partie par les roumains, fait prouvé aussi par les dix églises fondées par les corporations roumaines, sans compter les deux églises princières érigées dans la zone commerciale. Avant 1850, les communautés appartenant à d'autres ethnies étaient peux nombreuses et n'avaient qu'un seul édifice cultuel, à l'exception des arméniens qui, en 1795, ont élevé une seconde église en maçonnerie. Au cours des XIVe–XIXe siècles, l'évolution de la structure sociale, conditionnée tant par l'évolution économique, que par les mutations survenues dans la composition ethnique, peut être résumée comme suit:

- Pendant les XIVe – XVIIe siècles, la cité a été un centre d'échange de première importance pour le commerce interne et transitaire, où les métiers ont connu une évolution ascendante, en plein essor dès le XVIe siècle. La structure sociale a été dominée par une majorité compacte de marchands et artisans roumains, auprès de laquelle se détachait la colonie des marchands arméniens, ayant une remarquable puisance économique.

- La période 1700-1850 a été caractérisée par le puissant essor du commerce transitaire, dû aux relations avec le port danubien de Galați. Les corporations et les métiers roumains se sont diversifiés et ont gagné en importance économique, étant suivis – à une distance appréciable – par les corporations des juifs et des „lipoveni" (population d'origine russe). La structure sociale s'est nuancée par l'établisement en ville d'un grand nombre de boyards qui participaient au négoce, ainsi que par l'apparition d'un patriciat urbain, composé d'artisans d'élite et de marchands – roumains, arméniens, grecs et allemands.

L'histoire de la cité comprend aussi le seconde moitié du 19e siècle, afin d'expliquer les transformations de l'ensemble médiéval entraînées par la modification du profil économique et de la structure ethnique. En effet, on peut constater qu'entre 1850-1860 le nombre d'habitants s'est doublé par suite de l'immigration d'environ 10.000 juifs venus de Galicie et de Russie. De ce fait, une grande partie du négoce et des métiers a été concentrée dans les mains de la communauté juive. Le patriciat urbain s'est orienté vers l'acquisition de terres à grande production de céréales, tandis que les artisans roumains se sont restraints à la petite production agricole. La disparition des roumains de l'activité artisanale et marchande a été partiellement compensée par l'apparition d'une intelligentisa de tout premier ordre, qui doit ses origines à la fonction de centre cosmopolite du commerce international, détenue par la cité de Botoşani jusqu'en 1870, ainsi qu'à l'existence dès le XVIIIe siècle d'un enseignement complexe, réclamé par cete

même fonction. L'intelligentsia de Botoşani, caractérisée jusque vers 1850 par une active participation à la vie économique et publique de la cité, a joué jusqu'à nos jours un rôle d'élite dans la culture roumaine, non seulement par des présences uniques tels que Mihai Eminescu ou Nicolae Iorga, mais aussi par un nombre impressionnant d'écrivains, de savants et d'artistes.

Le second chapitre retrace les étapes d'évolution de la ville médiévale, expliquées par la transposition sur le plan contemporain des donées fournies par la documentation historique, ainsi que par la comparaison des anciens plans avec les levées topographiques récentes. L'élement d'origine de la ville – intersection des voies de transit international (fig. 1) – a déterminé dans la premiére phase d'évolution (XIVe-XVIIe siècle) la mise en évidence d'une zone de productions et de négoce, (dont le plan parcellaire correspond à celui des centres d'échange européens) le long de la grande voie de transit Hotin – Ştefăneşti, avec une ramification vers Suceava et vers Iaşi, barée par la vallée marécageuse du ruisseau Cacaina. Le marché permanent de la cité se trouvait sur l'emplacement où a éte érigée en 1551 l'église princière St. Georges (précédée selon la tradition par une autre église princière du temps d 'Etienne le Grand), tandis que la foire (le marché aux bestiaux) se trouvait en marge de la ville, à proximité de la grande voie de Hotin et reliée è la route d'approvisionnement en bestiaux venant de Săveni. L'intersection de ces deux voies a été marquée en 1552 par une seconde église princière, dédiée à la Dormition de la Vièrge.

Autour du centre d'échange se sont groupés les quartiers résidentiels, selon les divers métiers et par communautés ethniques, enserrant leurs propres édifices cultuels. Cette structure par paroisses, qui est spécifique aux cités roumaines, explique aussi le grand nombre d'églises des cités médiévales. Les plus anciennes zones résidentielles se sont développées sur la terrasse haute, côté sud-est, à proximité de l'ancien marché, ainsi que dans la zone nord de la voie de Hotin (fig. 9).

Au XVIIIe siècle, la décadence du marché de Ştefăneşti, dévasté à plusieurs reprises par les tartares, ainsi que l'orientation du comerce transitaire vers Galați, ont déterminé:

- la modification de la zone de commerce située à l'est de la ville et axée sur la voie vers Ştefăneşti, qui, s'est transformée petit à petit en zone résidentielle; ce processus a englobé aussi une partie de la place de l'Ancien Bourg, dominée par l'église St. Georges;
- le développement en compensation du „Nouveau Bourg", situé au nord de la voie de Hotin, qui a enveloppé la place de la foire;
- le développement d'un nouveau marché, situé à l'intersection de cette même voie avec la ramification vers Suceava et vers le sud de la Moldavie;
- l'extension massive des zones résidentielles, avec de nouveaux groupements paroissials.

Toutes ces transformations étaient achevées vers 1780, quand un document précise que „la cité était auparavant plus petite" et qu'elle „s'est agrandie de trois parties par rapport à ce qu'elle était".

Le troisiéme chapitre analyse l'ensemble urbain de Botoşani sous les aspects suivants:

- valeurs historiques: trame stradale, parcellement, organisation fonctionnelle du territoire de la cité;
- valeurs urbanistiques: utilisation du relif; différenciation nuancée des quartiers, sans contrastes brutaux, selon l'état social et l'importance économique de la communauté; création d'un régime de hauteur où les dominantes verticales affirment l'importance politique et économique des fondateurs – individuels ou collectifs -; la qualité hors pair des anciens jardins et vergers;
- valeurs architecturales: puissante emprise de l'architecture roumaine traditionnelle, exercée jusqu'en 1850 sur toutes les catégories d'habitations,

indifféremment de l'ethnie ou du rang social; apparition d'un groupe unitaire d'églises roumaines en maçonnerie, qui remplacent les anciennes églises en bois des corporations, au commencement du 19e siècle et qui réunissent les structures traditionnelles des églises médiévales moldaves (brillamment représentées à Botoşani par l'église d'Etienne le Grand de Popăuţi – 1496 – et par les deux églises du bourg élevées par Hélène, épouse de Petru Rareş, en 1551 et 1552) avec la décoration classiciste du début de siècle, témoignant l'intérêt croissant de la société moldave pour la culture occidentale; cette même orientation traditionaliste – innovatrice se retrouve dans l'architecture des résidences du patriciat.

La quatrième chapitre, ajouté en 2008

L'auteur n'a pas eu le courage – ni la force – de vèrifier sur place ce qui en reste de la ville étudiée en 1976-78. Considérant que les plus belles maisons peuvent disparaître, puisqu'en 1997 le fils du conseiller municipal Dănuță (toujours en fonction) a pu démolir la mieux conservée maison médiévale de la ville, la maison Cerchez (fig. 76-77), un dernier chapitre a été ajouté à la réédition actuelle, comprenant l'architecture civile de Botosani au XIXème siècle, pour que restent au moins consignées les valeurs exceptionnelles d'une architecture aux programmes multiples, fortement impregnée par les courants occidentaux, tout en conservant l'héritage structurel de la ville (tracé des rues, régime de hauteur, réseau des caves voûtées superposées sur deux ou trois niveaux, parcellaire).

L'architecture de la première moitié du XIXe siècle reste attachée aux programmes traditionnels, tout en adoptant un décor classiciste très pur, dont les plus belles créations civiles restent la maisons Sofian (fig. 82), envahie dès 1980 par de minables HLM, et la maison Bolfosu (fig. 91, 92).

Vers le milieu du siècle, les courants romantiques paraissent: le néo-gothique, dont la plus complète création, la maison Ciolac (fig. 130A, B), mutilée avant 1976, est représentée sur le plan de la ville de la 1872. Le vocabulaire decoratif roman – corniches à merlettes, frises à redans, bifores, paraissent surtout sur les façades des édifices publics (écoles) et du centre de commerce. Mais c'est le grand incendie de 1888 qui détermine la reprise architecturale de la grande voie du commerce de transit, Calea Natională et de son „Marché du bourg" („Pliaţu târgului" en 1857), aujourd'hui disparu. Les édifices de la grande voie et de la place du marché ont été refaits à deux niveaux, comprenant des magasins au rez-de-chaussée, de vastes appartements à l'étage et les ailes des annexes, se détachant en angle droit sur toute la longueur des parcelles, le tout raccordé judicieusement au réseau souterrain des caves médiévales. Le régime uniforme de hauteur et la succession des arcades-vitrines au rez-de-chaussée soulignaient la virtuosité des architectes qui avaient réussi à individualiser chaque façade par un riche décor éclectique et par le rythme des balcons aux balustrades en fer forgé, richement ajourées.

De cet ensemble architectural fin-de-siècle, qui pouvait subir la comparaison avec les plus belles réalisations contemporaines de l'Europe Centrale, ne subsistent paraît-il, à l'heure actuelle, que des tronçons disparates.

Dans le dernier quart du XIXe siècle, l'architecture résidentielle de Botoşani rejette la sobriété du programme traditionnel, que seules les maisons du docteur Hinek et du pharmacien Gorghias–Semaca (toutes les deux démolies, avant 1989 – Hinek et après 1989 – Gorghias) avaient pu enfreindre au début du même siècle. Une nouvelle classe, les grands propriétaires terriens et les banquiers, remplaçant l'ancien patriciat des négociants et des artisans, s'affirme dans le paysage urbain par un grand nombre de résidences somptueuses, réalisées

dans des formes éclectiques d'une infinie variété, mais toujours soumises aux lois des justes proportions. En 1976, leur ambiance n'était altérée que par la disparition des parcs et jardins d'autrefois, détruits après l'enlèvement des clôtures grillagées qui auraient stimulé l'instinct antisocial de la propriété.

Deux exemples d'Art Nouveau subsistaient à Botoşani en 1976: la maison Silion, d'une remarquable fantaisie (fig. 151) et la fondation Sofian, destinée à abriter une maison de repos. Cette dernière est une création de valeur internationale, autant par l'équilibre et l'harmonie de ses formes, que par sa riche décoration, qui se conservait miraculeusement, même à l'intérieur (fig. 81).

La cinquième chapitre comprend l'analyse critique des transformations subies par l'ensemble urbain de Botoşani, jusqu'en 1981, ainsi que les propositions formulées en 1978 pour compléter la liste des monuments et des ensembles historiques de la ville (propositions inclues dans une première rédaction de cette étude, mise à la disposition des organes de décision du district).

Ce dernier chapitre représente un plaidoyer pour le respect de la conception de réorganisation urbaine préconisée par l'ICOMOS pour les ensembles historiques, conception qui prévoit le maintient des éléments définiteurs de l'évolution de la cité médiévale et condamne la séparation de certains fragments de l'organisme médiéval du contexte historique dans lequel ils ont été crées.

Vingt-sept ans après

Malheureusement, ce plaidoyer n'est plus, en 2008, qu'une voix clamant dans le désert: tous les architectes qui ont poursuivi la „systématisation" de la ville, dans les années '80, ont rejeté l'héritage historique et artistique livré à leur décision, en suivant la voie tracée en 1971 par l'architecte Gheorghe Porumbescu. La destruction du réseau des rues, de l'ancienne architecture citadine et des magnifiques vergers s'est accélérée après 1989, pour permettre la spéculation intensive des terrains et l'affirmation aggressive des nouveaux-riches dans le paysage urbain.

INDICE GENERAL[1]

A

B

[1] Alcătuit de Alexandrina Ioniță.

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

R

S

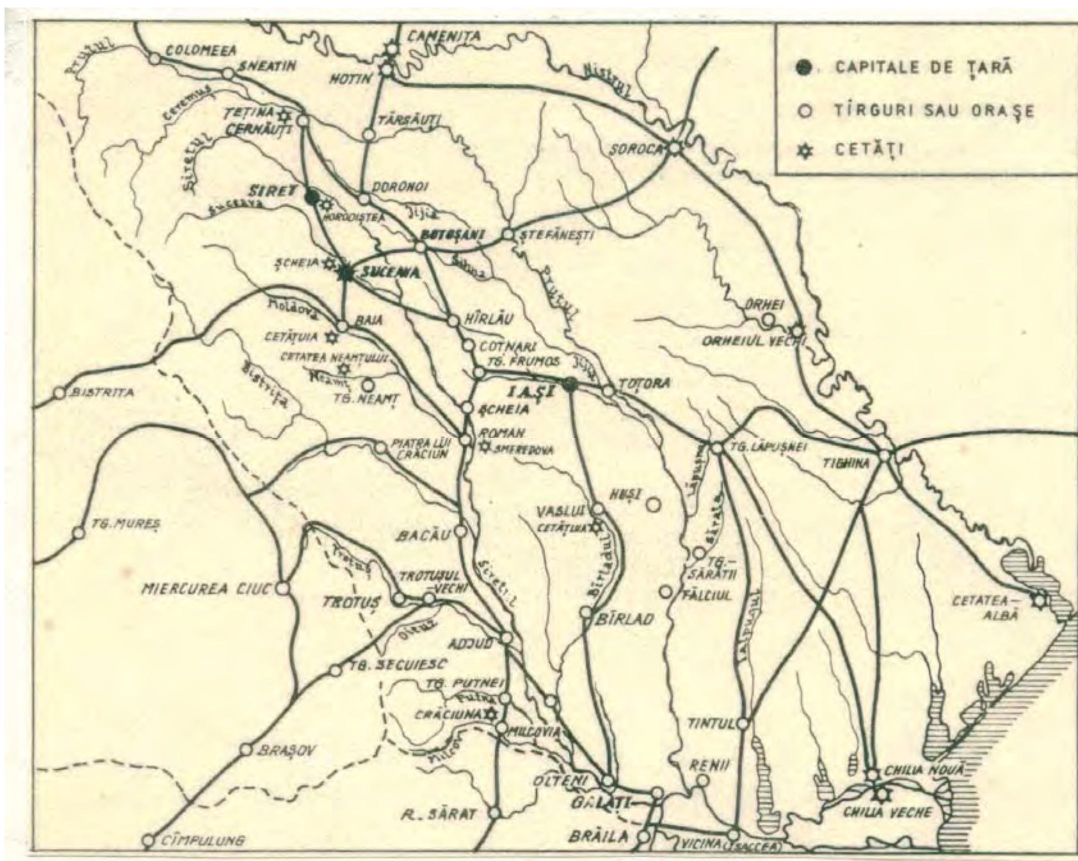
T

U

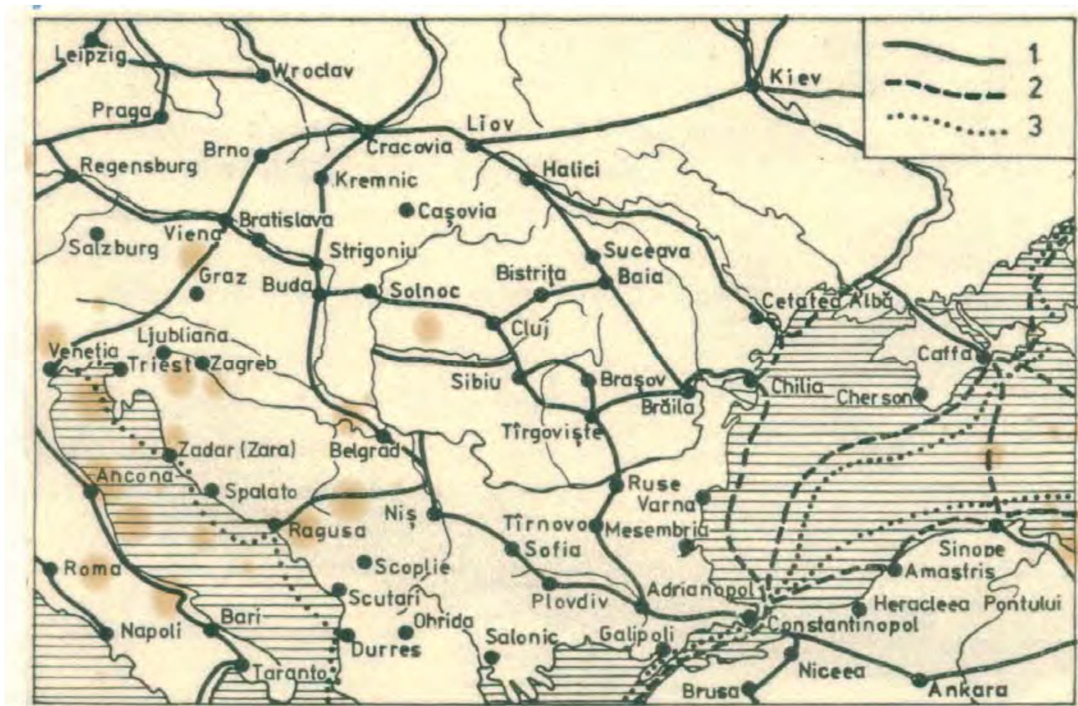
V

Y

Z

A

B

Fig. 1. Așezarea orașului Botoșani în rețeaua drumurilor medievale de comerț: A. Drumurile Moldovei (apud C. C. Giurescu); B. Drumuri europene (apud *Atlas istoric*, București, 1971); 1. drumuri continentale; 2. căi maritime genoveze; 3.căi maritime venețiene.

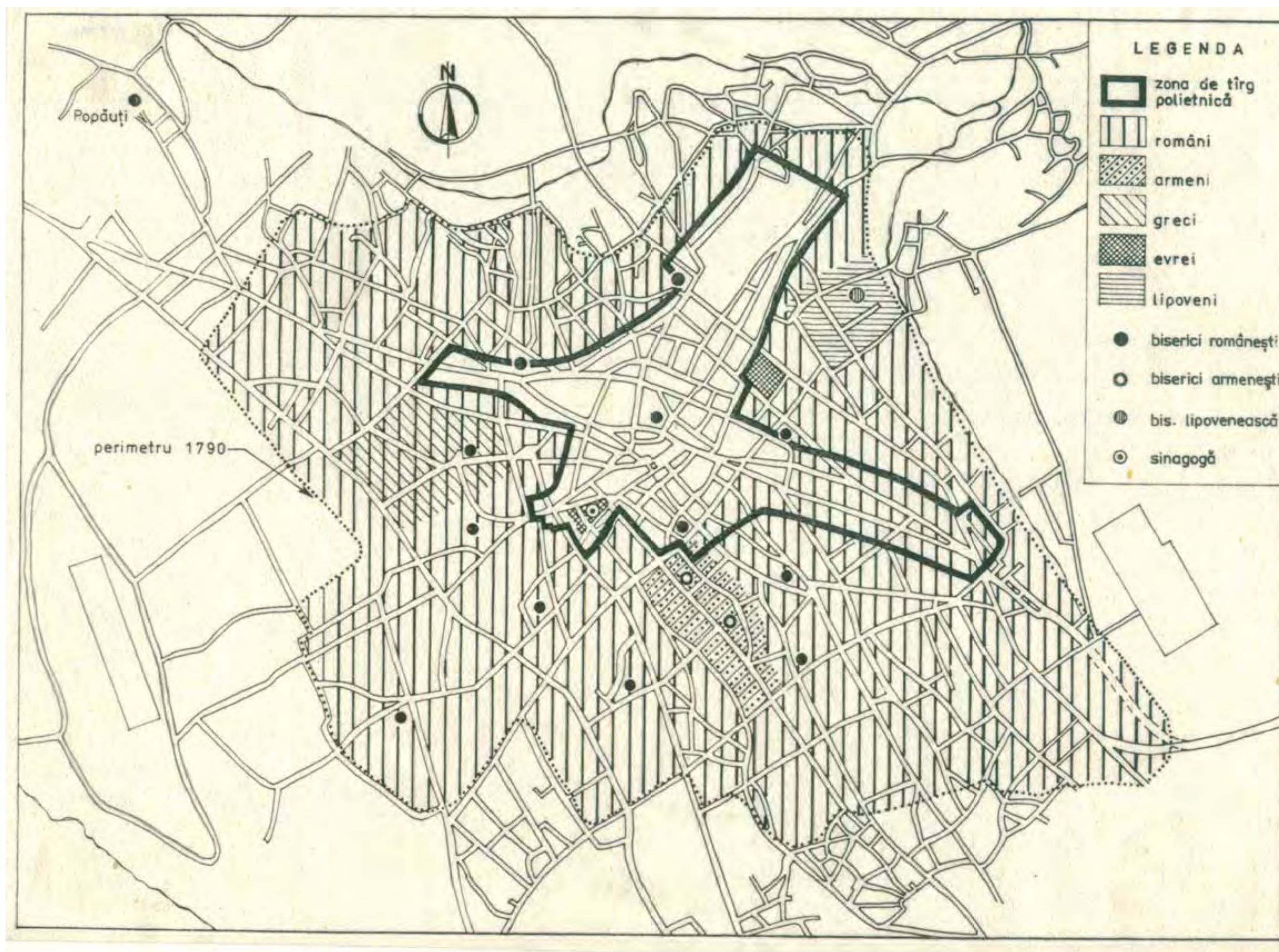

Fig. 2. Distribuția teritorială a Botoşanilor pe criterii etnice, la sfârşitul veacului al XVIII-lea.

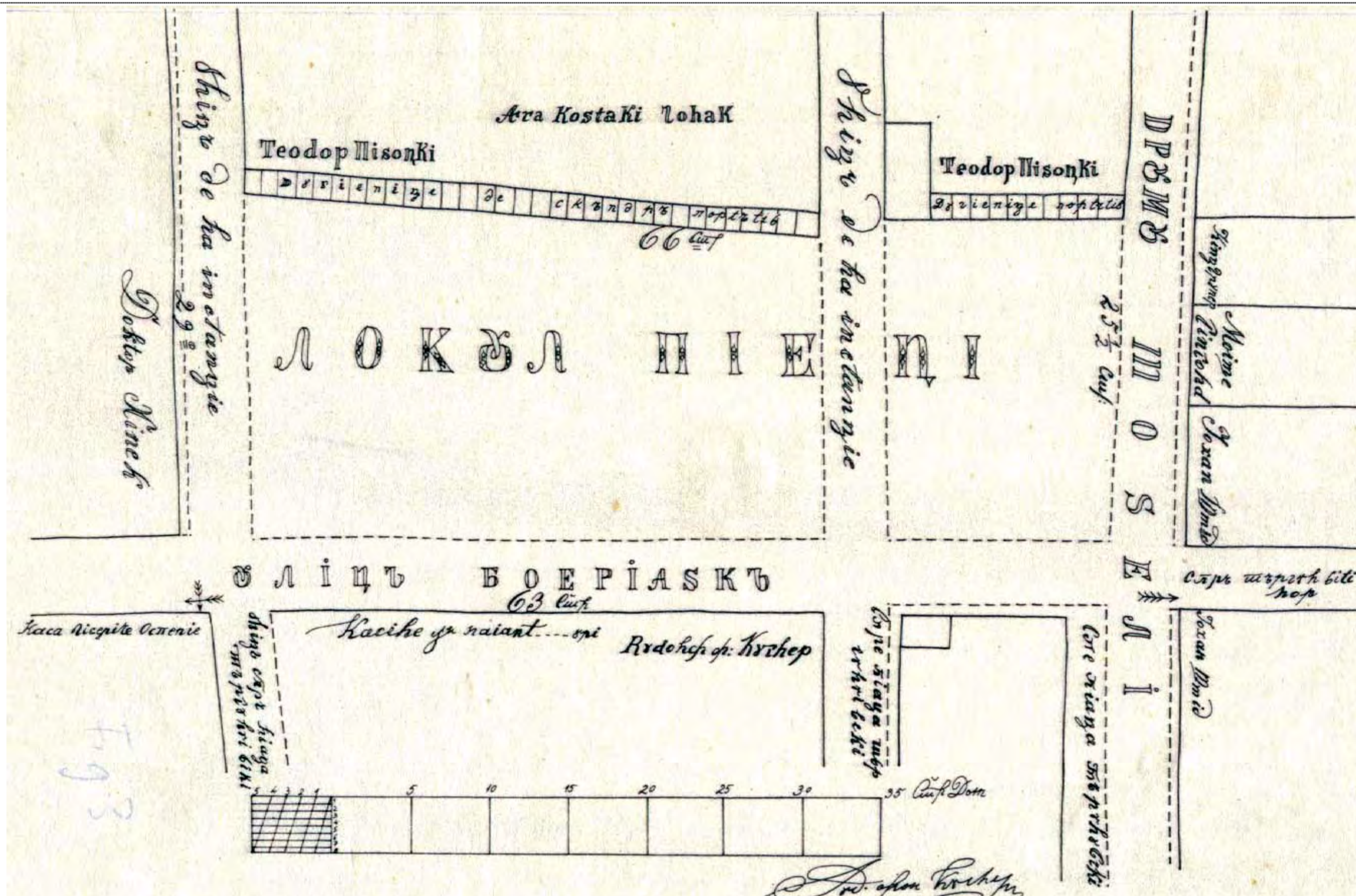

Fig. 3. *Piața târgului* (Piața 1907) în situația din 1857, plan executat de Rudolf von Kugler; Arhivele Statului Botoșani.

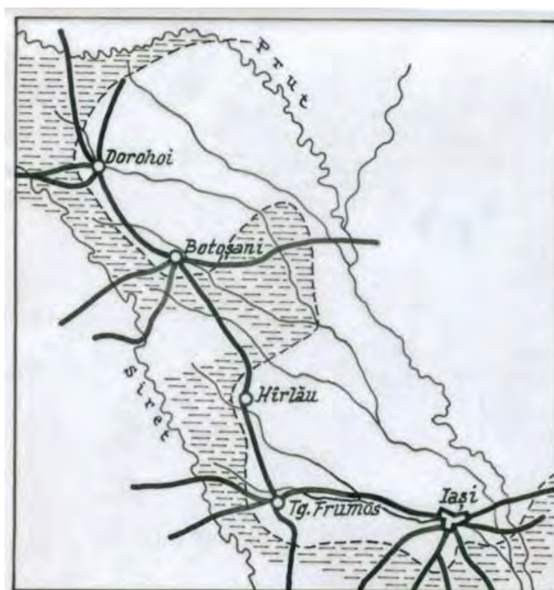

Fig. 4. Orașele pe linia de contact între depresiunea Prutului mijlociu și podișul Sarmatic (apud V. Tufescu)

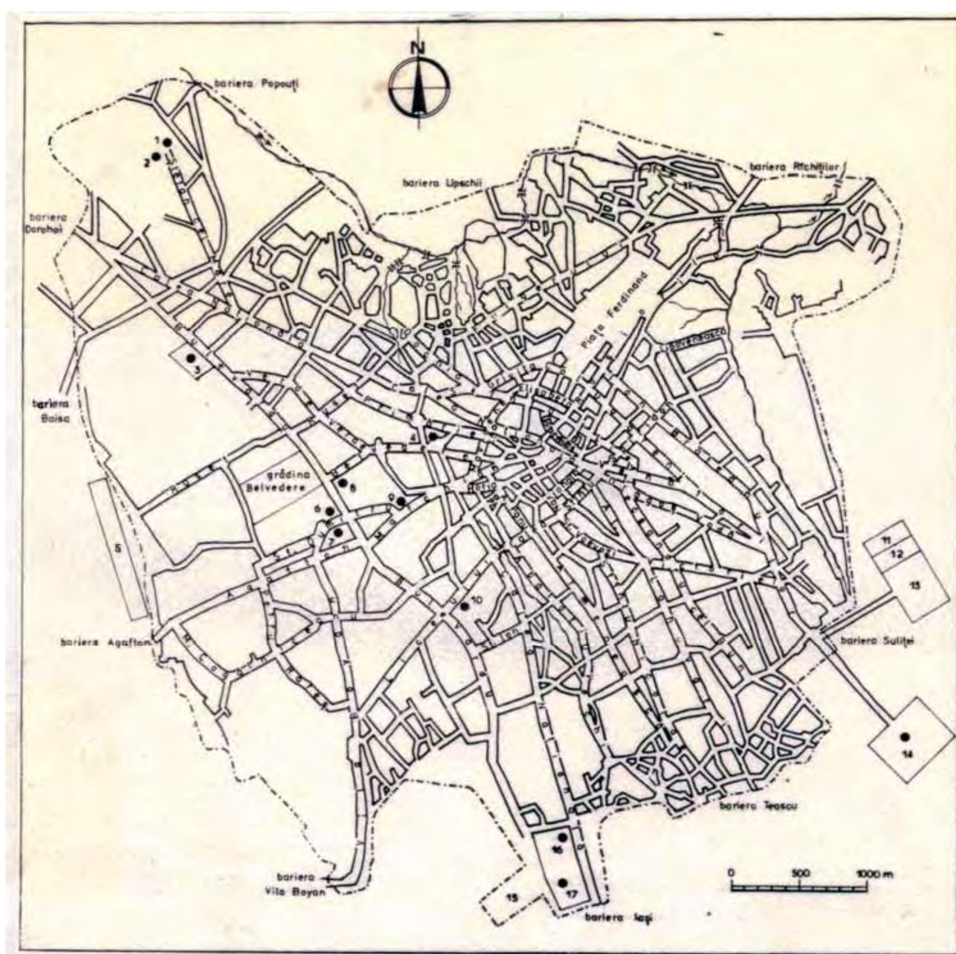

Fig. 5. Planul orașului Botoșani în 1899. Arhivele statului Botoșani: 1.Biserica Sf. Nicolae-Popăuți; 2. Spitalul militar; 3. Spitalul Sf. Spiridon (Mavromati); 4. Primăria; 5. Cimitirul Pacea; 6. Palatul Justiției; 7. Institutul Sofian; 8. Palatul administrartiv; 9. Școala Marchian; 10. Liceul; 11. Cimitirul armenesc; 12. Cimitirul lipovenesc; 13. Cimitirul Eternitatea; 14. Cazarma; 15. Cimitirul evreiesc; 16. Spitalul comunal; 17. Ospiciul comunal (notă: obiectivele cuprinse în original sunt indicate selectiv).

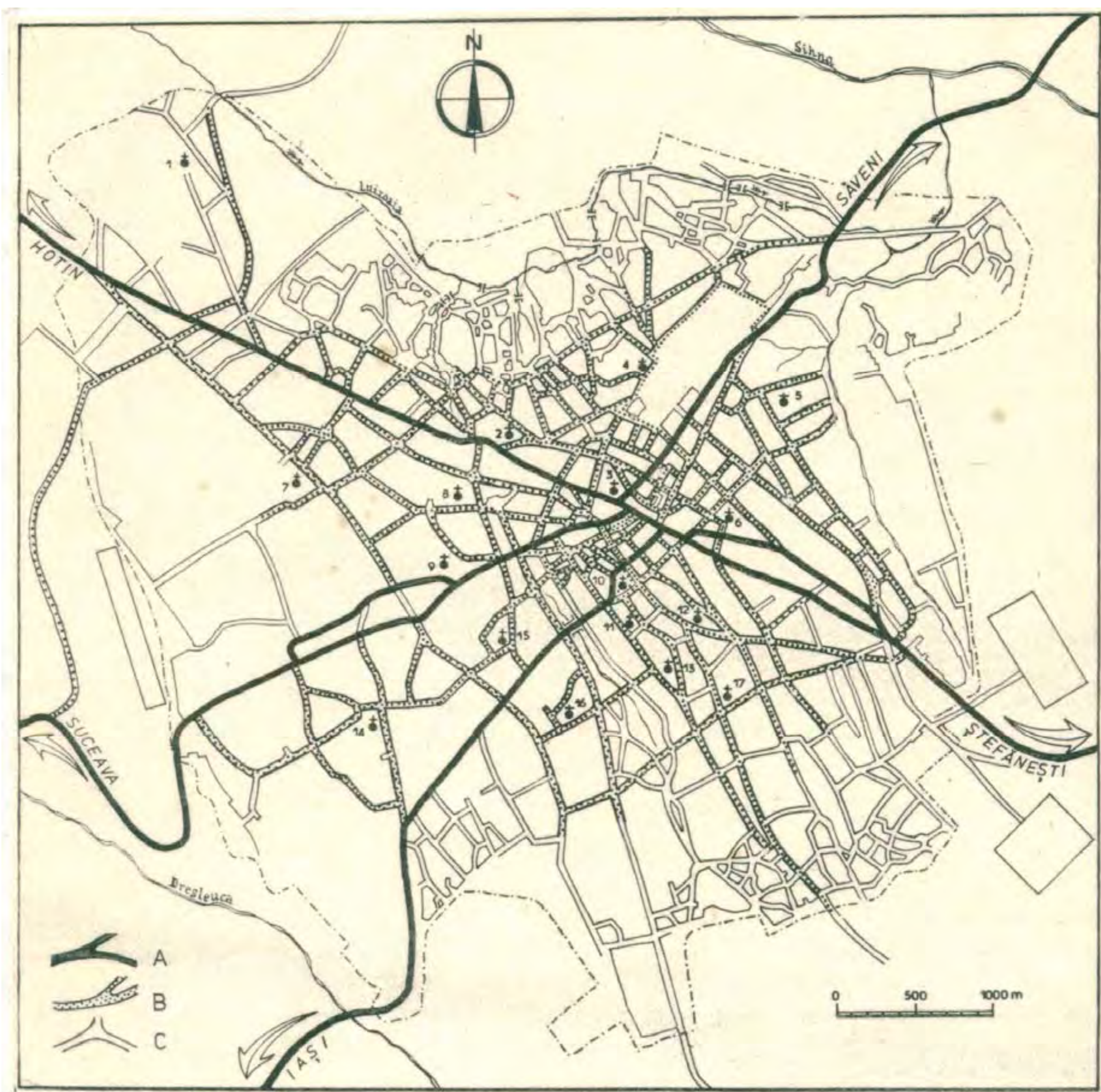

Fig. 6. Analiza rețelei de străzi în vatra Botoşanilor: A. Drumuri de tranzit medievale; B. Rețea de ulițe databile în sec. XIV-XVIII; C. Străzi existente în 1899. 1. Biserica Sf. Nicolae-Popăuți; 2. Biserica Sf. Ilie; 3. Biserica Uspenia; 4. Biserica Duminica Mare; 5. Biserica lipovenească; 6. Biserica Sf. Spiridon; 7. Biserica Roset; 8 Biserica Sf. Paraschiva; 9. Biserica Sf. Dumitru; 10. Biserica Sf. Gheorghe; 11. Biserica armenească Adormirea Maicii Domnului; 12. Biserica Sfinții Voievozi; 13. Biserica armenească Sf. Treime; 14. Biserica Trei Ierarhi; 15. Biserica Vovidenia; Biserica Sf. Ioan; 17. Biserica Sf. Nicolae.

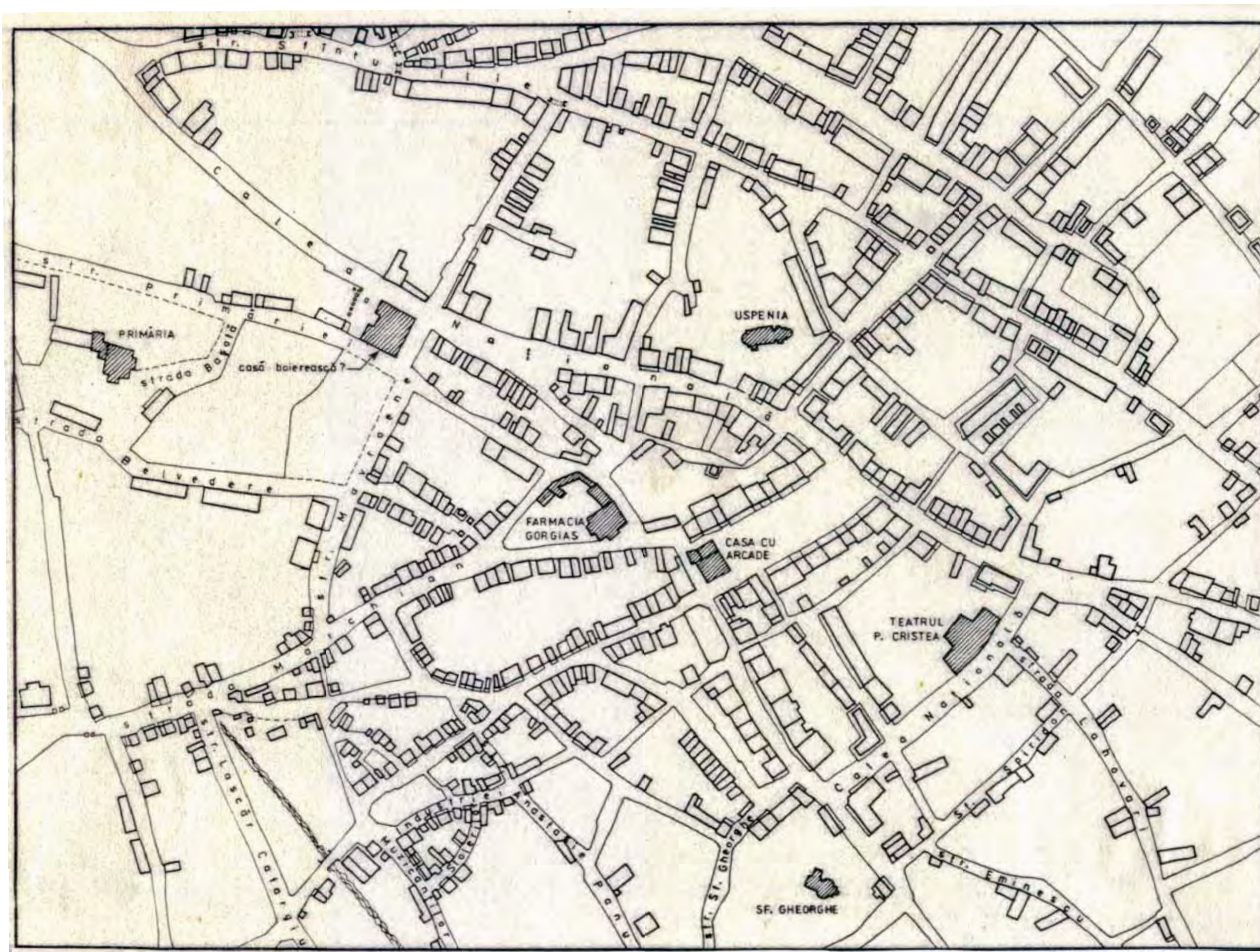

Fig. 7. Planul Târgului Vechi în 1872, după ridicarea inginerului Ştefan Emilian.
Arhivele Statului Botoşani.

Fig. 8. Schița de plan a orașului Botoșani în 1790. Biblioteca Academiei Române.

Fig. 9. Repartiția funcțională a orașului Botoșani, până în pragul epocii contemporane: A. Târgul Vechi; B. Târgul Nou; C. Zonă de locuințe din sec. XIV-XVII; D. Zonă de locuințe din sec. XVIII-XIX.

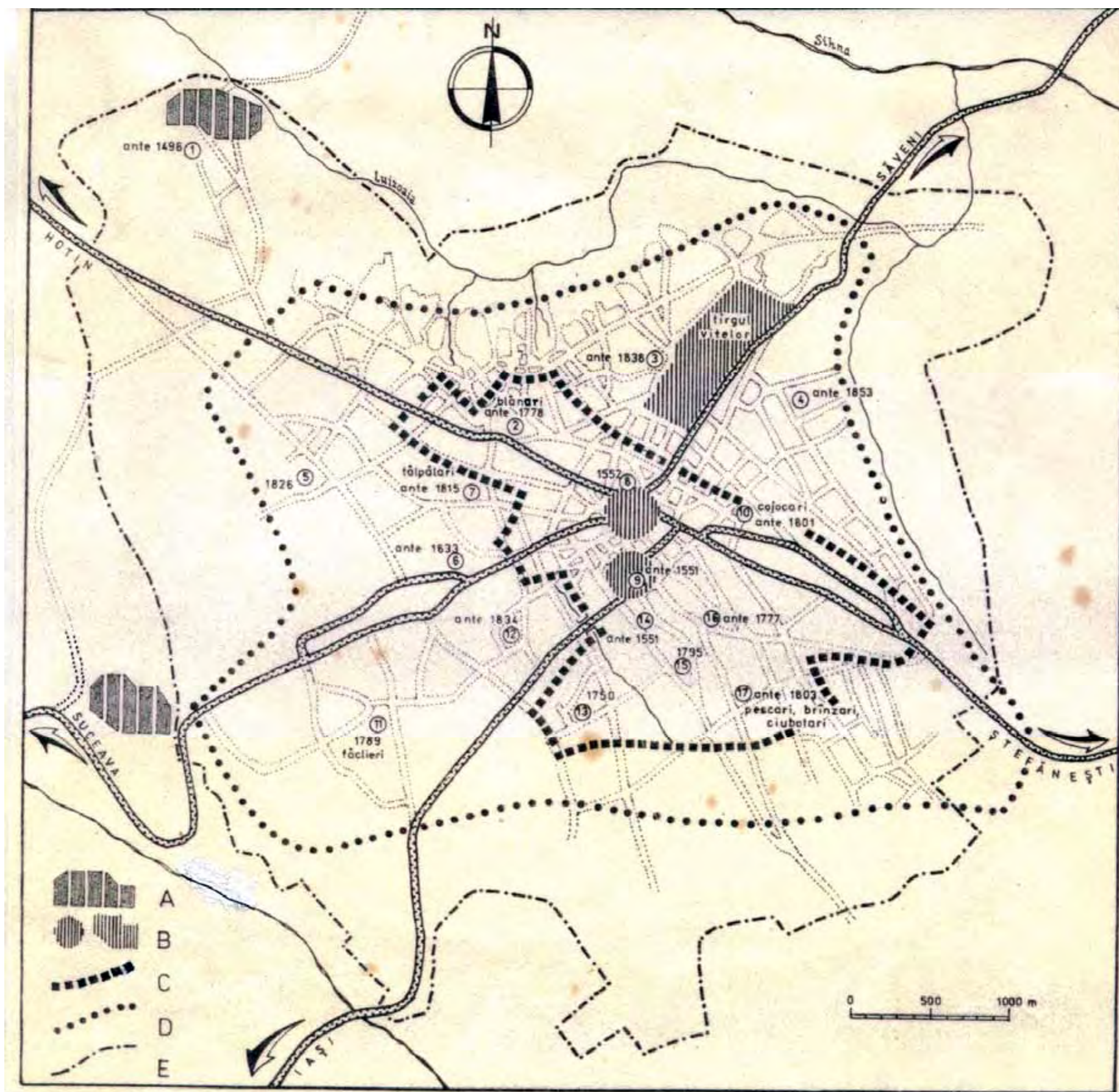

Fig. 10. Evoluția teritorială a Botoşanilor până la sfârşitul veacului al XIX-lea: A. Urme de locuire din sec. XIII-XIV; B. Centre de schimb; C. Perimetrul oraşului în sec. XIV-XVII; D. Perimetrul oraşului în 1790; E. Perimetrul oraşului în 1899. 1. Curtea domnească de la Popăuți; 2. Biserica Sf. Ilie; 3. Biserica Duminica Mare; 4. Biserica lipovenească; 5. Biserica Roset; 6. Biserica Sf. Dumitru; 7. Biserica Sf. Paraschiva; 8. Biserica Uspenia; 9. Biserica Sf. Gheorghe; 10. Biserica Sf. Spiridon; 11. Biserica Trei Ierarhi; 12. Biserica Vovidenia; 13. Biserica Sf. Ioan; 14. Biserica armenească Adormirea Maicii Domnului; 15. Biserica armenească Sf. Treime; 16. Biserica Sf. Voievozi; 17. Biserica Sf. Nicolae.

Fig. 11. Analiza vechiului centru comercial în situația din 1978, cu indicarea construcțiilor ridicate după 1960.

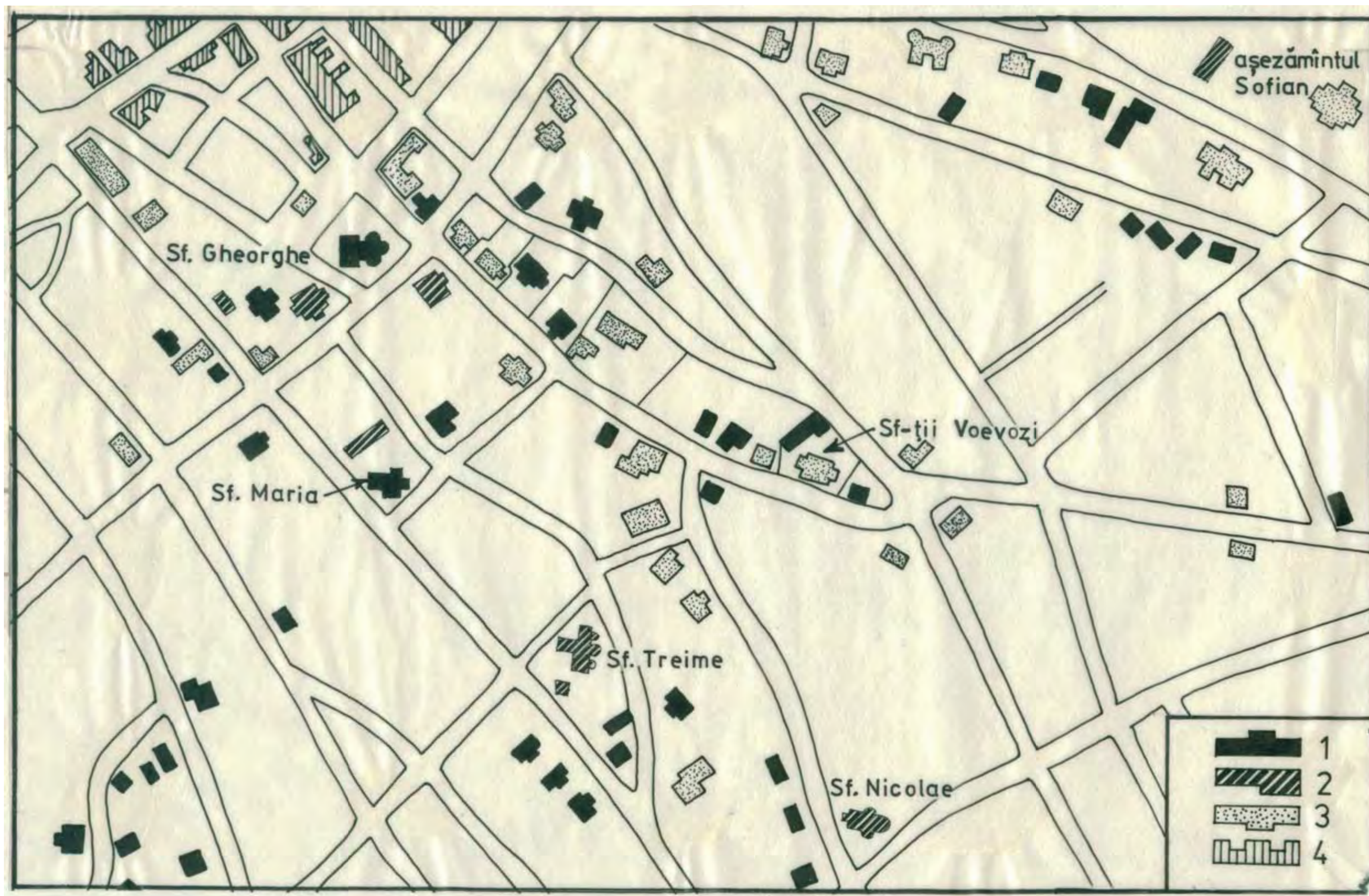

Fig. 12. Zona de sud-est a oraşului, cu clădirile propuse pentru conservare în 1978. 1. Arhitectură medievală, cultă şi populară; 2. Arhitectură clasicistă; 3. Arhitectură eclectică şi de forme naționale; 4. Arhitectură de târg.

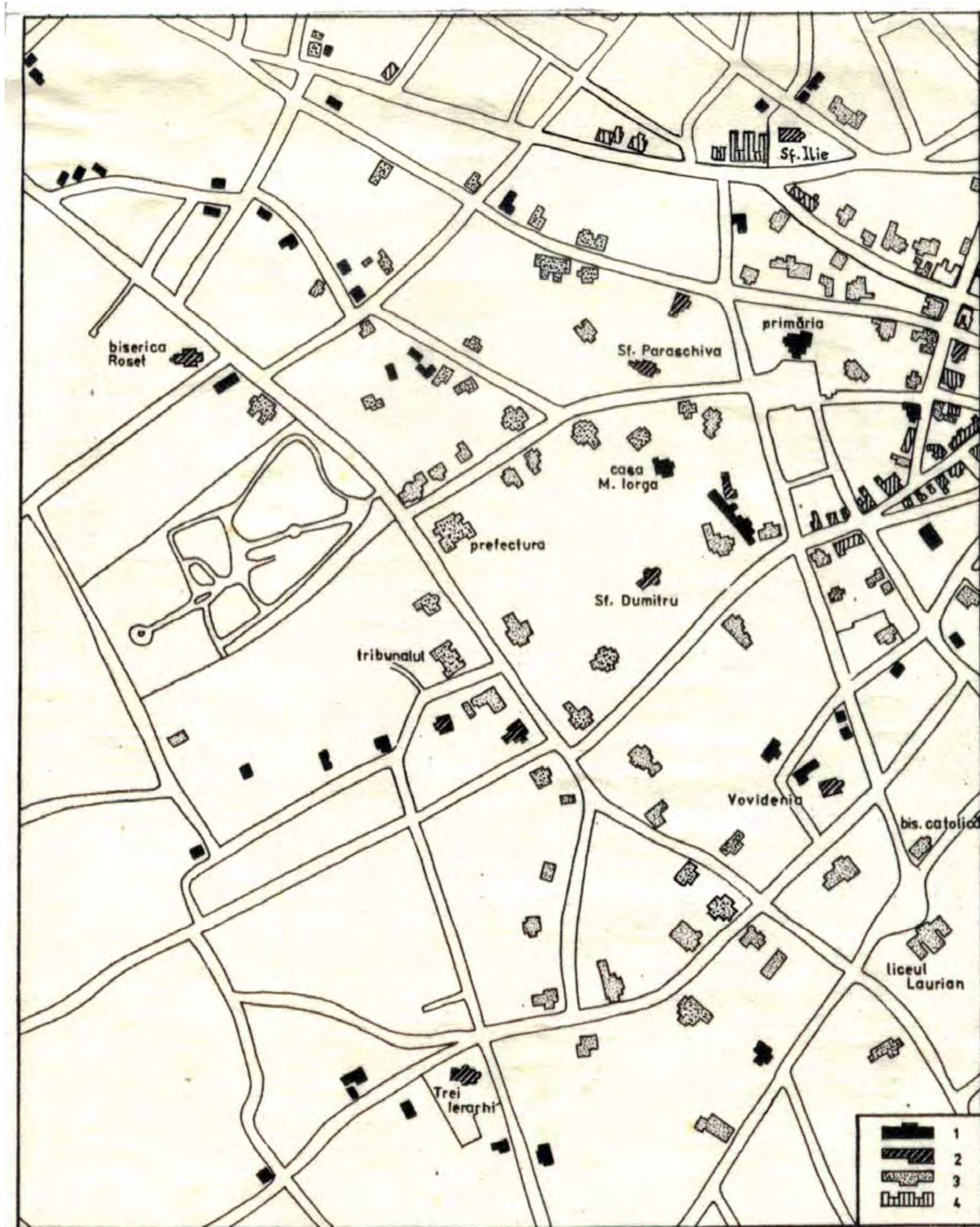

Fig. 13. Zona de vest a oraşului, cu clădirile propuse pentru conservare în 1878: 1. Arhitectură medievală, cultă şi populară; 2. Arhitectură clasicistă; 3. Arhitectură eclectică şi de forme naționale; 4. Arhitectură de târg.

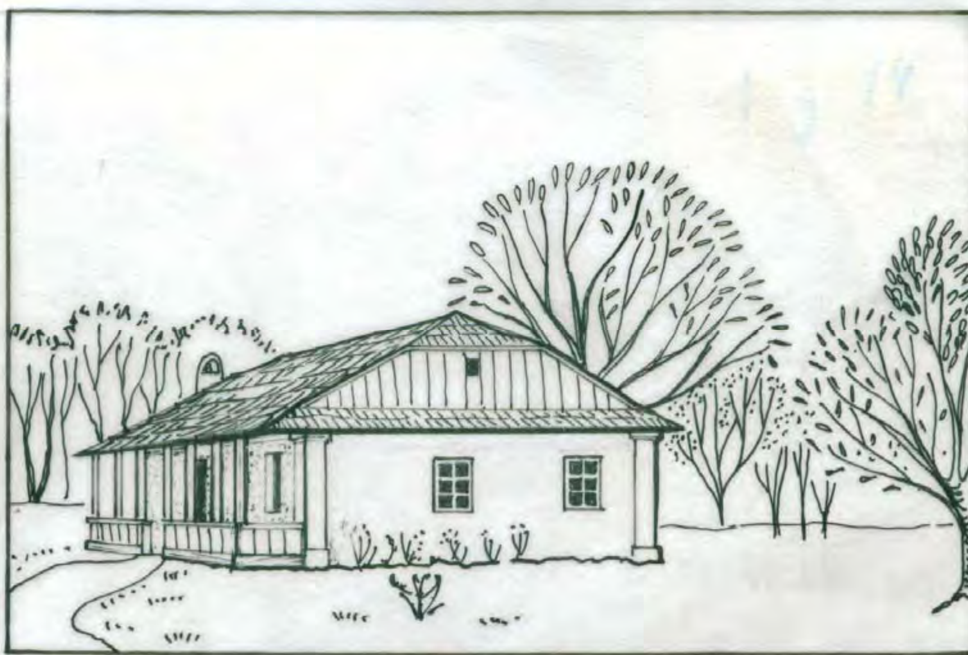

Fig. 14. Casa Miclescu, str. Maxim Gorki, nr. 14, dărâmată în 1978.

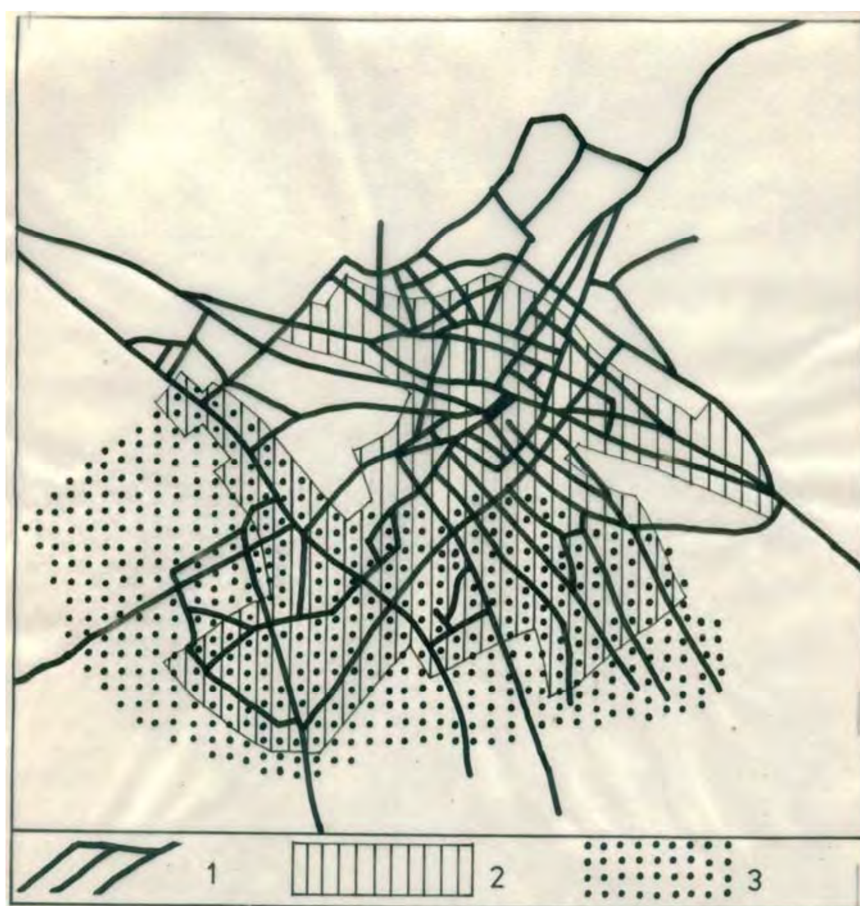

Fig. 15. Propunerile de protecție a ansamblului urban pentru situația din 1978: 1. Străzi cu traseu semnificativ pentru evoluția orașului (propunerea de conservare include profilul transversal, parcelarea și regimul de înălțime); 2. Zone propuse a fi declarate rezervații de arhitectură; Zone cu vegetație de mare valoare, propuse pentru conservare.

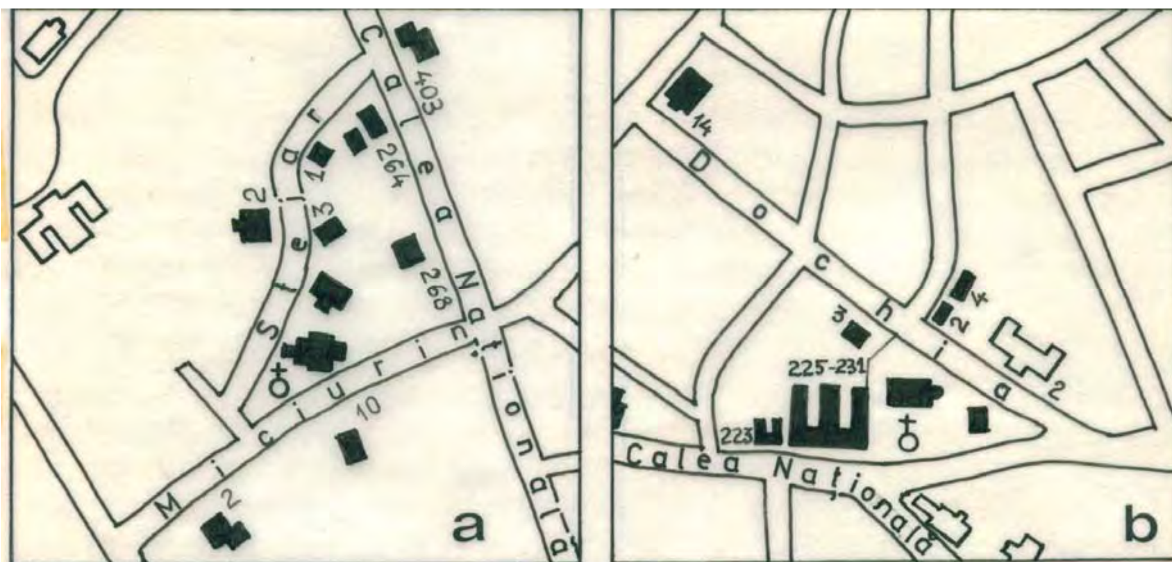

Fig. 16. Zone de locuințe ale meşteşugarilor români:
A. Zona bisericii Sf. Ioan; B. Zona bisericii Sf. Ilie – a blănarilor.

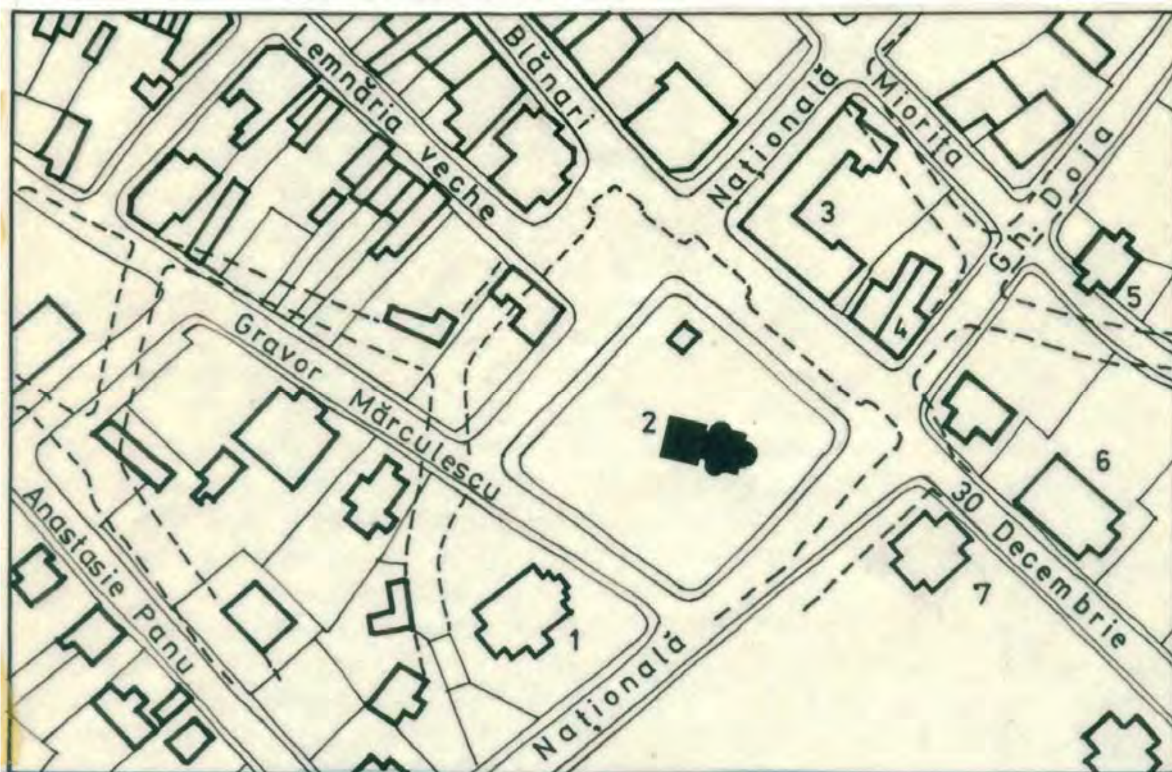

Fig. 17. Piața Târgului vechi (piața Sf. Gheorghe): 1. Casa Bolfosu; 2. Biserica Sf. Gheorghe; 3. Poşta veche; 4. Două locuințe cu dugheană; 5. Casa din str. Miorița nr. 13; 6. Casa Aritonovici; 7. Casa Buicliu.

Zone cu vegetație valoroasă ale orașului Botoșani, existente în 1978.

Vederi din clopotnița bisericii Sf. Nicolae

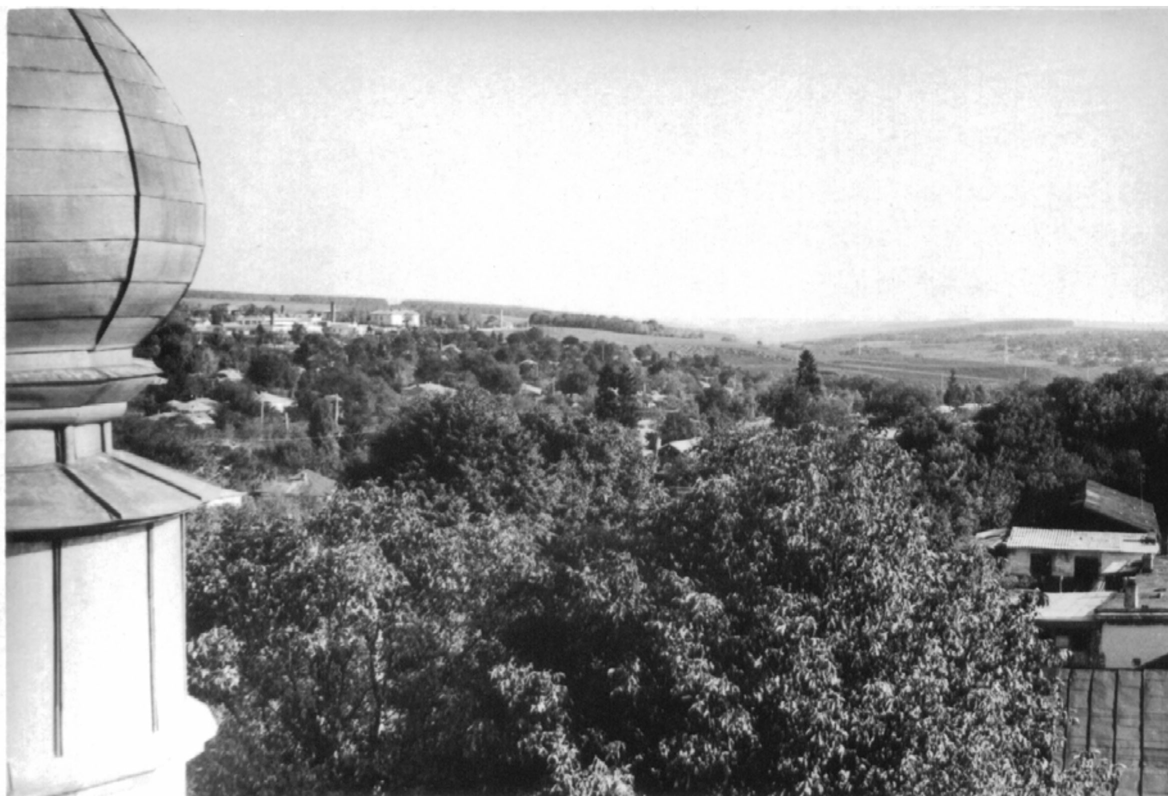

Fig. 18 A1. Vedere a vechiului drum către Ştefăneşti.

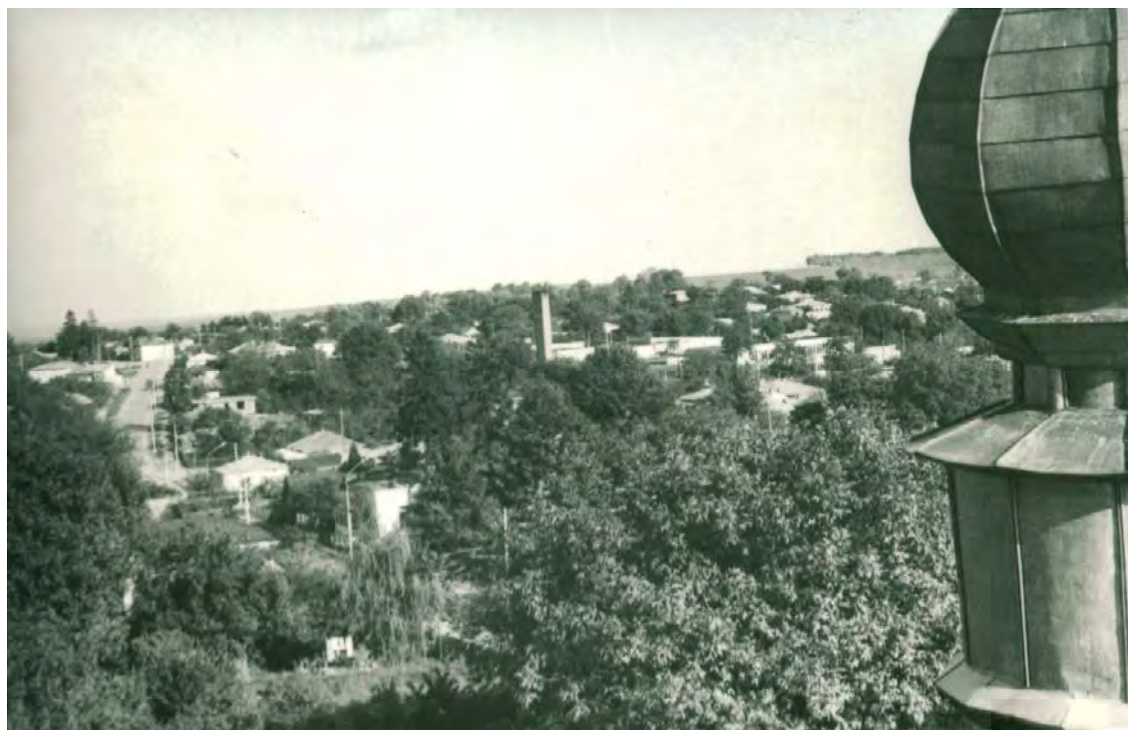

Fig. 18 A2. Vedere către zona de sud-est a oraşului, în care apar halele. În stânga, str. Cuza Vodă.

Fig. 18 A3. Vedere către biserica armenească Sf. Treime.

Vederi din clopotnița bisericii armenești Sf. Treime

Fig. 18 B1.Vedere către nord; în centru, turla bisericii Sf. Gheorghe.

Fig. 18B2. Vedere către biserica Sf. Nicolae.

Vederi din clopotnița bisericii Sf. Ilie

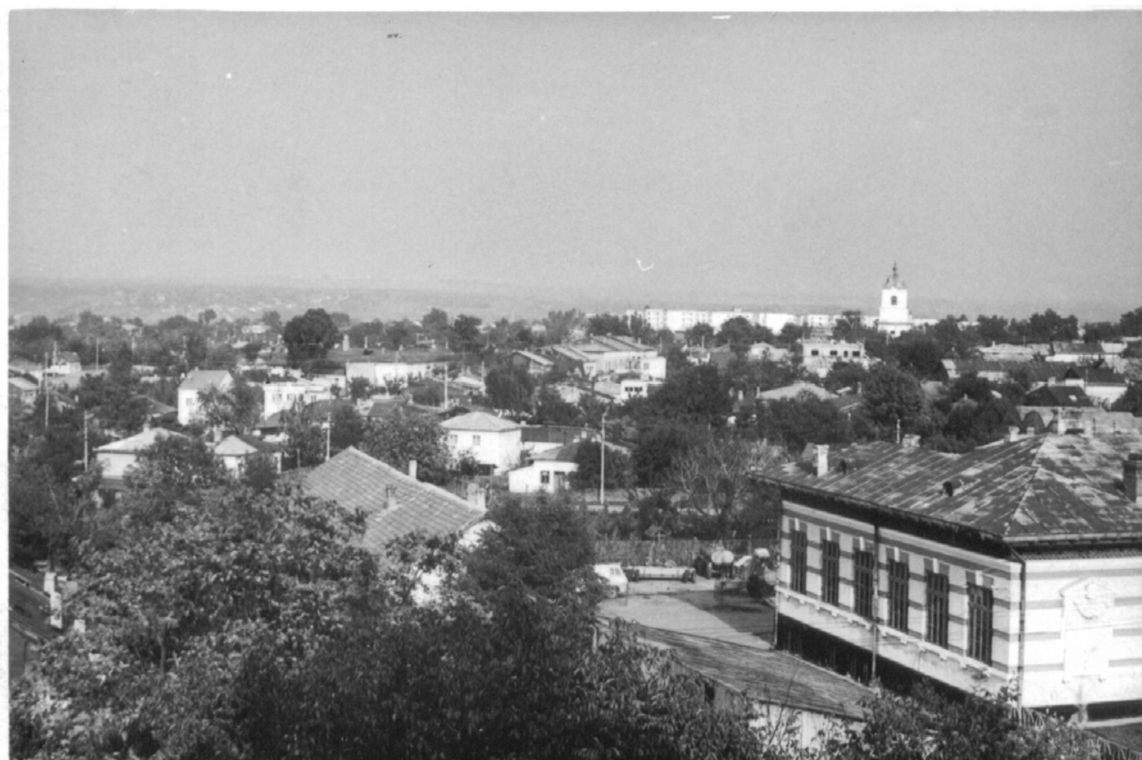

Fig. 18C1. Vedere către biserica Sf. Spiridon.

Fig. 18C2. Vedere către Uspenia, ascunsă parțial de o construcție industrială.

Fig. 18D. Vedere către zona locuințelor de breslaşi din jurul bisericii Sf. Ilie.

Străzi cu vegetație valoroasă în 1978

Fig. 19.1. Strada O. Onicescu.

Fig. 19.2. Strada Teilor, văzută din str. Nicolae Iorga.

Fig. 19.3. Grădini în intersecția străzilor M. Gorki şi Viilor.

Fig. 19.4. Strada Viilor.

Fig. 19.5. Bulevardul Eminescu,
privit de la intersecția cu strada Nicolae Iorga.

Fig. 19.6. Strada Cuza Vodă,
privită către Liceul Laurian.

Fig. 19.7. Strada Armeană.

Fig. 19.8. Strada Războieni.

Fig. 19.9. Strada Kogălniceanu, vedere către Ovidenia.

Fig. 20. Beciurile care traversau Calea Națională în zona Bisericii Uspenia, în cursul excavării din 1977.

Fig. 21. Biserica Sf. Nicolae din Popăuți, plan şi secție longitudinală (apud George Balş).

Fig. 22. Biserica Sf. Nicolae din Popăuți, înainte de lucrările de restaurare din 1906-1908.
Foto Al. Antoniu, *Album general al României*, Bucureşti, 1893.

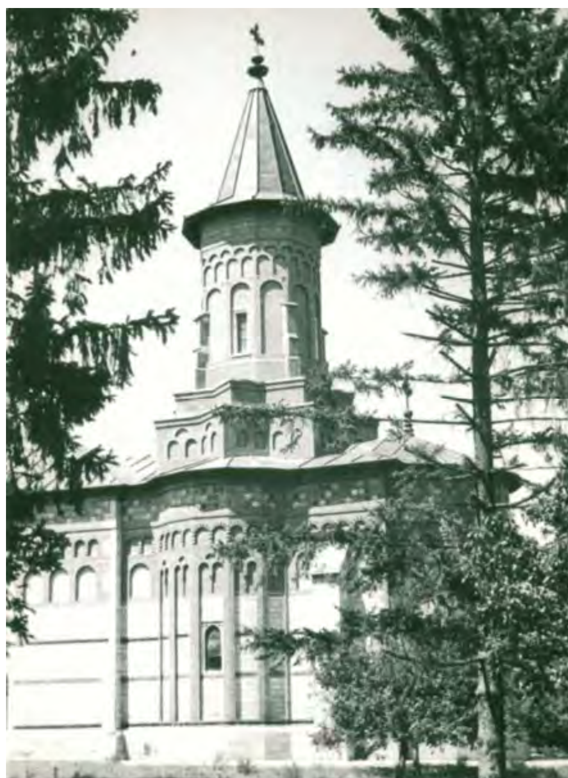

Fig. 23. Biserica Sf. Nicolae din Popăuți. Fațada de sud. Foto Ştefan Butak, 1951.

Fig. 24. Turnul-clopotniță al bisericii Sf. Nicolae din Popăuți. Desen Al. Mulțescu.

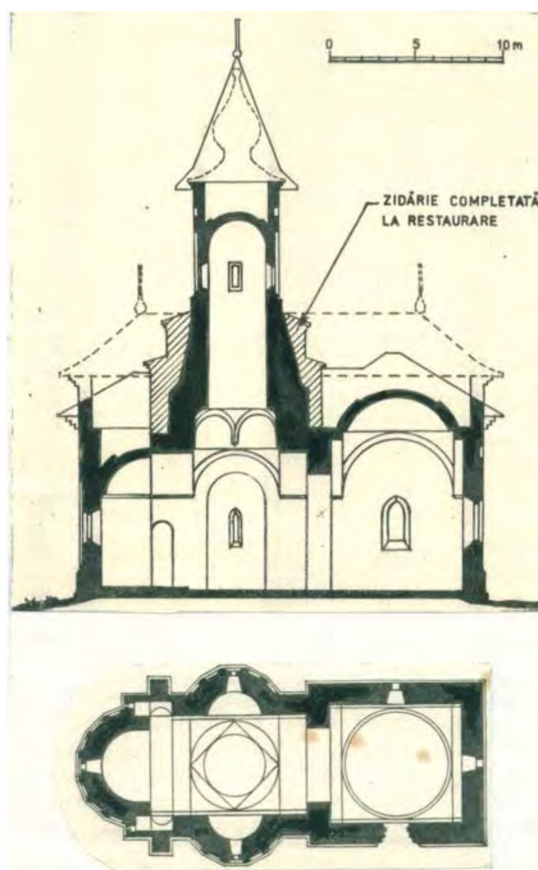

Fig. 25. Biserica Sf. Gheorghe. Plan și secție longitudinală (apud George Balș).

Fig. 26. Biserica Sf. Gheorghe în 1893. Foto Al. Antoniu, *Album general al României*.

Fig. 27. Biserica Sf. Gheorghe. Fațada de est. Foto Ștefan Butak, 1952.

Fig. 28. Biserica Adormirea Maicii Domnului – Uspenia. Plan și secție longitudinală. Apud George Balș.

Fig. 29. Biserica Uspeniei, vedere dinspre nord-est.

Biserica Vovidenia

Fig. 30. Biserica Intrarea în biserică a Maicii Domnului – Vovidenia. Vedere sud-est.

Fig. 31A. Detaliu al fațadei de sud.

Fig. 31B. Biserica Vovidenia. Vedere sud-vest.

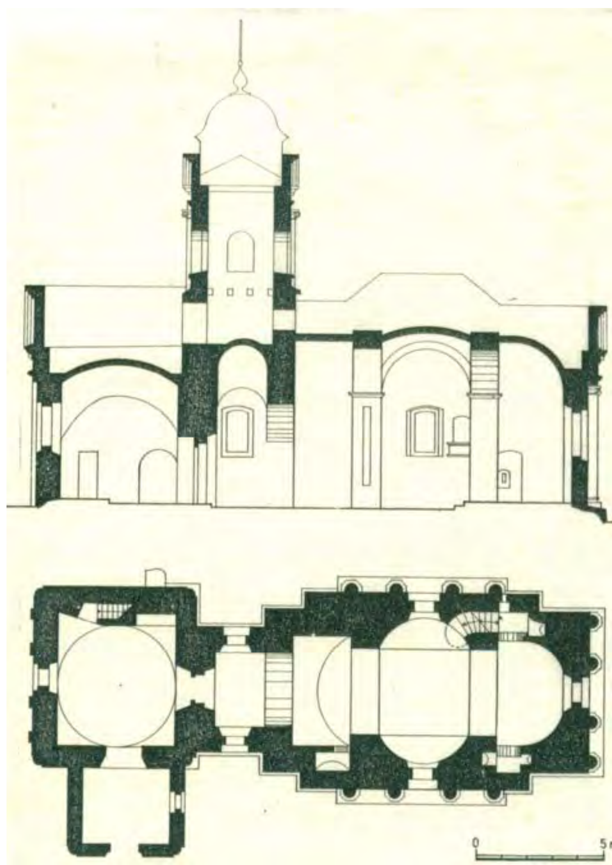

Fig. 32. Biserica Roset – cu hramul Întâmpinarea Domnului şi Sfinţii Împăraţi.
Plan şi secţie longitudinală. Releveu Eugenia Greceanu.

Fig. 33. Biserica Roset. Faţada de sud.

Fig. 34. Biserica Roset. Vedere sud-est.

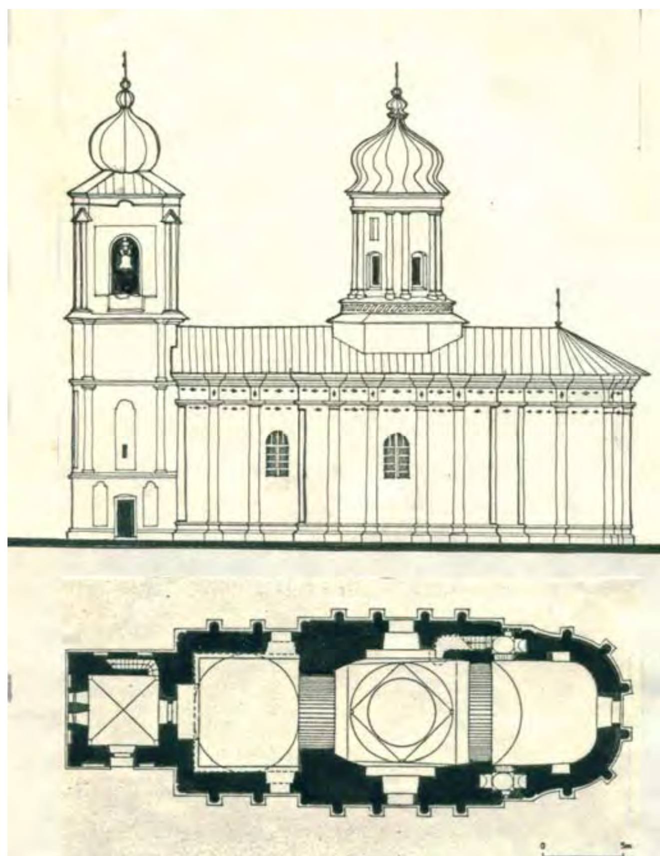

Fig. 35. Biserica Sf. Ilie – a breslei blănarilor. Fațada de sud şi plan. Releveu Eugenia Greceanu.

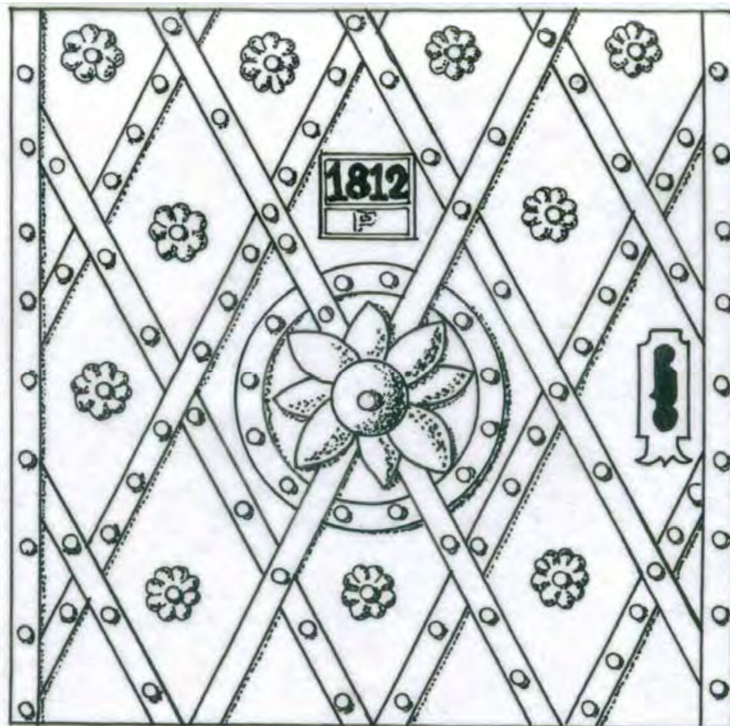

Fig. 35 bis. Biserica Sf. Ilie.
Detaliu al uşii îmbrăcate în fier de pe latura de sud a turnului – clopotniță, purtând data 1812.

Fig. 36. Biserica Sf. Ilie – fațada de sud. Foto Ştefan Butak, 1951.

Fig. 37. Biserica Sf. Ilie – detaliu al turlei naosului şi al absidei altarului.

Fig. 38. Cum apărea biserica Sf. Ilie în Calea Națională în 1980.

Fig. 39. Biserica Trei Ierarhi. Fațada de sud.

Fig. 40. Biserica Trei Ierarhi. Vedere sud-est.

Biserica Sf. Spiridon

Fig. 41A.Vedere generală dinspre sud-est.

Fig. 41B. Biserica Sf. Spiridon. Turnul clopotniță.

Fig. 41C. Biserica Sf. Spiridon. Detaliu al fațadei de sud.

Biserica Sf. Nicolae

Fig. 42A. Fațada de sud.

Fig. 42B. Biserica Sf. Nicolae. Fațada de est.

Fig. 43. Biserica Sf. Paraschiva. Vedere dinspre sud-est.

Fig. 44. Biserica Sf. Ioan. Vedere dinspre sud.

Fig. 45. Biserica Sf. Dumitru. Vedere dinspre sud-est.

Fig. 46. Biserica Sf. Dumitru. Detaliu al uşii pridvorului.

Fig. 47. Biserica Dumineca Mare. Foto O. L. Şovan.

Fig. 48. Biserica Sfinții Voievozi. Foto O. L. Şovan.

Vechea sinagogă din *Țigănime*

Fig. 49A. Vechea sinagogă din *Țigănime*. Detaliu al fațadei de vest.

Fig. 49B.Vechea sinagogă din *Țigănime*. Fațada de nord.

Fig. 50. Sinagoga din str. Vornic Boldur nr. 18.

Biserica armenească Sf. Treime

Fig. 51A. Biserica armenească Sf. Treime. Vedere de ansamblu dinspre sud.

Fig. 51B. Biserica armenească Sf. Treime. Vedere dinspre sud-est, cu vechiul zid de incintă.

Fig. 51C. Biserica armenească Sf. Treime.
Fațada de vest.

Fig. 51D. Biserica armenească Sf. Treime.
Turnul clopotniță.

Biserica armenească Adormirea Maicii Domnului – Sf. Maria

Fig. 52A**.** Biserica armenească Adormirea Maicii Domnului – Sf. Maria. Fațada de vest.

Fig. 52B. Biserica armenească Adormirea Maicii Domnului – Sf. Maria.
Fațada de sud.

Fig. 52C. Biserica armenească Adormirea Maicii Domnului – Sf. Maria.
Vechea şcoală de pe latura de vest a incintei.

Fig. 52D. Biserica armenească Adormirea Maicii Domnului – Sf. Maria. Una dintre pietrele de mormânt cu decor oriental, depozitate pe pământ în curtea bisericii.

Biserica lipovenească

Fig. 53A. Biserica lipovenească. Fațada de vest.

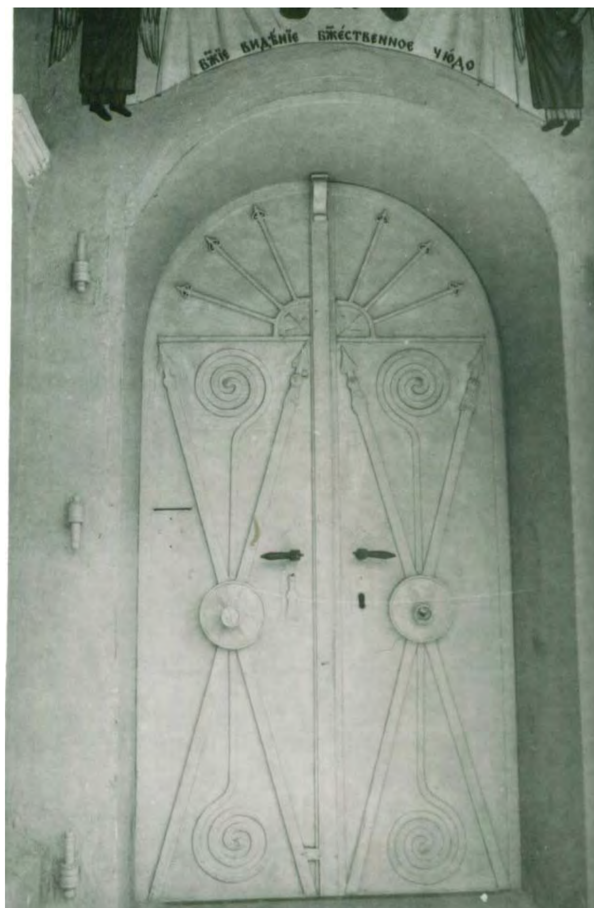

Fig. 53B. Biserica lipovenească. Detaliu de feronerie al uşii de vest.

Fig. 53C. Biserica lipovenească. Fațada de sud.

Fig. 53D. Ulița bisericii lipovenești.

Fig. 54. Biserica catolică în 1893. Imagine din Al Antoniu, *Album general al României*, București, 1893.

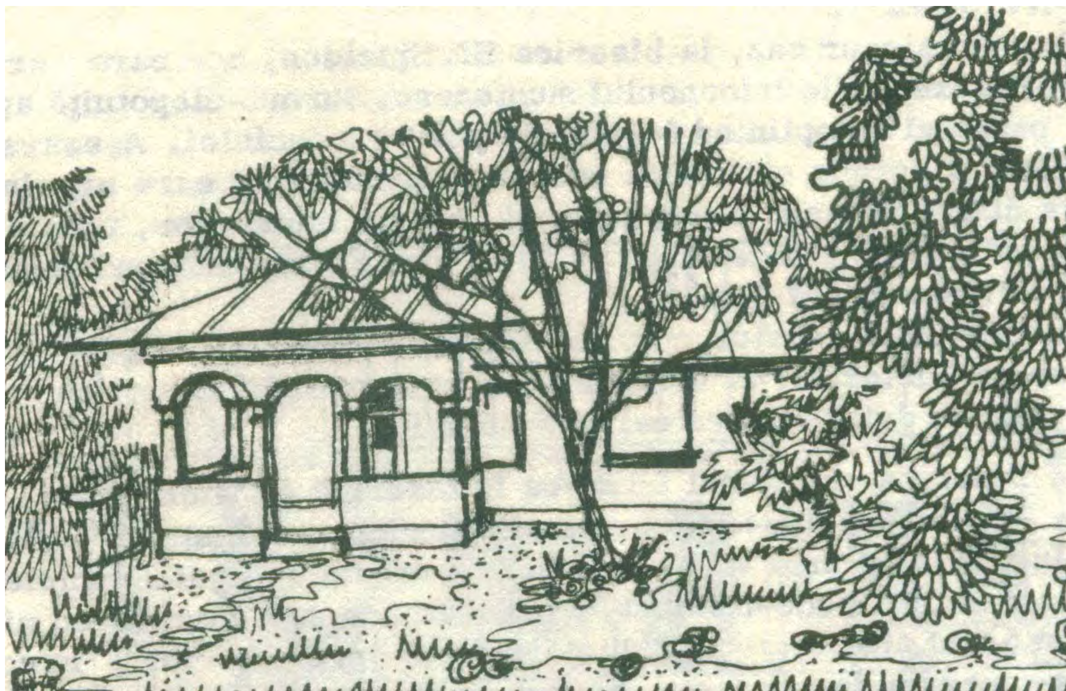

Fig. 55. Casa din str. Anastasie Panu nr. 7. Desen Mulțescu.

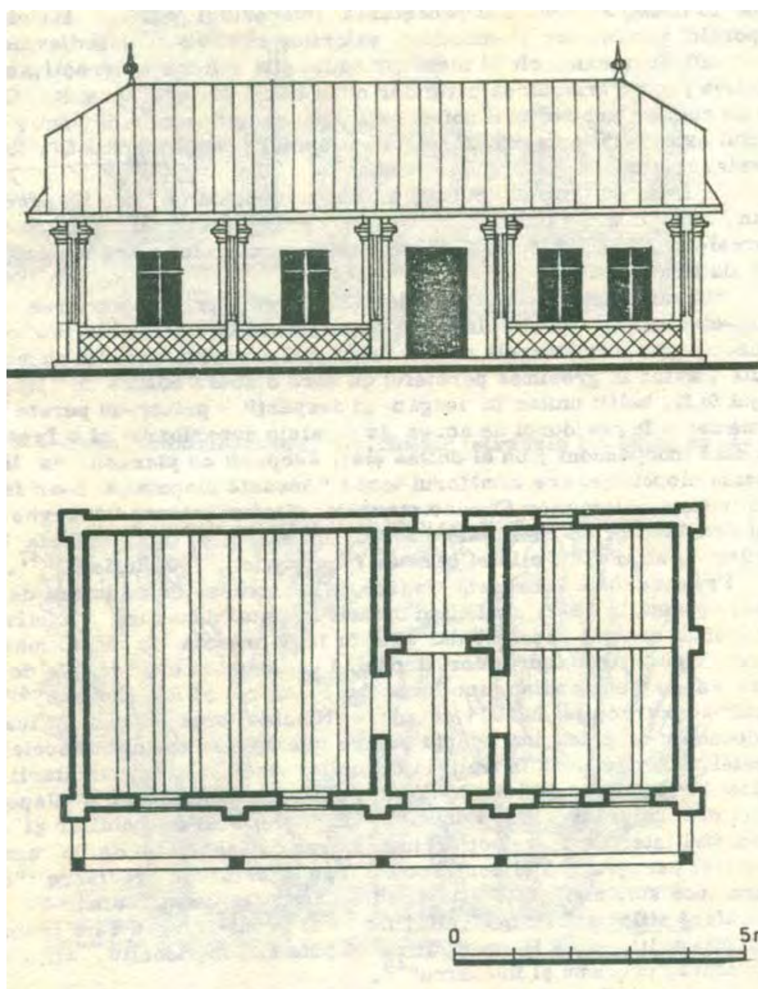

Fig. 56. Casa Țăranu-Jaba, str. Octav Băncilă nr. 22, dărâmată.
Plan şi fațada principală. Releveu Eugenia Greceanu.

Fig. 57. Casa Miclescu, Aleea Maxim Gorki nr. 14, dărâmată.

Fig. 58. Casa Constantinescu, Aleea Nicolae Grigorescu nr. 2.

Fig. 59. Casa Pântea, Aleea Maxim Gorki, nr. 16.

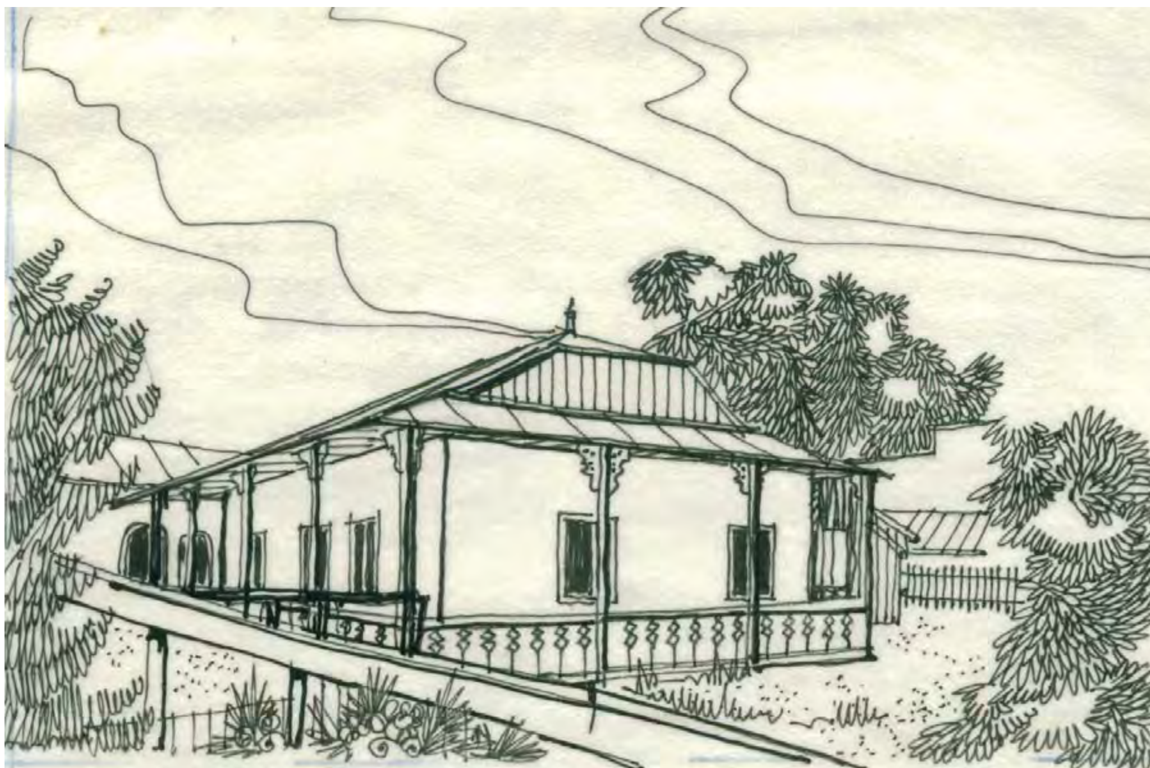

Fig. 60. Casă cu cerdac pe două laturi, dărâmată în 1980, Aleea Dochia nr. 3. Desen Mulțescu.

Fig. 61. Casa din str. Pod de Piatră nr. 11.

Fig. 62. Casa din str. Mihail Kogălniceanu, nr. 33-35.

Fig. 63. Casa din str. Bucovina, nr. 11.

Fig. 64. Casa din str. Petru Rareş, nr. 10.

Fig. 65. Casa din str. Armeană, nr. 17.

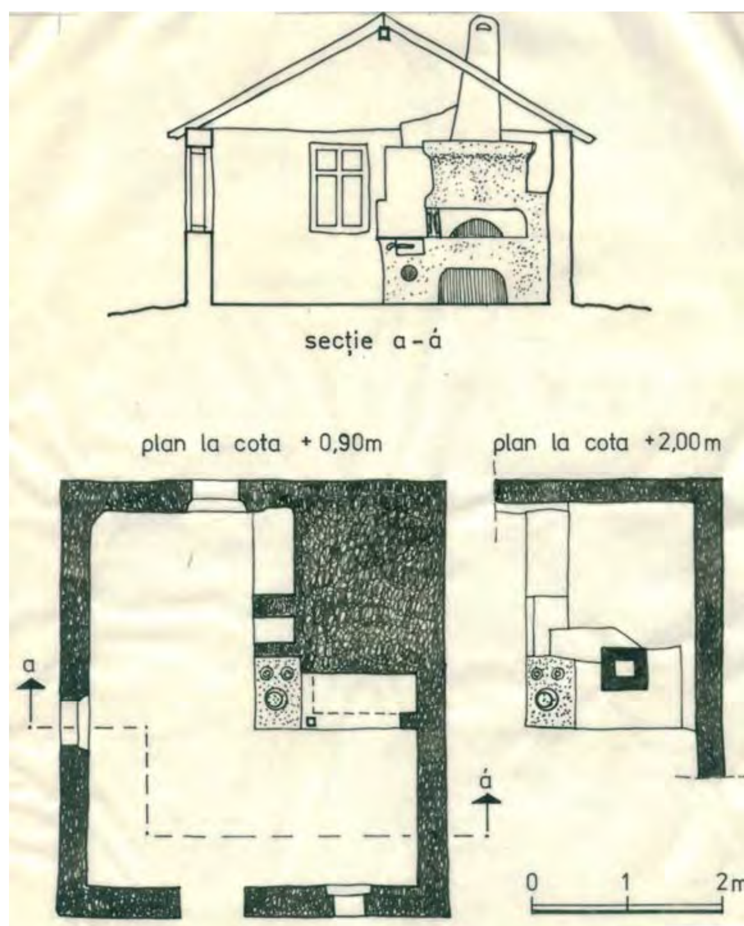

Fig. 66. Casa Pântea din str. Maxim Gorki nr. 16. Bucătăria cu cuptor: plan la nivelul podelei; plan la nivelul hornului, cu locul de dormit; secție transversală. Releveu Eugenia Greceanu.

Fig. 67. Casa din str. Maxim Gorki, nr. 18, dărâmată.

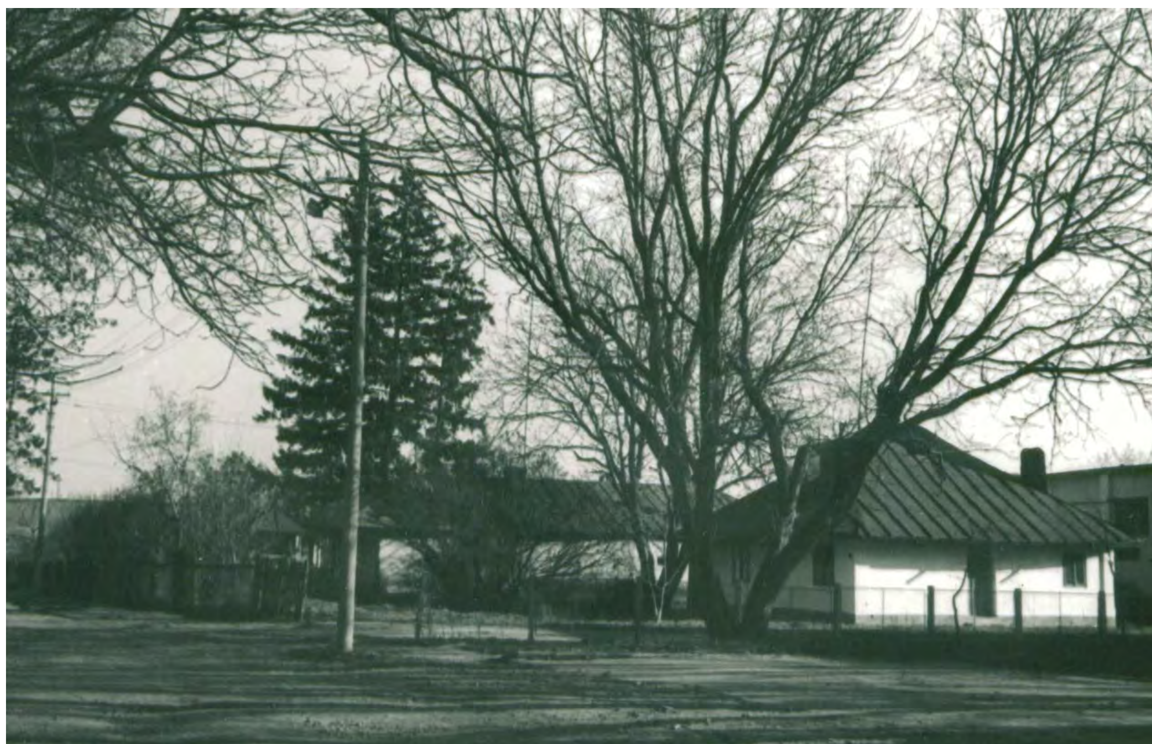

Fig. 68. Casa Simion din str. Petru Rareş, nr. 2, dărâmată.

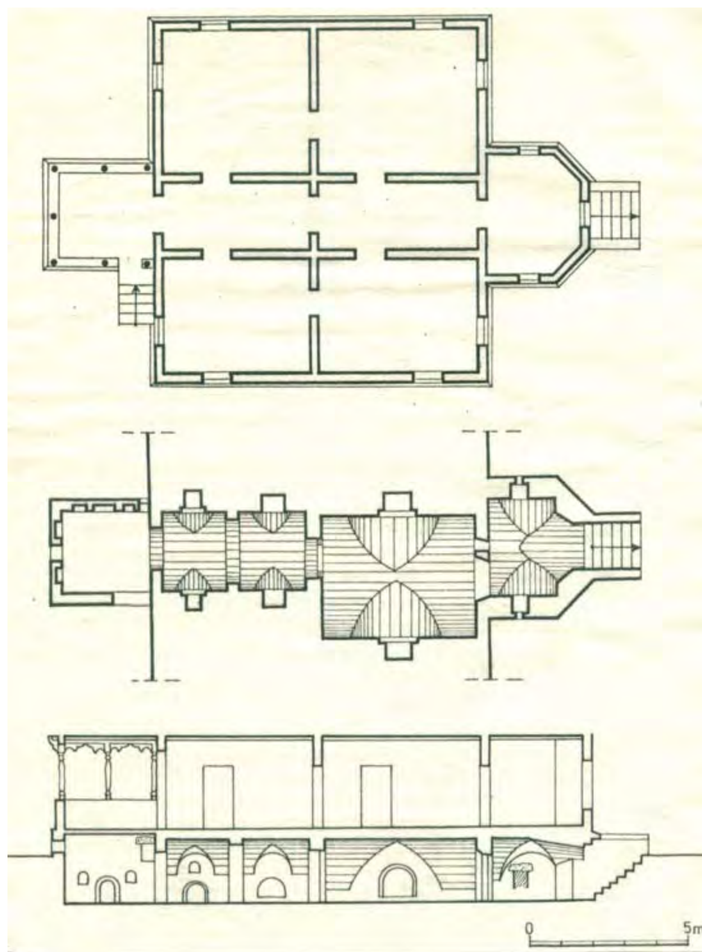

Fig. 69. Casa Falinski, str. Armeană nr. 2. Plan locuință, plan pivniță şi secție longitudinală. Releveu Eugenia Greceanu.

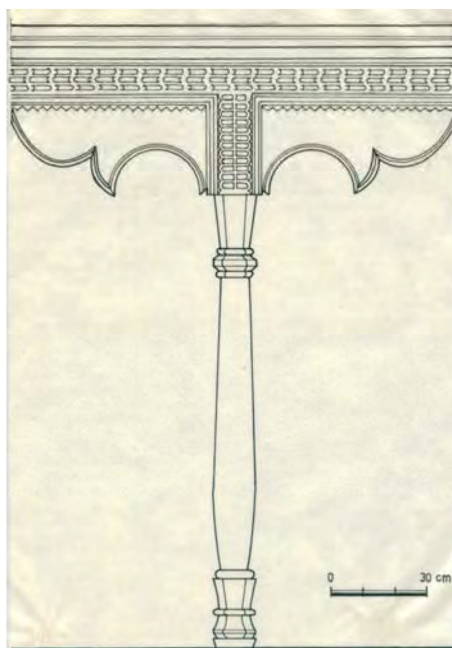

Fig. 70. Casa Falinski, detaliu de pridvor. Releveu, Eugenia Greceanu.

Casa din str. Ion Pillat (Miorița), nr. 12

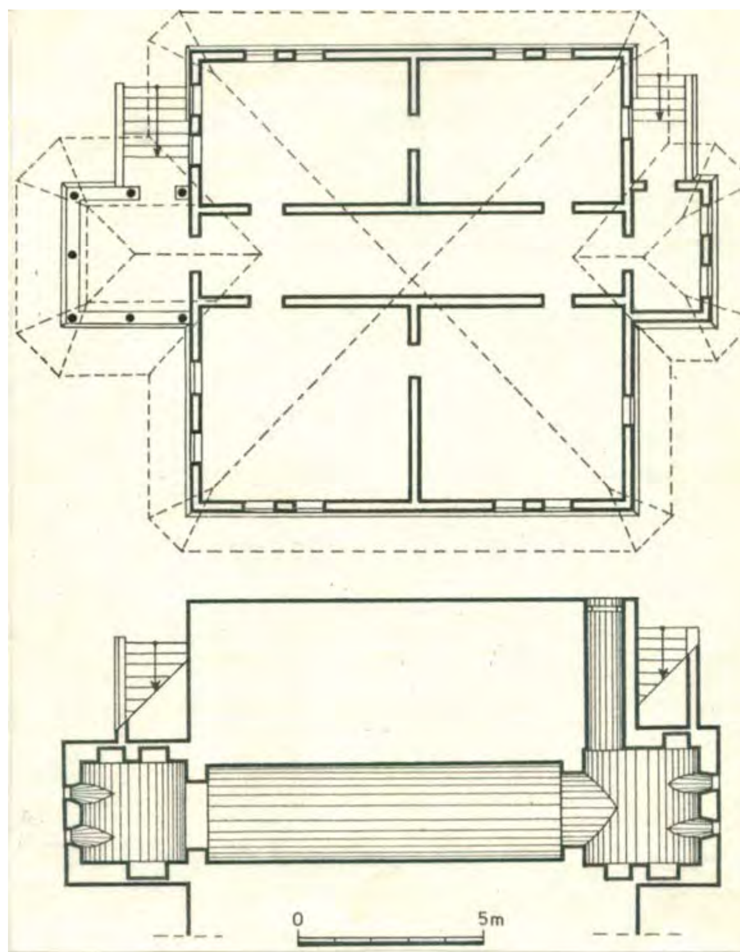

Fig. 71A. Casa din str. Ion Pillat, nr. 12. Planul locuinței şi planul pivnițelor.

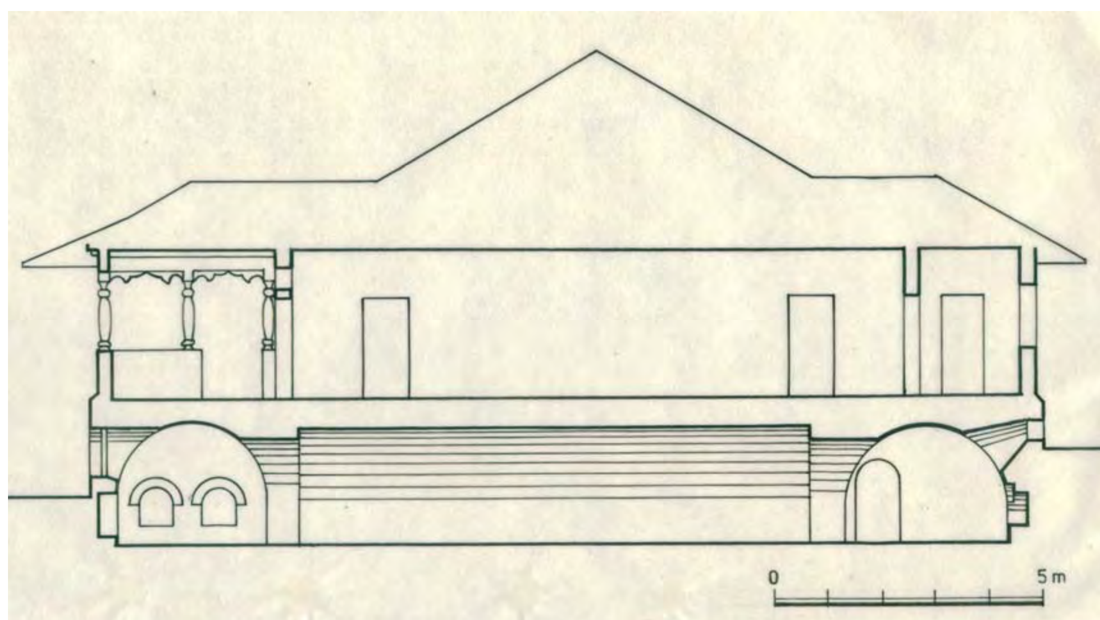

Fig. 71B. Secție longitudinală. Releveu Eugenia Greceanu.

Fig. 72A. Casa din str. Ion Pillat (Miorița), nr. 12. Fațada laterală.

Fig. 72B. Casa din str. Ion Pillat (Miorița), nr. 12. Pridvorul.

Casa Maximovici din str. Armeană (Ilie Pintilie), nr. 34

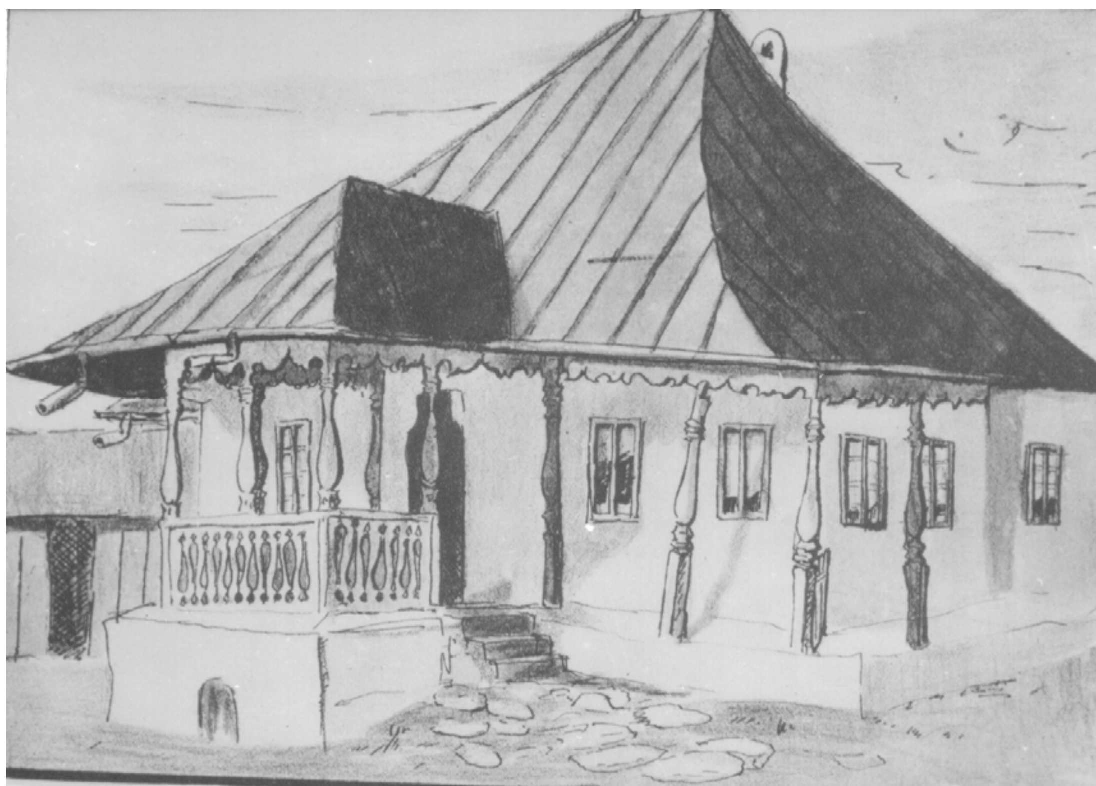

Fig. 73A. Casa Maximovici din str. Armeană nr. 34. Arhitectura originară.
Reproducere din *Botoşanii care se duc*, planşa XVI.

Fig. 73B. Casa Maximovici din str. Armeană nr. 34. Arhitectura originară. Foto Ştefan Butak, 1951.

Casa Maximovici, din str. Armeană, nr. 44

Fig. 74A. Situația din 1975, cu desființarea tindei şi îmbrăcarea cu geamlâc a pridvorului.

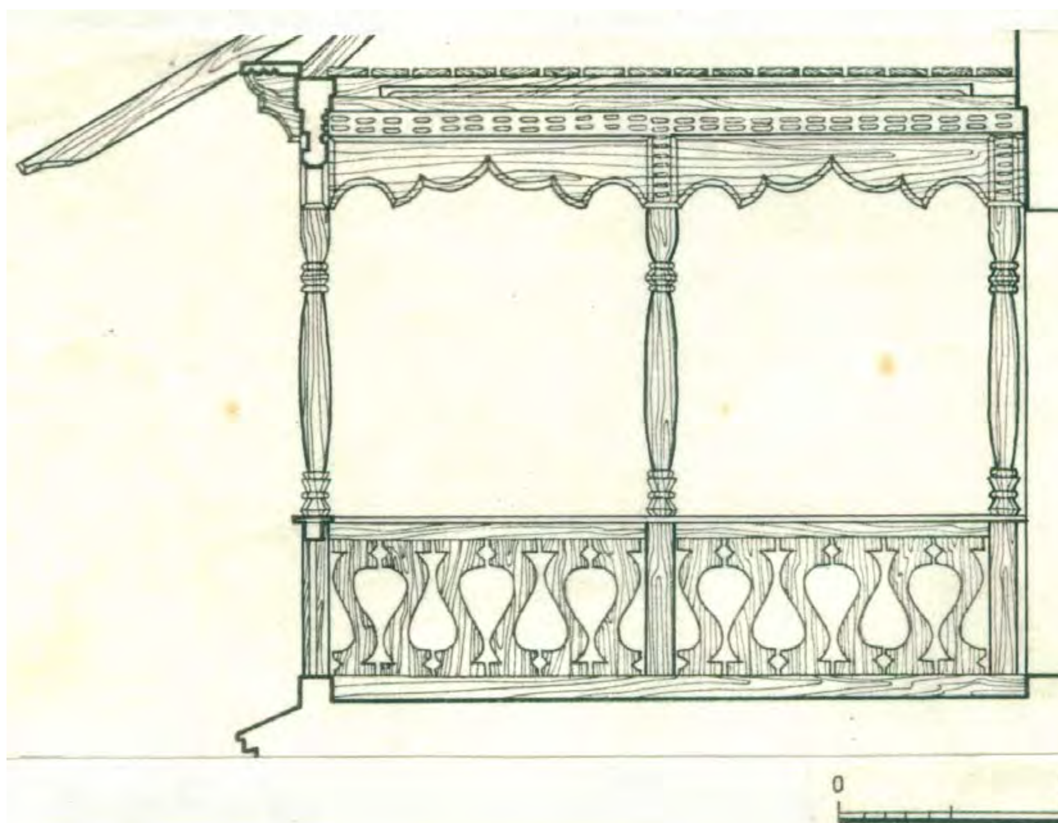

Fig. 74B. Casa Maximovici, din str. Armeană, nr. 44. Detaliu de pridvor, releveu Eugenia Greceanu.

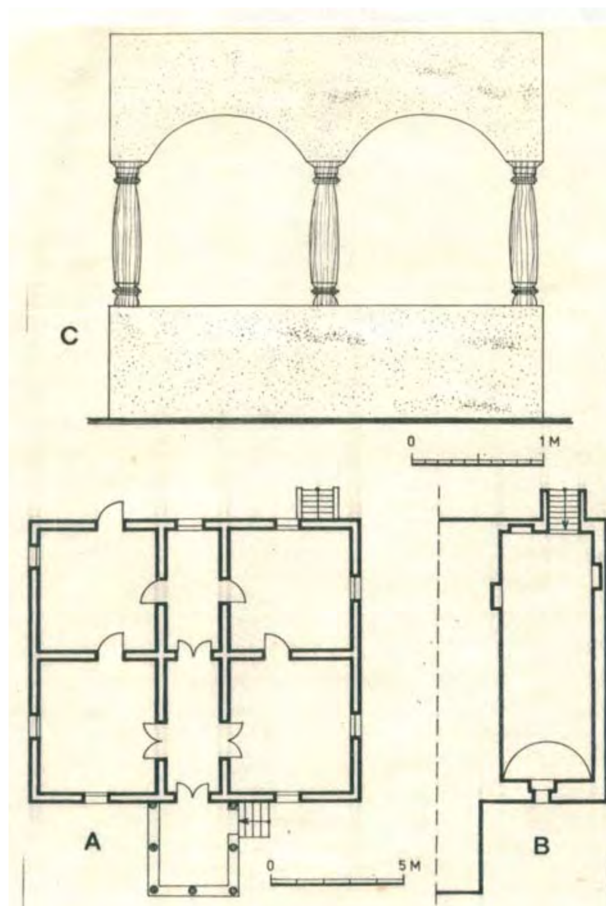

Fig. 75. Casa din str. Dochia nr. 18, dărâmată în 1980. A. Planul locuinței. B. Planul pivniței. C. Detaliu de pridvor. Releveu E. Greceanu.

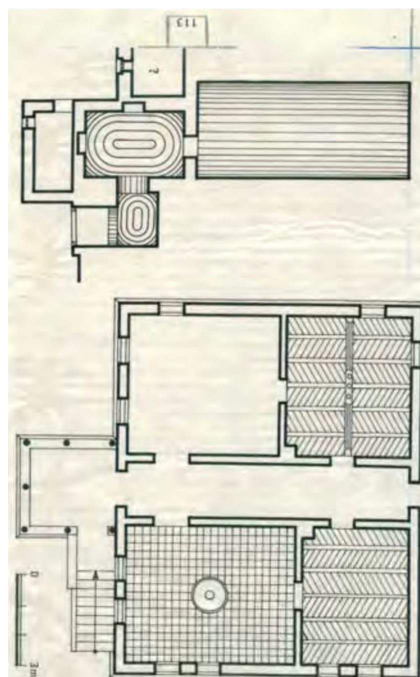

Fig. 76. Casa Cerchez din str. Războieni nr. 9, dărâmată în 1997 de Viorel, fiul consilierului local Mircea Dănuță, cu ignorarea avertismentelor legale. Planul şi releveul pivniței. Releveu Eugenia Greceanu.

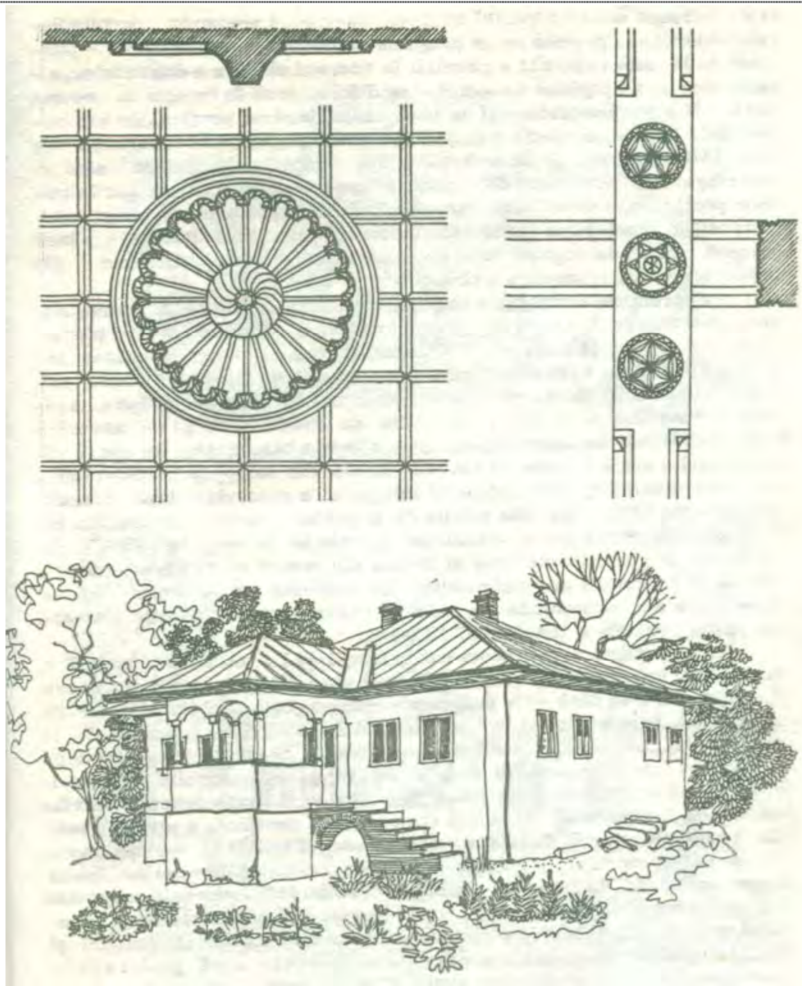

Fig. 77. Casa Cerchez. Detalii ale decorației tavanelor, păstrate în două încăperi (vezi fig. 76); Releveu, Eugenia Greceanu. Vedere generală. Desen Mulțescu.

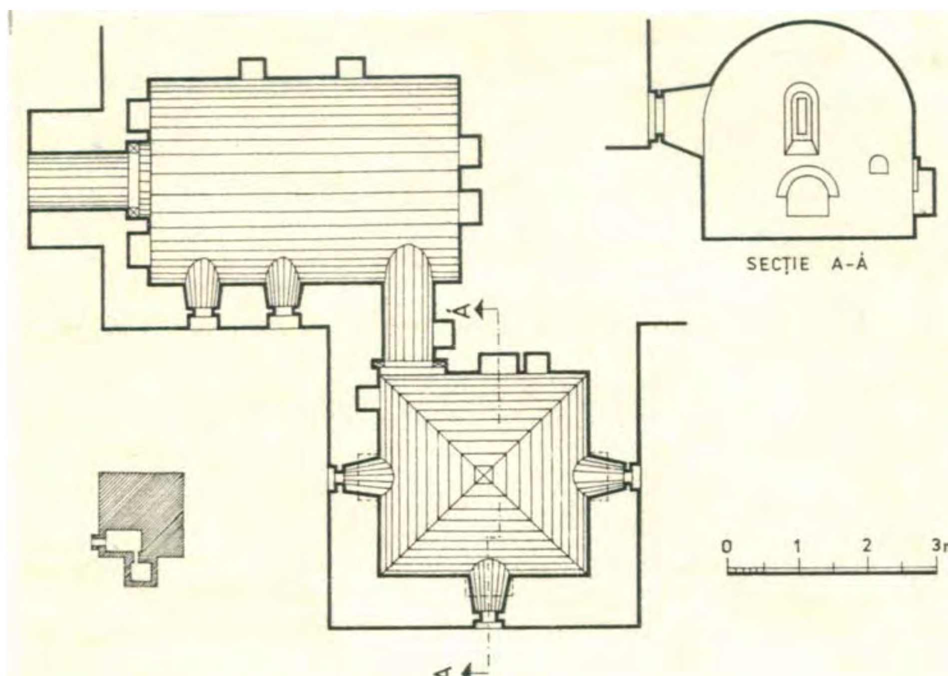

Fig. 78. Casa Sofian din str. Victoriei 11. Planul pivnițelor. Releveu E. Greceanu.

Fig. 79. Casa din str. Cuza Vodă nr. 14, în situația din 1951. Foto Ştefan Butak.

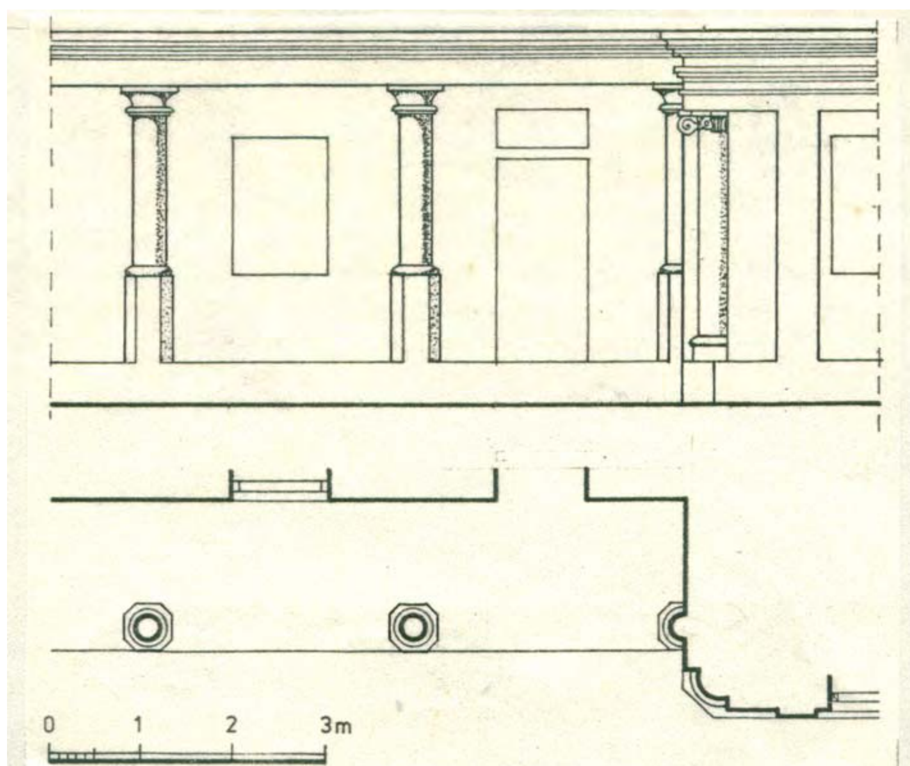

Fig. 80. Detaliu al porticului şcolii armeneşti (vezi fig. 52C) din incinta bisericii armeneşti Sf. Maria. Releveu Eugenia Greceanu.

Fundația Sofian

Fig. 81A. Fundația Sofian din str. I. C. Brătianu, nr. 59.

Fig. 81B. Fundația Sofian din str. I. C. Brătianu, nr. 59.

Fig. 81C. Fundația Sofian. Detaliu.

Fig. 81D. Fundația Sofian în 2008. Detaliu. Foto O. L. Șovan.

Fig. 81E. Casa cu coloane din curtea aşezământului Sofian, str. I. C. Brătianu, nr. 59.

Fig. 82. Casa Sofian din str. Maxim Gorki nr. 6, în situația din 1978.
Ascunsă ulterior de mizerabile blocuri – tip.

Casa din str. Armeană nr. 32

Fig. 83A. Casa din str. Armeană nr. 32. Situația din 1927 – reproducere din *Botoşanii care se duc*, planşa XV.

Fig. 83B. Situația actuală, după închiderea cu geamlâc a pridvorului.

Fig. 84. Casa Ciomac Cantemir din str. Victoriei, nr. 15.

Fig. 85. Casa din str. Miorița nr. 14, înainte de închiderea cu geamlâc a pridvorului.
Desen Mulțescu, după fotografie din 1951.

Casa din str. Armeană nr. 2, sortită dărâmării după plecarea armenilor

Fig. 86A. Situația din 1951. Foto Ștefan Butak.

Foto 86B. Casa din str. Armeană nr. 2. Situația din 1980.

Fig. 87. Casa din str. Armeană nr. 36. Închiderea cu geamlâc a pridvorului a eliminat stâlpii de lemn profilați.

Casa Manolache Iorga

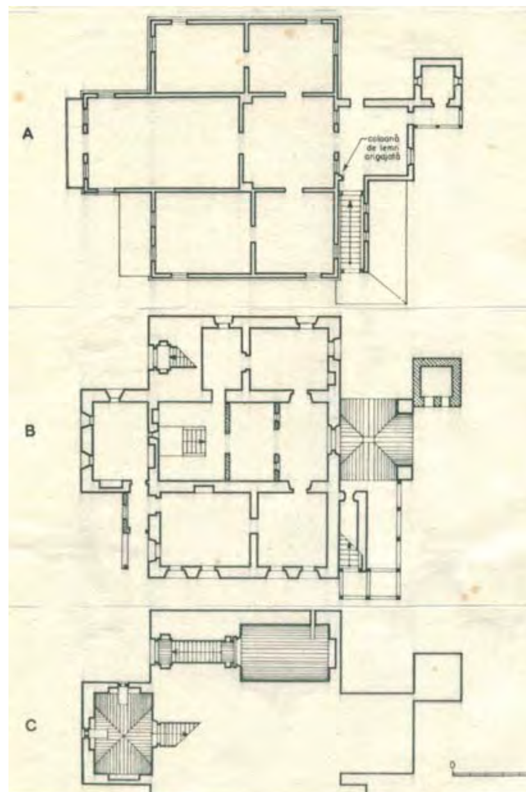

Fig. 88. Casa Manolache Iorga din Aleea Unirii nr.10. A. Plan etaj. B. Plan parter.
C. Plan pivnițe. Releveu E. Greceanu.

Casa Manolache Iorga

Fig. 89A. Fațada cu balconul denaturat.

Fig. 89B. Fațada cu pridvorul înzidit şi umblătoarea.

Fig. 89C. Exemplu tipic de punere în valoare a casei Manolache Iorga, în anii ’50.

Fig. 90. Casa Manolache Iorga – Muzeu de etnografie – după restaurarea din anii ’80.

Casa Bolfosu

Fig. 91. Casa Bolfosu din str. Ion Pillat nr. 5. Fațada principală. Foto Ştefan Butak 1951.

Fig. 92A. Casa Bolfosu . Volumul general, cu frontoanele laterale.

Fig. 92B. Pridvorul casei Bolfosu şi turla bisericii Sf. Gheorghe.

Casa Codrescu – Başotă

Fig. 93A. Casa Codrescu – Başotă (primăria veche).
Imagine din Al. Antoniu, *Albumul general al României*, Bucureşti, 1893.

Fig. 93B. Casa Codrescu – Başotă (primăria veche). Vignetă în planul Emilian din 1872.
Foto Gheorghe Stanciu.

Fig. 94. Actuala primărie a municipiului, care ar putea păstra părți din vechea primărie.

Farmacia Gorghias – Semaca, str. Marchian nr. 8, demolată în 1982

Fig. 95A. Fațada principală, cu fronton.

Fig. 95B. Farmacia Gorghias – Semaca. Fațada secundară, cu pinion.

Fig. 95C. Farmacia Gorghias – Semaca. Detaliu al consolelor de piatră de la balcoane.

“Piața târgului” – Piața 1907. Frontul de vest constituit de casa doctorului Hinek (vezi fig. 3 şi 11). Dărâmarea inconştientă a acestei clădiri a implicat desființarea pieței ca formă urbană, denumirea socialistă nemaifigurând în “Nomenclatorul stradal al municipiului Botoşani”.

Fig. 96A. Casa Hinek. Vedere de ansamblu, dinspre piață.
Se remarcă denaturările introduse la parter şi la ferestrele etajului.

Fig. 96B. Arcadele înzidite ale fațadei de vest. Balcoanele păstrau consolele de piatră, cu decorația similară celor de la farmacia Gorghias – Semaca.

Fig. 97A. Frontul de sud.

„Piața Târgului” – Piața 1907

Fig. 97B. Frontul de sud.

Fig. 97C. Frontul de sud.

„Piața Târgului” – Piața 1907

Fig. 98A. Frontul de nord.

Fig. 98B. Frontul de nord.

Fig. 99A

Fig. 99B

Strada Dacia – curțile interioare ale caselor cu fațadele principale pe frontul de sud al Pieței 1907. Strada nu mai figurează în “Nomenclatorul stradal al municipiului Botoșani”.

Fig. 99C – Strada Dacia.

Strada Victoriei (Blănari)

Fig. 100A. Strada Victoriei (Blănari). Deschiderea în Piața 1907. În prim plan, casa cu nr. 2.

Fig. 100B. Vedere spre biserica Sf. Gheorghe.

Fig. 100C. Str. Victoriei (Blănari). Dughenele cu numerele 5 – 11.

Clădirea din str. Miorița nr. 3 – 5

Fig. 101A. Vedere generală.

Fig. 101B. Clădirea din str. Miorița nr. 3 – 5. Detaliu de decorație cu elemente Empire.

Dughene cu arcade în str. Marchian

Fig. 102A. Nr. 10 – 24, cu fațada nr. 12 denaturată.

Fig. 102B. Str. Marchian. Dughenele cu nr. 31 – 37.

Fig. 103. Casă de negustor în str. Anastasie Panu nr. 19. Strada este dispărută din nomenclatorul actual.

Fig. 104. Calea Națională. Dugheană la colțul cu str. Cașin.

Fig. 105. Calea Națională nr. 223. Front de dughene cu arcade.

Fig. 106. Calea Națională nr. 225 – 231. “Casa morii”, han rezultat din reunirea a patru case vechi, fațadele fiind unificate cu arhitectură romantică (cca 1860). Dărâmat.

Fig. 107. Calea Națională, în zona hanului de la nr. 225 – 231 şi a bisericii Sf. Ilie. Toate construcțiile – inclusiv vegetația – au fost distruse şi înlocuite cu blocuri, înainte de 1989. Doar biserica a supraviețuit.

Fig. 108. Str. 1 Decembrie (Calea Națională), frontul de nord, între nr. 13-17 (nr. 15 autodemolat).

Fig. 109. Casa bancherului Moscovici din Calea Națională nr. 62. Reşedință monumentală, pe frontul de sud.

Fig. 110A. Calea Națională nr. 60. Detalii decorative ale fațadelor frontului de nord.

Fig. 110B. Calea Națională nr. 60. Detaliu de fațadă.

Fig. 111A. Calea Națională nr. 60. Scoasă de pe Lista monumentelor istorice la ordinul primului secretar al județului, Haralambie Alexa, demolată şi apoi refăcută în întregime în anii 1983 – 1985.

Fig. 111B. Calea Națională nr. 60. Detaliu de decorație eclectică.

Fig. 112. Calea Națională nr. 259-263.

Fig. 113. Calea Națională nr. 19.

Fig. 114A. Calea Națională nr. 19A.

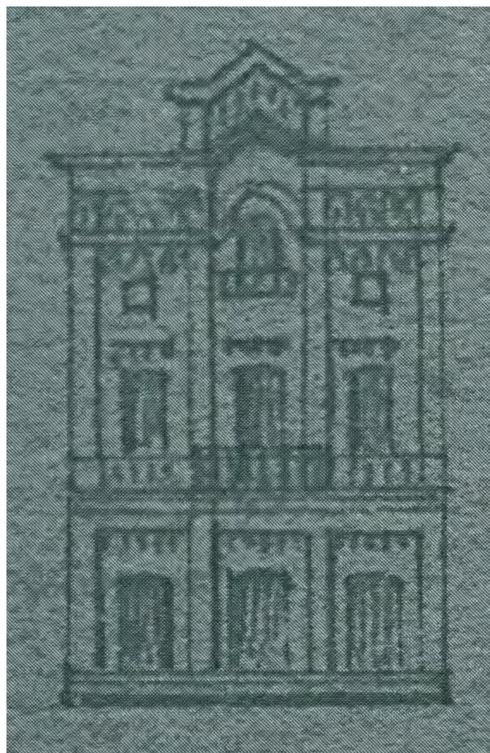

Fig. 114B. Calea Națională nr. 19A. Vignetă în planul Emilian. Foto Gheorghe Stanciu.

Fig. 115. Calea Națională nr. 25-27-29. Apare turla bisericii Uspenia.

Fig. 116. Clădirea cu program mixt din Calea Națională nr. 27. Fațada laterală este încununată cu pinion.

Fig. 117. Calea Națională nr. 29.

Fig. 118A. Calea Națională, frontul de nord. Detalii decorative.

Fig. 118B. Hotelul Rareş, Calea Națională nr. 61-65. Detalii decorative.

Fig. 119. Calea Națională nr. 81. Detaliile decorative de factură romantică situează supraetajarea în a doua jumătate a secolului al XIX – lea.

Şcoala Marchian

Fig. 120A. Şcoala Marchian, prima şcoală primară de stat, localul amenajat în 1860 prin donația arhiereului Marchian Folescu. Dărâmată în anii ’50. Foto Al. Antoniu, *Albumul general al României*, Bucureşti, 1893.

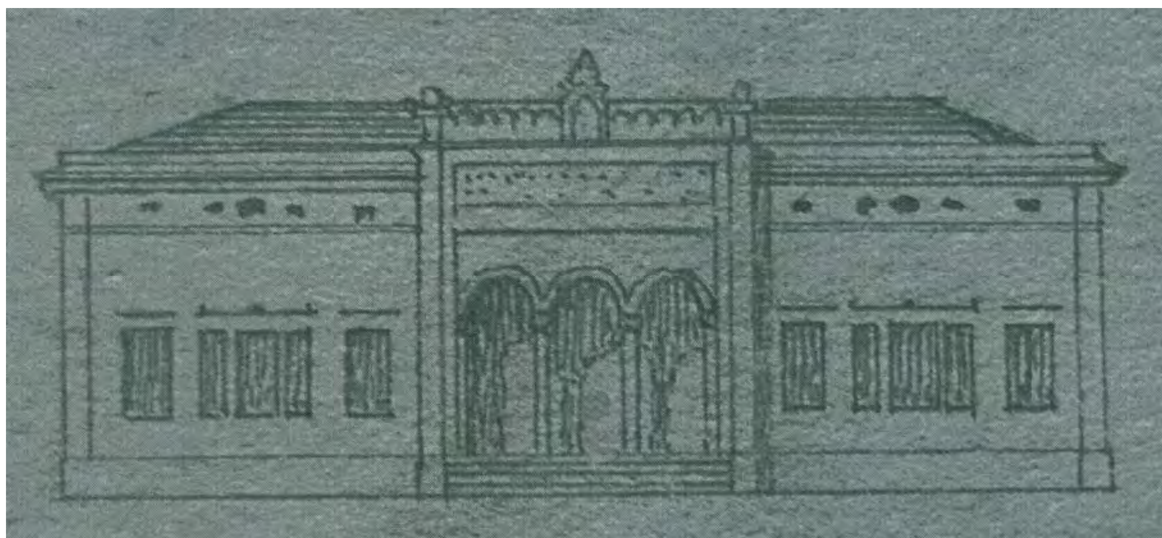

Fig. 120B. Şcoala Marchian. Vignetă a planului Emilian din 1872. Foto Gheorghe Stanciu.

Fig. 121. Teatrul Național “Eminescu”, în forma inițială.

Fig. 122. Teatrul “Eminescu”, transformat “socialist în conținut” cu eliminarea “formelor decadente”.

Fig. 123. Noul sediu politico – administrativ (autor arh. Gh. Porumbescu) şi primăria oraşului.

Fig. 124. Casa Constantin Ciolac, Bulevardul Eminescu nr. 64.

Fig. 125. Vechea prefectură, azi Muzeul Județean de Istorie. Grilajul de fier forjat, care delimita o curte de onoare a imobilului, a fost distrus în campania de înlăturare a împrejmuirilor, socotite elemente de stimulare a instinctului de proprietate (carte poştală).

Casa Aritonovici din str. Miorița nr. 12

Fig. 126A. Casa Aritonovici, arhitectură romantică.

Fig. 126B. Casa Aritonovici din str. Miorița nr. 12. Detaliu.

Fig. 127. Poşta veche din str. Victoriei nr. 17. Foto O. L. Şovan.

Casa Garabet Ciolac

Fig. 128A. Casa Garabet Ciolac din str. Marchian nr. 7.

Fig. 128B. Casa Garabet Ciolac din str. Marchian nr. 7. Detaliu.

Fig. 129A. Casa din str. Ştefan Luchian nr. 39. Decor în stucatură.

Decorație romantică

Fig. 129B. Casa din Calea Națională nr. 14.

Casa Ciolac

Fig. 130A. Casa Ciolac din str. Nicolae Iorga nr. 10 (fostă Cuza Vodă nr. 22), devenită internat al Liceului Laurian, fără alterarea arhitecturii romantice, originar, înaintea primului război mondial.

Fig. 130B. Casa Ciolac din str. Nicolae Iorga nr. 10, păstrând folosința de internat, dar cu înlăturarea decorului arhitectural în era socialistă. Foto O. L. Șovan.

Casa Ventura

Fig. 131A. Casa Ventura din Bulevardul Eminescu nr. 50 (Şcoala populară de arte).

Fig. 131B. Casa Ventura din Bulevardul Eminescu nr. 50 . Detaliu.

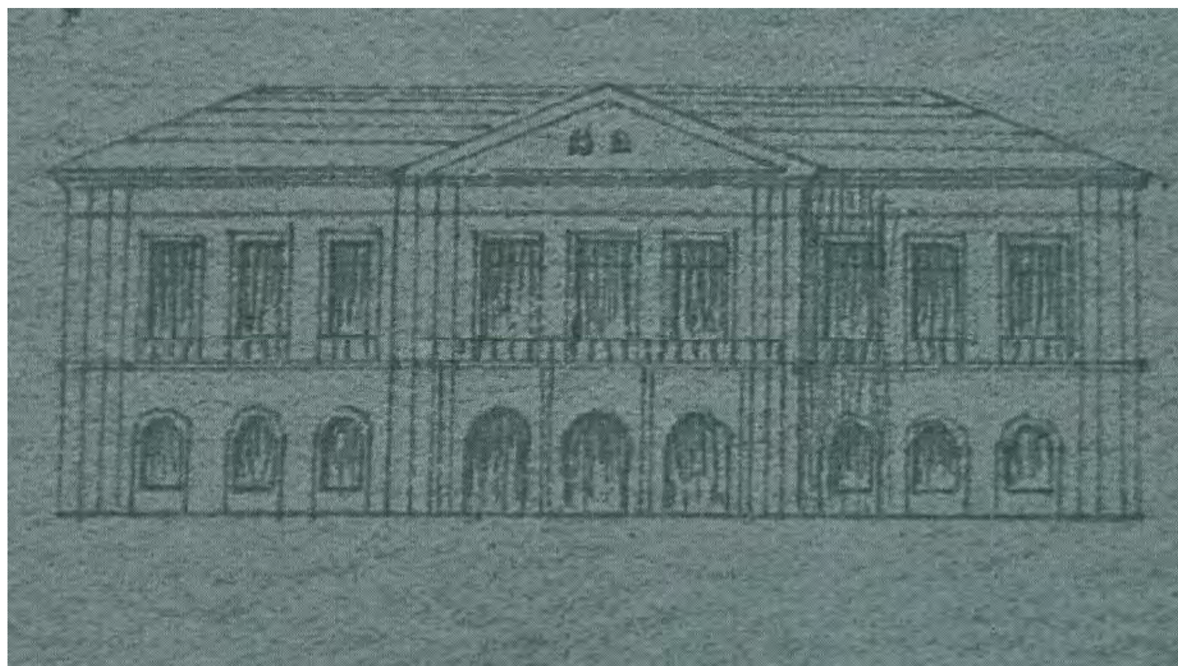

Fig. 131C. Casa Ventura. Vignetă a planului Emilian din 1872. Foto Gheorghe Stanciu.

Casa din str. Cuza Vodă nr. 12

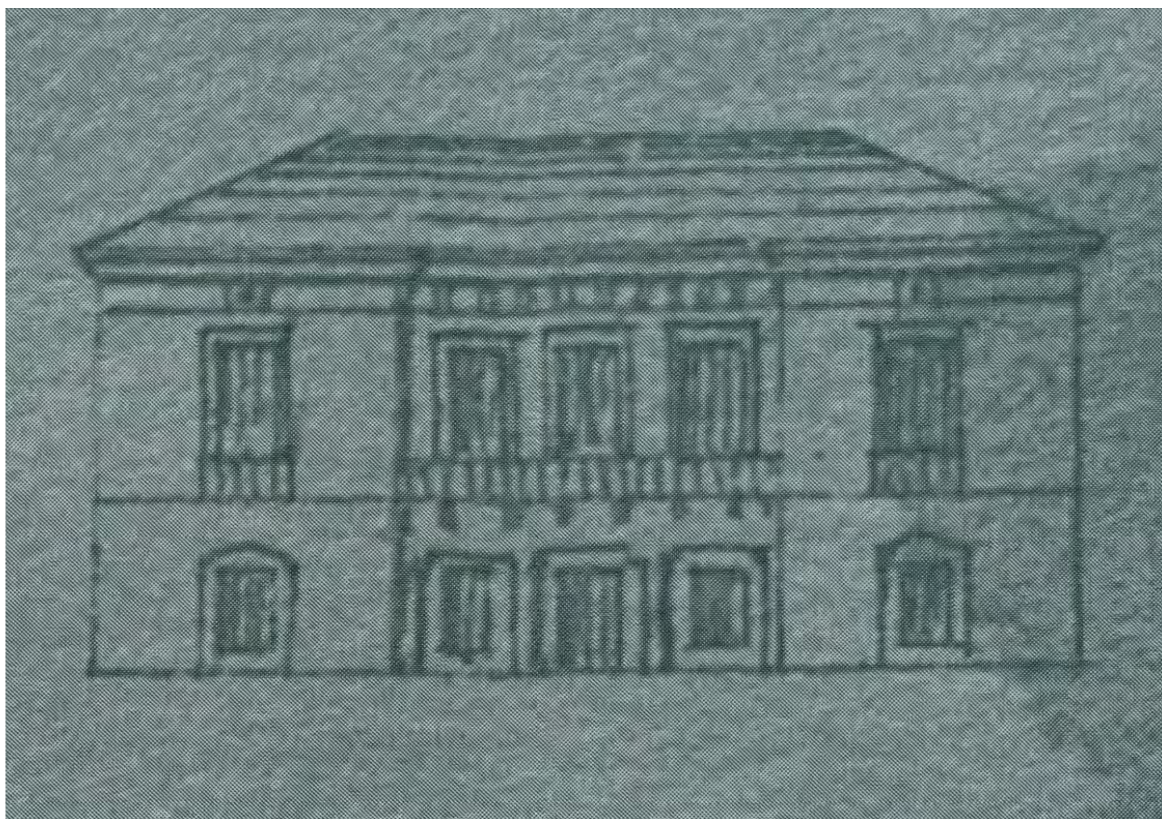

Fig. 132A. Vignetă în planul Emilian, cu casa din str. Cuza Vodă nr. 12. Foto Gheorghe Stanciu.

Fig. 132B. Casa din str. Cuza Vodă nr. 12.

Fig. 133. Casa Vrabie-Haralamb din str. Cuza Vodă nr. 4.

Fig. 134.Casa din str. Teatrului nr. 6.

Fig. 135. Casa colonel David din str. Ştefan Luchian nr. 28.

Fig. 136. Casa din Aleea Unirii nr. 3.

Casa Ciomac

Fig. 137A. Casa Ciomac din str. Puşkin nr. 2.

Fig. 137B. Casa din str. Puşkin nr. 2. Detaliu.

Casa Văsescu

Fig. 138A. Casa Văsescu din str. Unirii nr. 10, după restaurarea din 2008. Foto O. L. Şovan.

Fig. 138B. Casa Văsescu. Detaliu.

Casa Eichenbaum - Lustgarten

Fig. 139A. Casa Eichenbaum – Lustgarten din str. Nicolae Grigorescu nr. 4, construită în 1877 (sediu UJCAP), dărâmată înainte de 1980.

Fig. 139B. Casa Eichenbaum – Lustgarten. Detaliu.

Fig. 140. Casa din Bulevardul Eminescu nr. 36 (Centrul militar). Foto O. L. Şovan.

Fig. 141. Casa Isăcescu din Bulevardul Eminescu nr. 57.

Casa Garabet-Ciolac, fostă Enacovici

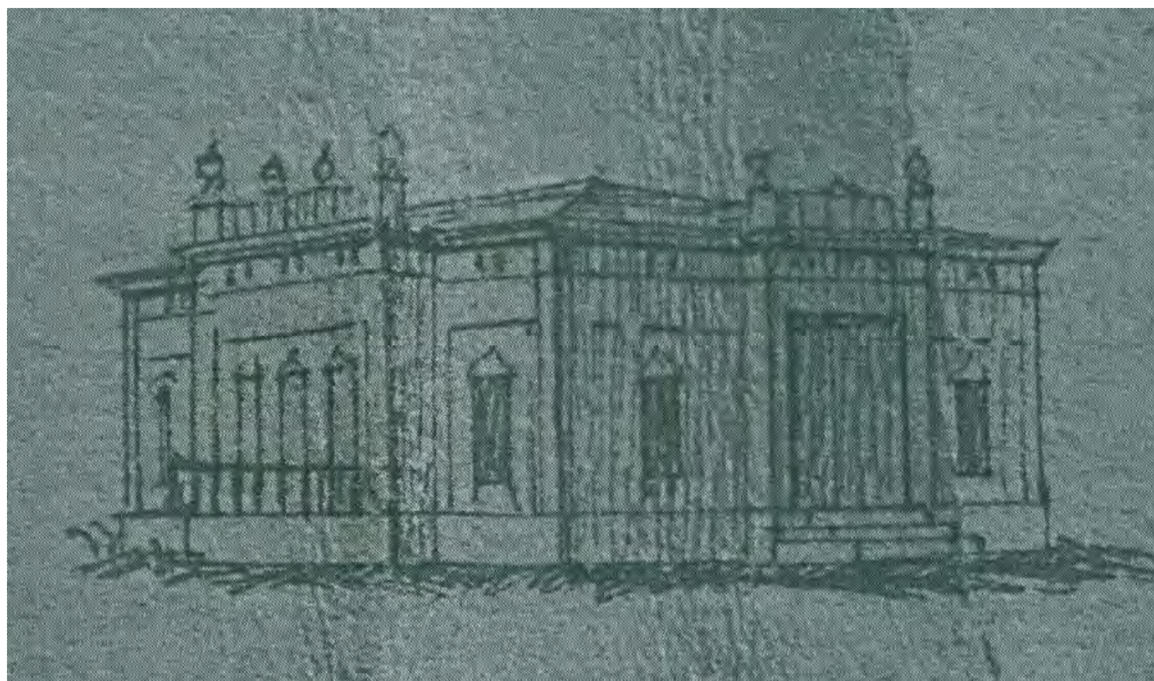

Fig. 142A. Vignetă a planului Emilian din 1872. Foto Gheoghe Stanciu.

Fig. 142B. Casa Garabet-Ciolac, fostă Enacovici din str. Marchian nr. 7.

Fig. 142C. Casa Garabet-Ciolac, fostă Enacovici. Detaliu.

Fig. 142D. Casa Garabet-Ciolac, fostă Enacovici. Detaliu.

Fig. 143. Casa Constantin Zamfirescu din str. Unirii nr. 9. Foto O. L. Șovan.

Casa Sofian-Arapu

Fig. 144A. Casa Sofian-Arapu din str. Marchian nr. 11.

Fig. 144B. Casa Sofian-Arapu din str. Marchian nr. 11. Detaliu.

Fig. 145. Casa Jean Goilav din str. Kogălniceanu nr. 12. Foto O. L. Şovan

Casa Grigore Ursian

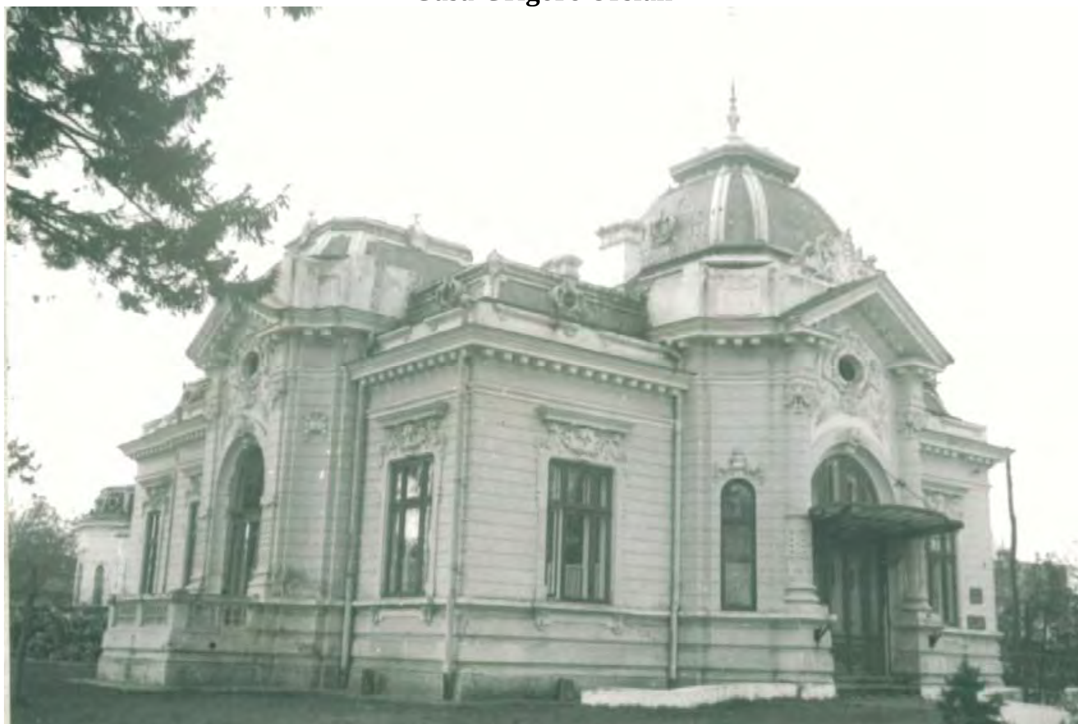

Fig. 146A. Casa Grigore Ursian din Bulevardul Eminescu nr. 52.

Fig. 146B. Casa Grigore Ursian din Bulevardul Eminescu nr. 52. Detaliu.

Fig. 147. Casa Manole din Bulevardul Eminescu nr.40. Foto O. L. Şovan.

Fig. 148. Casa Vasiliu din str. Kogălniceanu nr. 31. Foto O. L. Şovan.

Fig. 149. Casa dr. Vrabie din Bulevardul Eminescu nr. 71. Detaliu.

Casa dr. Capşa

Fig. 150A. Casa dr. Capşa din Bulevardul Eminescu nr. 72.

Fig. 150B. Casa dr. Capşa din Bulevardul Eminescu nr. 72. Detaliu.

Fig. 151. Casa Silion din str. I. C. Brătianu nr. 18.

Fig. 152. Spitalul vechi (Mavromati). Reproducere din *Albumul general al României.*

Şcoala primară nr. 1

Fig. 153A. Şcoala primară nr. 1 din Bulevardul Eminescu nr. 30. Vedere din 1893 – reproducere din *Albumul general al României.*

Fig. 153B. Şcoala primară nr. 1 din Bulevardul Eminescu nr. 30. Situaţia actuală.

Fig. 154. Şcoala primară nr. 2 din str. N. Grigorescu în 1893. Reproducere din *Albumul general al României*.

Şcoala primară nr. 3

Fig. 155A. Şcoala primară nr. 3 din str. Gh. Doja (intersecția cu str. T. Vladimirescu).
Vedere din 1893 din *Albumul general al României*.

Fig. 155B. Şcoala primară nr. 3 din str. Gh. Doja. Foto O. L. Şovan.

Fig. 156. Şcoala românească din str. Ştefan Luchian nr. 17.

Liceul Laurian

Fig. 157A. Liceul Laurian în situația din 1893 - reproducere din *Albumul general al României.*

Fig. 157B. Liceul Laurian. Fațada laterală în situația actuală.

Fig. 158. Şcoala izraelită din str. Izvoarelor nr. 2.

Fig. 159. Şcoala izraelită din str. Ştefan Luchian nr. 38.

Fig. 160. Tribunalul. Forma actuală, restaurată. Foto O. L. Şovan.

Teatrul Petrache Cristea

Fig. 161A. Parte din clădirea care a adăpostit primul teatru al oraşului.

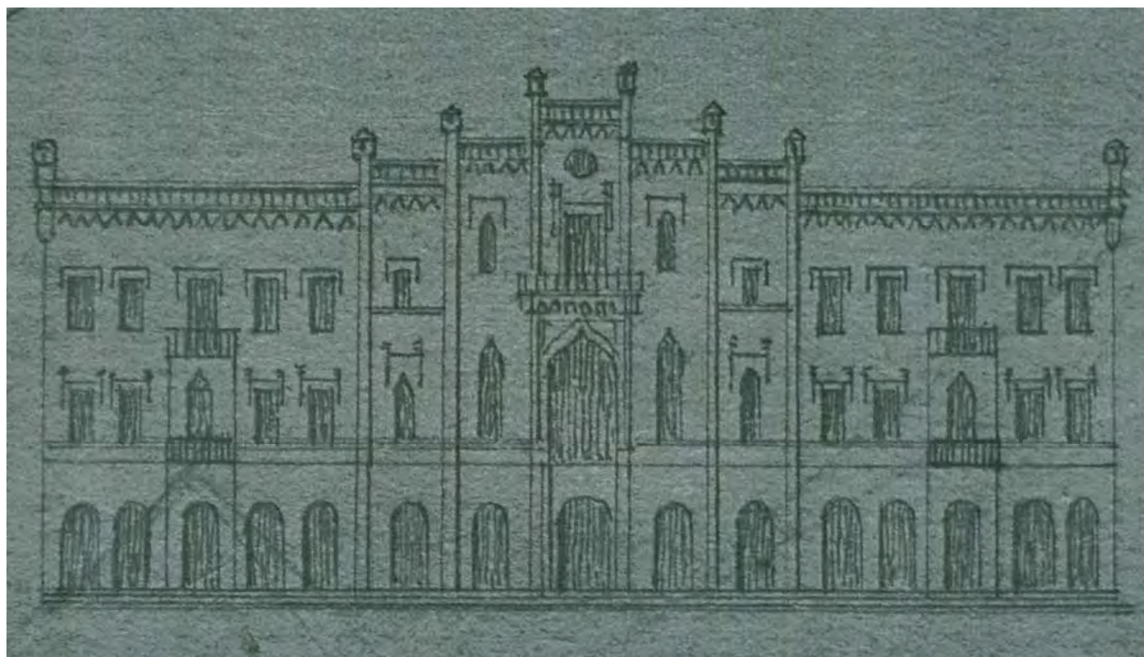

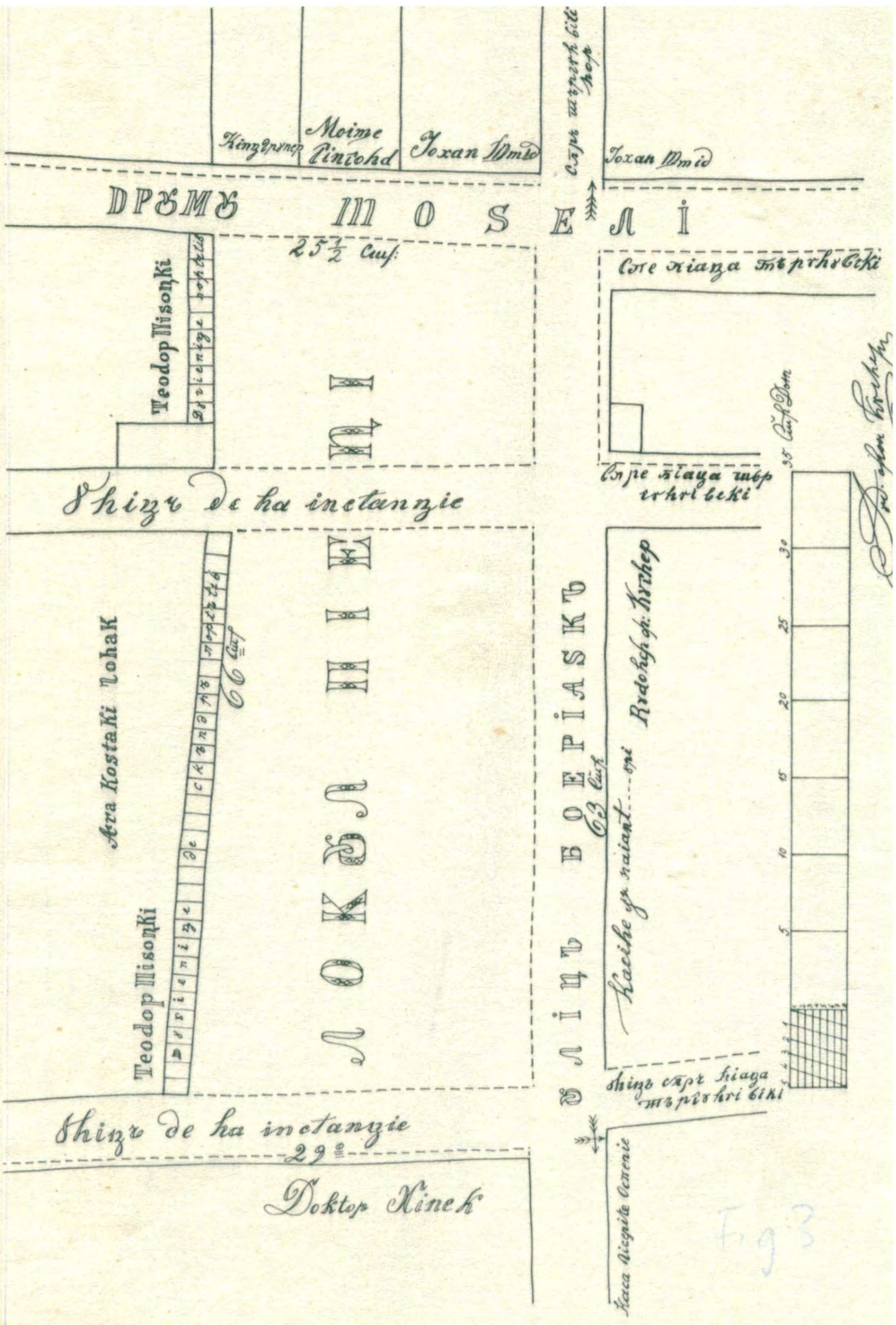
Fig. 161B. Vignetă a teatrului *Petrache Cristea* în planul Emilian din 1872. Foto Gheorghe Stanciu.

Fig. 162. Hala de peşte.

Fig. 163. Hala de carne. Foto O. L. Şovan (2008).

Casa Editorială
DEMIURG

ISBN 973-152-136-4
9 789731 521367